

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNDE DİNİN ROLÜ

YÜKSEK İSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
MAHMOUD SAFARI**

**TEZ DANIŞMANI
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN**

Ankara - 2011

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNDE DİNİN ROLÜ

YÜKSEK İSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
MAHMOUD SAFARI

TEZ DANIŞMANI
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN

Ankara - 2011

ONAY

Mahmoud SAFARİ tarafından hazırlanan "TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNDE DİNİN ROLÜ" başlıklı bu çalışma, 20.03.2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Uluslararası ilişkiler dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

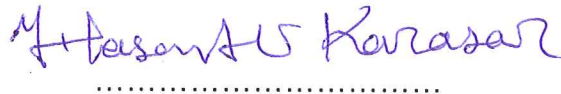

(Başkan)

Prof. Dr. Mehmet Emin Çağiran

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Şahin

Doç. Dr. Hasan Ali Karasar

ÖNSÖZ

Bugünkü İran devletinin siyasi, kültürel ve ideolojik kimliği 16.yüzyılın başlarında Safevi devletinin kuruluşu ile oluşarak Osmanlı İmparatorluğuyla karşı karşıya gelerek pekişmiştir. Daha önce Şiiler Sünni devletlerin içinde daima bir azınlık olarak yaşamış ve ya Halifelige tabi olarak yarı bağımsız devletler kurmuşlardır. Ancak Safevi devleti ilk resmi bağımsız Şii devleti olarak bugünkü İran coğrafyasında ortaya çıkmıştır. Bu devletin kuruluşundan günümüze kadar birçok değişiklikler ortaya çıktıysa da Şii-Sünni karşılaşması Ortadoğu bölgesinin en önemli meselelerinden birini oluşturmaktadır. Bundan en çok etkilenen devletlerin içinde İran ve Türkiye gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu Sünniliği temsil ederek Sünni Müslüman aleminin lideri durumundayken Safevi devleti bölgedeki Şiileri temsil ederek yüzyıllar boyu birbirleriyle çatışmışlardır. Sadece Osmanlı-Safevi ilişkileri değil İran'da daha sonra kurulan Afşariye ve Kacariye devletlerinin de Osmanlı'yla ilişkilerinde din etkili bir faktör olarak ortadadır. 1932'de Türkiye'de cumhuriyetin kuruluşunun ardından iki yıl sonra İran'da 1935 yılında Pehlevi saltanat rejimi kurulmuştur. Dünyanın İkinci Dünya Savaşına sürüklenmesiyle beraber, 1917'de Rusya'da yapılan Bolşevik devrim ise bölgede yeni güç dengelerin ortaya çıkışı ve uluslar arası sistemin yeni bir hal almasını çağırıyordu. Türkiye ve İran'da aynı dönemde rejim değişikliği ortaya çıkarak iki devletinde iç ve dış politikalarında benzer yönde değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu dönem milliyetçilik ideolojisini benimsendiği iki ülkede de din önemini ülke yönetiminde kaybederek dış politikaya ve ikili ilişkilere de farklı bir biçimde yansımaya başlamıştır. İran'da aşırı din karşıtı politikalar ve üsten aşırı diktatörlükle uygulanan modernizasyon politikalarının da büyük bir payı olarak İslami tepkilerin şiddetlenmesine ve 1979'da ise İslami bir devrime sebep olmaktadır. Devrim sonrası İran'ın yeni siyasi sistemi ve rejim ihracı politikası, Türkiye'de ki laik sistemle çelişkide kalarak güvensizliği ilişkilere hakim kılmıştır.

Çalışmamızın amacı Türk-İran ilişkilerini tarihi dönemler esasında, bölümler altında dinin ikili ilişkilerde dönemler itibariyle nasıl bir rol oynadığını açıklığa kavuşturmak ve bu faktörün önemini tespit ederek günümüzde iki devletin dış politikasında nasıl bir etki bıraktığını tahlil etmektir.

Çalışmam boyunca yardımını esirgemeyen ve her türlü katkıda bulunan tez danışmanım sayın Yrd. Doç. Dr Mehmet Şahin'den ve sevgili anne ve babamdan tüm hayatım boyunca destekleri için teşekkür ederim.

Mahmoud SAFARİ

Ankara – 2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PEHLEVİ ÖNCESİ TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİNDE DİNİN ROLÜ

1.1. Tarihsel Arkaplan	4
1.2. Türkiye Selçuklular Dönemi Dini İlişkiler	8
1.2.1. Tasavvuf Çerçevesinde Olan ilişkiler	9
1.2.2. Mezhep Çerçevesinde Oluşan ilişkiler	11
1.3. Osmanlı-Safevi İlişkileri	11
1.3.1. İran'da İlk Resmi Şii Devletin Kuruluşu ve İkili İlişkiler	11
1.3.2. İran'dan Osmanlıya Tasavvuf Akımları ve İki Devlet İlişkilerine Etkileri	16
1.4. Osmanlı-Avşar İlişkileri Ve Nadir Şah'ın Sünni Mezhebine Dönüş Teşebbüsü	19
1.5. Osmanlı-Kacar İlişkilerinde Dinin Rolü	22
1.5.1. İran'da Ulemanın Mevkii ve Osmanlı-İran İlişkileri	22
1.5.2. İran'da İlk Modernizasyon Düşünceleri	25

İKİNCİ BÖLÜM

PEHLEVİ DÖNEMİ TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİNDE DİNİN ROLÜ

2.1. İki Ülkede Değişim Rüzgarları; Atatürk ve Rıza Şah	27
2.2. Rıza Şah'ın Türkiye Ziyareti ve Atatürk Etkisi	31
2.3. Atatürk'ün Ölümü ve Rıza Şah'ın İktidardan Düşmesi	37
2.4. Pehlevi Dönemi ve İki Ülke İlişkileri	38
2.4.1. Sorunların Çözülmesi ve İttifaklar	38
2.4.2. Rusya'ya Karşı Küresel Denge Politikasında İran ve Türkiye	45
2.4.3. Batı Politikalarının İki Ülke İlişkilerindeki Ağır Rolü (1925-1979)	47
2.5. Pehlevi Dönemi ve İran Devrimini Hazırlayan Nedenler	50

2.5.1. Rıza Şah Diktatörlüğü ve Modernizasyon Politikası	50
2.5.2. Muhammedrıza Dönemi ve İslami Muhalefetin Şiddetlenmesi...	56
2.6. 1945'den 1980 Darbesine Kadar Türkiye'de Siyasal İslami Hareketler	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN İSLAM DEVRİMİ(1979) SONRASI

3.1. İran İslam Devrimi	62
3.2. 1979 Sonrası Türk-İran İlişkilerini Etkileyen İç Dinamikler	64
3.2.1. İdeoloji Farklılığı	64
3.2.1.1. İslam Devriminin İdeolojisi ve Rejim İhracı Politikası	65
3.2.1.2. İran Devrimi Karşısında Türkiye'nin Tutumu	69
3.2.2. İran'ın Etnik Yapısının Etkileri ve Din İlişkisi	71
3.2.3. Hizbullah Meselesinin Türkiye ve İran Arasında Yarattığı Gerginlik	72
3.3. 1979 İran İslam Devrimi Sonrası İlişkileri Etkileyen Dış Faktörler	73
3.3.1. Batı ve Amerika'nın İki Ülke Arasında İzledikleri Denge Politikaları	74
3.3.2. ABD Dış politikasının Türk-İran İlişkilerine Etkisi	76
3.3.3. Türkiye-İsrail İşbirliğinin İlişkilere Etkisi	79
3.3.4. Orta Asya ve Kafkasya Ülkeleri ve İkili İlişkiler	85
3.3.4.1. Orta Asya ve Kafkasya'da İki Ülkenin Rekabeti	85
3.3.4.2. Karabağ Sorunu ve İki Ülkenin Yaklaşımı	90
3.4. Türkiyede İktidara Gelen İslami Muhafezekar Partiler ve İkili İlişkiler ..	92
3.4.1. Refah Partisi İktidarı ve Türk-İran İlişkileri	92
3.4.2. AKP İktidarı ve İki Ülke İlişkilerindeki Etkileri	98
3.4.2.1. 11 Eylül Saldırısı ve ABD'nin Ortadoğu'ya Müdahalesi ...	101
3.4.2.2. 1 Mart 2003 Tezkeresi ve İki Ülke İlişkilerindeki Yakınlaştırmacı Rolü	105
3.4.2.3. AK Parti İktidarının Ardından İki Ülke İlişkilerinde Meydana Gelen Gelişmeler	107

SONUÇ	114
KAYNAKÇA	124
ÖZET	135
ABSTRACT	137

GİRİŞ

Türk-İran ilişkilerinde dinin rolünü araştırma konusu olarak ele aldığımızda ilk önce ikili ilişkilerde din kavramının hangi dini kastettiği ve bu din esasında mezhep bölünmelerinin hangilerini nasıl ele aldığımıza dair açık belirginliğin ortaya konulması gerekmektedir. İki ülkenin de çoğunluğunu Müslümanlar oluşturduğu ve iki ülkenin yaygın dinin İslam dini olduğunu göze alarak, araştırmamızın hangi problem üzerine inşa edildiği açıklanması gerekmektedir. Osmanlı imparatorluğunun hilafeti temsil etmesi ve tüm bölge Müslümanlarına hüküm sürme düşüncesi bu devletin her dini devlette olduğu gibi belli bir din ve din yorumu üzerinde iktidarının meşruiyetini dayandırması gerekmekteydi. Bu nedenle bu devletin sınırlarının yanında ve ya aynı meşruiyet esasına dayanan ve ya ona ters gelen bir komşu devlet ideolojisi bu devlete güvenlik sorunu yarata bilmekteydi.

Türk-İran ilişkilerini değerlendirdiğimizde 16. Yüzyılın başlarında İran'da kurulan safevi devletin doğuşu ilk başından Osmanlı devletine meydan okuyan bir din yorumu ve mezhep üzerinde inşa edilmiştir. Bu tez çalışmasında iki devlet ilişkilerinde hangi dinin rolünü araştırdığımız konusunda, İslam dinini Sünni ve Şii mezheplerini genel olarak ele aldığımızı ve ilki ülkede yaşayan başka din ve ya dini-etnik azınlıkların ve ya bölge ve bölge dışı ilişkilerde etkili olan din, dini etnik ve ya devletlerin din ilişkili politikalarının, ikili ilişkilerdeki rolü ve meselelerini araştırmamız kapsamına dahil edilmeyeceğini belirlememiz gerekmektedir.

İslami devletleri tarihinde kurulan bu iki önemli devletin kuruluş esasları dayandığı devlet ideolojisi ve meşruiyet kaynakları kuruluşundan itibaren bir zıtlık ve çatışmayı bünyesinde barındırmıştır. Hilafeti ve Sünniliği temsil eden ve tüm Müslümanlara hüküm sürme hakkını kendine tanıyan Osmanlı devleti, daha önceden ve asırlar hilafet sınırlarında dağınık halde yaşayan Şii azınlıklarının ve düşünce merkezlerinin birleşmeye yönelerek bir Şii devlet oluşturma çabaları ilk başından tahammül edilemeyecek bir siyasi

oluşumla karşı karşıya gelmişti. Böyle bir ortamda ve Şii yorumuyla ortaya çıkan safevi devleti ve Osmanlı devletinin ilişkilerinin nasıl yürüyeceğini tahmin edilmesi bile zor değildir. Zaten Safevi devleti sadece Şiiliği korumak değil, Şiiliği bir siyasi meşruiyet kaynağı halinde kullanmasına da yetinmemiş ve Osmanlı devletinin tüm iç sorunlarını kullanmaya çalışarak Şiilikle beraber bir zıtlık ve çatışmayı da kendi varlığının sebebi gibi kullanmaya çalışmıştır.

Osmanlı-İran ilişkileri Safevi sonrası İran'da kurulan Afşariye ve Kacarîye devletleri döneminde yumuşadıysa da Safevi döneminde iki devletin birbirini tanımalarına bile şahit değiliz ve her iki devlet birbirini dinden çıkmış, Rafizî, Kâfir ve yok edilmesi gereken bir varlık olarak tanımlamışlar. Afşariye döneminde Nadir Şah yinede siyasi amaçlarla ve stratejik kararları doğrultusunda batı sınırlarında huzur sağlama ve batı tarafından güvende kalması için, Osmanlıyla ilişkileri düzeltme yolunda İran'da tekrar Şii mezhebini resmîyetten kaldırmış ve Şiilikle beraber dört yaygın Sünnî mezheplerini de resmîyete tanımıştır ve aynı şekilde Osmanlı devletinden de Şiiliği de kendi sınırlarında tanıması beklentisinde olmuştur. Nadir Şahın bu isteği Osmanlı tarafından kabul edilmediyse de ikili ilişkilerin yumuşamasına sebep olmuştur. Yalnız buna rağmen iki devletin birbirine karşı düşman tavırları bitmek bilmemiştir ve yine ilişkiler savaflara sahne olmuştur.

Şiilik düşüncesi Safevi devletinin kuruluşuna kadar Sünnî ulema ve devletleri tarafından tanımlamış ve İslam dininden Hariciler olarak değerlendirilmişler. Bu yüzden Safevi devletinin ardından İran toprakları; Lübnan, Irak ve Doğu Anadolu bölgeleri ve Şia'ların yaygın olduğu coğrafyalardan Şii ulema ve inananlarının akımına uğramıştır. Bu ulemanın Safevi devletinin siyasi, felsefi ve toplumsal düşüncesinin oluşturulmasında büyük rolü olmuştur. Bu oluşumların ardından Safevi devleti ülke içi ihtilafları ortadan kaldırmak için Tarikat ve tasavvuf fırkalarını yasaklamış ve inananlarına büyük baskı uygulamaya başlamıştır. Hâlbuki kendi varlığının ilk felsefi, siyasi ve inanç kaynakları tasavvuf ve sufilik olmuştur.

Tez çalışmamızın ilk bölümünde tarikatlar, tasavvuf fırkaları ve sufilerin dinle bağlantısında bölgedeki ve iki devlet ilişkilerinde büyük önem

taşımaları nedeniyle özellikle daha önceki dönemlerde ve Selçuklular döneminde din ilişkisi doğrultuda ele alacağız. Etkisini günümüze kadar sürdürmüş olan tarikatlar ve tasavvuf fırkaları din ve mezheplerle yakın bağlantıları olarak çoğu zaman ayırt edilmeyecek kadar iç içe girmişlerdir. Tezin ikinci bölümünde pehlevi dönemi dinin iç yönetimde ve etkisinin sınırlandırılması ve tarikatların ilişkileri derinden etkilemediği nedeniyle geniş kapsamda ikili ilişkilerde dinin rolü ele alınmıştır. Üçüncü bölümde İran İslam Devrimi sonrası İran devrim ideolojisi ve Türkiye’de muhafazakâr İslami partilerin iktidarıyla dış politikada ortaya çıkan değişim ve ilişkilerde etkisi tartışılmıştır.

Safevi döneminden itibaren İran’da din uleması ve din adamları İran iç siyasetinde ve dış politikasında da büyük önem ve role sahip olmuşlardır. Afşariye döneminde her ne kadar Nadir Şah Avşar bu kesimin siyasette ve toplumda önemini ve rolünü azaltmaya çalışsa da daha sonraki kurulan Kacar sülalesi döneminde daha fazla rol alarak toplumda tüm siyasi ve toplumsal değişiklikler ve dönüşümlerde elit rolüne bile bürünmeyi başarmışlar ve fetva ve içtihat gücüne sahip olarak İran-Rus savaşlarında devletin yanında yer almışlar ve halkın isyanına yardımcı olmaya ve orduya destek durmaya çağırarak bir dış politika aracı olarak görev yapmışlardır. Bu durum Kacar-Osmanlı ilişkilerinde de geçerli olmuştur.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Pehlevi öncesinde ikili ilişkilerde dinin rolü araştırılmıştır. Bu dönem Türkiye coğrafyasında bu devletin siyasi–tarihi varlığın temsil eden Osmanlı devletinin karşısında İran’da üç şahlık sülalesi ve devlet değişikliği ortaya çıkmıştır. Bölünmenin daha kolay ele alınması nedeniyle tüm bu dönemi pehlevi öncesi dönemi olarak ele almışız. Bu dönemi Osmanlı dönemi değil de Pehlevi öncesi Dönemi adlandırmamızın nedeni bu çalışmada daha çok İran’ın içi değişiklikler esasında ve İran İslam devriminin konumuzla sık alakası olduğu nedeniyle bu çalışmanı toplam üç bölümde ele almışız. Birinci bölüm Pehlevi öncesi, ikinci bölüm pehlevi dönemi ve üçüncü Bölüm ve ana başlık ise İran İslam devrimi sonrası Türk-İran ilişkilerinde dinin rolü olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

PEHLEVİ ÖNCESİ TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİNDE DİNİN ROLÜ

1.1. Tarihsel Arka plan

Türkiye ve İran devletleri arasında ilk ilişkilerin kurulması çok eski zamanlara dayanmaktadır.¹ Kökü mitlere dayanan Horasan'dan Orhun Nehri'ne kadar uzanan ve adına "Turan" denilen Türk ülkesi ile İran ülkesi komşu oldukları için, Türkler ile İranlılar tarihin ilk devirlerinden sayılarak sürekli birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bu mücadeleler "İran-Turan" harpleri olarak bilinmektedir.²

İlk Türk-İran münasebetleri M.Ö 4. yüzyılda Asya'da ilk Türk devleti olarak kurulan Büyük Hun İmparatorluğu döneminden başlamaktadır. Büyük Hun İmparatorluğu iki yüzyıl sonra parçalanmış ve yerine Kuzey ve Güney Hun Devletleri kurulmuştur. Bu devletlerin de ortadan kalkmasıyla birlikte, Türklerin büyük bir kısmı Çin'e yakın bölgelerden ayrılarak Orta ve Ön Asya'ya doğru gelmişlerdir. Bu devirlerde İran'da, Medler ve sonra kurulan Sasani Devleti bulunuyordu. Hunların, İran etki alanındaki keşif faaliyetlerinde bulunmaları Sasanileri oldukça telaşlandırmış ve 100 yıla yakın süren bu mücadeleler İranlıların Türklerin üstünlüğünü kabul etmeleri ve vergi vermek mecburiyetinde kalmalarıyla sonuçlanmış (M.S 448). İranlılar Batıda Bizans'la olan mücadelelerinde de başarısız olmuştur. Bu dönemde Sasanilerin durumundan istifade eden İslam orduları kısa zamanda İran'ı ele geçirmeye ve bu ülkede İslamiyet'i yaymada başarılı olmuşlardır.³

Ömer Hilafeti zamanında İran'a giren İslam orduları, 641 Nihavend Savaşı sonrasında bütün İran'ı fethetmiştir. Böylece kökü Medlere dayanan

¹ Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, **Türk-İran İlişkileri'nin Dünü, Bugünü Yarını**, Ankara, s.4.

² Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s.17.

³ Mehmet Saray, a.g.e., s.20.

Sasani kültürü yerini yeni bir kültüre İslam'a bırakmıştır. Tarihi kaynaklara göre 6. yüzyıldan itibaren birçok Türk kabileleri İran'ın doğu kesimlerinde varlıklarını hissettirmişlerdir.⁴

İran'ın fethinden sonra İslam orduları Orta Asya'da Ceyhun Nehri'ne kadar varmış ve Türklerle karşılaşmışlardı. Ziyad İbn-i Salih kumandasındaki İslam orduları ile Batı Bölgesi genel valisi idaresindeki Çin ordusu Temmuz 751'de Talas Nehri boylarında karşı karşıya gelmişlerdir. Bu iki ordu arasındaki savaş Türklerin Müslümanlar yanında yer alması üzerine Çinlilerin mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Bu dönemde Türkler İslamiyet'i tanımışlar ve böylece Türklerin İslamiyet'e geçişi başlamıştır.⁵ İslam'ın İran, Şam, Kuzey Afrika ve başka bölgelerde yayılmasıyla çeşitli kültürler ve halklar bir araya gelerek genelde İslam Uygarlığı da ortaya çıkmaya başladı. İslam'a katılarak onun önemli bir parçasını oluşturan halkların biride Türkler olmuştur.⁶

Müslüman Arap Orduları ile İslamiyet'i kabul eden İranlılar, Abbasilerden sonra, 10. yüzyılın sonlarında Gazneli Müslüman Türk Devleti'nin idaresine geçmiştir. İran'daki Gazneli Türk hâkimiyeti, 1040'dan itibaren Selçuklu Devleti'ni kuran Oğuz Türklerinin eline geçmiştir. Bu tarihten sonra Türkler bu topraklardan daha da ilerleyerek açık denizlere açılma fırsatını ellerine geçirmişlerdir. Selçuklular zamanında Türkler İran'ı yalnızca idare etmekle kalmamış, aynı zamanda kitleler halinde bu ülkeye gelip yerleşmişlerdir. Bu yerleşmeden sonra İran coğrafyası çoğunlukla Türk nüfusuna sahip bir bölge haline gelmiştir. Bu dönemde İslamiyet İran'a iyice yerleşmiştir. Bununla beraber, 13. yüzyıldaki Moğol istilasını döneminde Moğolların Şiiliği koruması, bu mezhebin hayat bulmasının önünü açmıştır.⁷

Bu dönemde İran'da Moğol egemenliği genişlemiş ve 1258'de bu gün İran Azerbaycan Bölgesi'nin merkezi Tebriz başkentliği ile İlhanlılar Devleti kurulmuştur. Bu Şehir Safevi Devleti'nin kuruluşunda ise Şah İsmail'in seçtiği

⁴ Mehmet Saray, a.g.e., s.17.

⁵ Mehmet Saray, a.g.e., s.23.

⁶ Rasul Jafariyan ve Abdulrasul Heyrandiş, **Tarihe Eslam va Dolathaye Mosalman**, Baskı:2, Entesharate Ansariyan, Gom, 2003, s.113.

⁷ Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, a.g.e., s.25.

ilk Safevi başkenti olarak tarihin ilk resmi Şii Devleti'nin ilk başkenti⁸ diye lakaplaşmıştır. İran'ın başkenti Osmanlı'ya yakınlığından dolayı güvensizlik nedeni ile gittikçe Azerbaycan bölgesinden bu günkü İran coğrafyasının merkez bölgelerine taşınmıştır.

Safevi Devleti Timur'un 1369'da ortaya çıkışından sonraki dönemde İran topraklarında 1453'te kurulan Karakoyunlular ve Akkoyunlu'lar Devletleri'nin devamcısı olarak ortaya çıkmıştır. Kızılbaş Kabilelerinin birleşmesinden ortaya çıkan Safevi Hanedanının ardından iki başka Kızılbaş kabilesi yani Kacar'lar ve Avşar'lar İran'da hâkimiyet kurmuşlardır. Selçukluların ardından İran ve bu günkü Türkiye topraklarında kurulan farklı Türk devletleri özellikle İran Türkleri tarafından Şii-Sünni çatışması bu devletlerin birbirine karşı halkı seferber edebilmeleri için meşruiyet kaynağı ve devlet ideolojisinin önemli bir parçası olarak desteklenmiştir.

İran, Türklerin Anadolu topraklarına ilk yerleşmeğe ve bugünkü Türkiye'nin kuruluşunu hazırlamaya başladıkları 6. yüzyıldan 10. yüzyılın sonlarına kadar, sınır komşusu olarak Türkiye'nin siyasal, sosyal ve özellikle kültürel alanlarda ilişkide bulunduğu ülkelerin belki en başta gelenlerinden birisidir. Hiç şüphe yok ki siyasi çatışmalara rağmen İran ve Türkiye halkları en eski zamanlardan beri bölgede en yakın kültürel ilişkilere sahip olmuşlar. Siyasi ilişkiler Osmanlı döneminde 16. yüzyıl başlarından neredeyse 17. yüzyıl ortalarına kadar zaman zaman sıcak çatışmalara dönüşmesiyle birlikte iki halk arasında cereyan eden dini ilişkilerden de bahsetmek mümkündür.

Aslına bakılırsa, Türklerle bugünkü İranlıların tarihsel ilişkileri, Türkler daha Anadolu'ya gelmeden önce Orta Asya'dayken, üstelik İslam'dan önceki devirlerde başlamıştır. Ancak dini ilişkiler veya din kapsamında cereyan eden halklar arasında ki ilişkiler hiç şüphe yok ki İslami dönemde daha da sıkılaşmış olup, dini ve mezhebi akımlarla tasavvuf alanında yoğunlaşmış görünmektedir. Bu dini ilişkilerin özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda, bazı

⁸ Bu lakap “Dünya Şiiiliğinin ilk başkenti” olarak 2009 da Ahmedinecad tarafından Tebriz ziyaretinde resmileştir.

sebeplerle zaman zaman İran'dan Türkiye'ye vuku bulan elit kesim göçleriyle yoğunluk kazandığı gözlemlenir.⁹

10. yüzyılın ortalarından itibaren, İran tasavvuf kültürünün süzgecinden geçerek çeşitli Türk topluluklarına ulaşan İslam yorumu, onların bu yeni dine ısınmalarında önemli bir rol oynadı. İran tasavvufu dairesinde yetişen Türk sufilerinin de bundaki payı büyük olmuştur. 20. yüzyılın başlarında Türk Âlimi Fuad Köprülü'nün bilim dünyasına tanıttığı ünlü sufi Ahmed Yasevi (öl. 1167), bunların en tanınmışlarından biridir.¹⁰

Ahmed Yasevi, bugünkü Kazakistan'da bulunan Türkistan (Eski Yasi) Şehri'nde doğmuş ve ilk tasavvuf eğitimini, (İran Azerbaycan'ı Şehirlerinden olan) Hamedan'da doğan büyük Sufi Hacı Yusuf Hamadâni'den (öl. 1140) almıştır. O, Asya steplerindeki göçebe Türkler arasına giderek bu İran tasavvuf mektebinin İslam yorumunu, onların kültürel gelenekleriyle çatıştırmadan, onlara sunuyordu. Kırsal kesimde göçebe hayatı sürdüren Türk toplulukları genel olarak Ahmet Yasevi benzeri sufilerden İslam'ı öğrendiler. Karahanlılar, Hârezmşâhlar ve İran Selçukluları zamanında da bu devam etti. Şehirli sufiler ise daha çok İranlı tasavvuf erbabının çevrelerinde toplandılar ve onların tarikatlarına girdiler. 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında, ama ağırlıklı olarak Moğol istilası esnasında bugünkü Türkiye topraklarına yerleşmeğe başlayan Türkler, işte böyle bir dini ortamı da beraberlerinde getirdiler.¹¹

⁹ Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Akçağ Yayınları, Ankara, Baskı:9, 2004, s. 196-204.

¹⁰ Fuad Köprülü, a.g.e., s.196-204.

¹¹ İran Kültür Evi, "Türkiye-İran Dini İlişkileri", (Erişim) <http://www.irankulturevi.com/lang-tr-TrkiyeranDiniilikileri.cgi>, 9 Nisan, 2009, s.1.

1.2. Türkiye Selçuklular Dönemi Dini İlişkiler

Pehlevi öncesi iki ülke arasındaki din kapsamında cereyan eden ilişkiler, periyodik olarak Osmanlı öncesi dönem ve özellikle Türkiye Selçuklular dönemi ve Osmanlı dönemi olarak iki devre çerçevesinde ve Bu dönemlerin her biri de, Tasavvuf ve Mezhep alanında ilişkiler olmak üzere iki kategoride incelenebilir.¹² Mezhep ve tasavvuf fırkalarının arasında zor ve karmaşık analizler gerektiren ilişkiler mevcuttur. Her ikisi de inanç ve düşünce oluşumları olarak çoğu zaman diğerini veya hatta kendi kapsamında diğer fırkaları reddetmekte ve kendini gerçeğin özü olarak değerlendirmekte olmuştur. Buna bakmayarak çoğu ünlü tarikat ve tasavvuf liderleri kendilerini ve tarikatlarını Şeriat ve dinin asıl kaynaklarının gerçeğini açığa çıkaran ve doğru yorumu yapan kesim ve fırka olarak değerlendirmişler. Selçuklu ve Osmanlı dönemi bu iki akımında sosyal ve siyasi yaşamda en parlak ve önemli mevki almaktadır. Bazı fırkaların devletler tarafından ilgi ve destek görmelerine rağmen bazıları ağır ters tepkiler ve yok edilme politikalarına uğramışlar. Bazen bir ülkede ağır baskına uğramaları nedeniyle başka rakip ülkeye sığınarak iki devletin ilişkilerinde önemli ölçüde rol oynamışlardır. Aşağıda açıklanacağı gibi Türk-İran ilişkileri bu dönemlerde buna çok şahit olmuştur.

Safevi devletinin kuruluşunun ardından Safevi şahları tüm çevre ülkelerde bulunan Şii âlimlerini İran'a davet ederek onlara saray içinde ve toplumda büyük önem ve değer verdiler. Bu siyasetin ardından Şii ulema ve din adamları İran'da büyük ölçüde nüfuz kazanmaya başladılar. Tarikat mensupları olan Kızılbaşlar ve Safeviler İran'da siyasi güç ve iktidarlarını tespit ettikten sonra tarikatlara ve tasavvuf fırkalarına savaş açmaya başladılar. Şah Tahmasb "*Mevlaviye*" fırkasının sufilerini (Sünni) İran'dan dışarı çıkardı ve Şah Abbas "*Nogtavi*" Tarikatı mensupları ve inananlarını kılıçtan geçirdi. Bu dönem çoğu şair ve "*hekim*"ler İran'dan Hindistan'a göç

¹² İran Kültür Evi, a.g.e., s.1.

etmeye başladılar ve Mevlana'nın “*Mesnevi*” kitabının evde saklanması büyük tehlike ve tehdit anlamına gelmekteydi.¹³

Meryem Mirahmedi'ye göre Şah İsmail ve onun ardından bütün Safevi şahlarının İran'ı Şii yapmaya gösterdikleri tüm çabalarının asıl nedeni Şah İsmail'in Şii inancı ve bağlılıklarından ziyade tüm Kızılbaş kabilelerini birleştirme fikri ve büyük Osmanlı imparatorluğunda yaşayan rakip ve Sünni kabilelerle baş edebilme ve Osmanlı İmparatorluğu karşısında karşılaşma gücünün artırılması ve İran'ın kuzey doğusundaki Horasan bölgesinde Özbeklere galip gelebilme düşüncesi yatmış ve asırlar süren bu faaliyetler Safevi devletinin Siyasi amaçları doğrultusunda gerçekleşmiştir.¹⁴

1.2.1. Tasavvuf Çerçevesinde Olan ilişkiler

İran tasavvuf mekteplerinin Türkiye tasavvufu üzerindeki etkileri, Türkiye Selçukluları devletinin Orta Anadolu'daki Danişmentli Devleti ve diğer küçük Türk devletleriyle siyasal rekabet ve üstünlük sağlama mücadeleleri sebebiyle nispeten daha azdır. Ama 12. yüzyılın sonlarına doğru istikrar kazanan Türkiye Selçuklu Devleti, Orta Asya'da 1210'larda başlayan Moğol istilâsından kaçan Türk ve Fars kökenli yerleşik ve Türk kökenli göçebe kesimleri kabul etti.¹⁵

Özellikle I. Alaaddin Keykubad zamanında (1220–1237) bu yerleşik kesimler arasında pek çok İran kökenli sufi ve ulemanın, Anadolu'ya gelerek başta Konya olmak üzere, Tokat, Kayseri ve Sivas gibi önemli kültür merkezlerine yerleştiklerini ve buralardaki medreselerde ve tekkelerde faaliyet gösterdiklerini biliyoruz. Onlar bu şehirlerdeki üst düzey Selçuklu devlet adamlarının himayesinde idiler. Muhiyetdin İbn Alarabi (öl. 1241) ve öğrencisi Afifatdin Attilemsani (öl. 1291) istisna edilirse, bu devirde

¹³ Meryem Mirahmedi, *pajuheşi dar Tarihe Moasere İran: Barhorde Şarg o Ğarb dar İran 1950–1980*, 2. Baskı, Entesarate Astane Godse Razavi, Meşhed, 1989, s.52–53.

¹⁴ Meryem Mirahmedi, a.g.e., s.76-77.

¹⁵ İran Kültür Evi, a.g.e., s.2.

Anadolu'ya yerleşen büyük sufilerin hemen tamamına yakını İran'dan gelmişlerdi. Şihabetdin Suhravardi-ye Maqtûl (öl. 1191), Bahatdin Valad (öl. 1231), Burhânatdin Muhaqqiq-e Tirmizî (öl. 1245), Şams-e Tabrizi (öl. 1247), Avhadatdin-e Kirmani (öl. 1237), Najmatdin-e Dâya (veya Râzi) (öl. 1256) ve Fahratdin-e Irâqi (öl. 1256) gibi büyük teozof ve mutasavvıflar bunların en tanınmışlarıdır. Bunlardan *Hayâkil Alnur* isimli ünlü eserin yazarı ve İshrâqi felsefesinin kurucusu Şihâbatdin-e Suhravardî-ye Maqtûl, Konya'da uzun süre yaşamış, zamanın Selçuklu hükümdarı ve ileri gelen devlet adamları üzerinde etkili olmuştur. Ancak bir müddet sonra fikirleri yüzünden rahatsız edildiği için Halep'e gitmiş, ne var ki orada da büyücülük ithamıyla 1196 tarihinde idam edilmiştir.¹⁶

Bunlar gibi Anadolu'ya göç etmiş veya en azından uzunca bir süre burada yaşamış sufilerden başka, Farîdatdin-e Attâr (öl. 1220), Nacmetdin-e Kubrâ (öl. 1221) vb. kendi buraya ayak basmadığı halde, Türkiye tasavvufunda derin etkileri olan İranlı mutasavvıflar da vardı. Bunların Selçuklu ve Osmanlı dönemleri boyunca muhtelif tasavvuf çevrelerinde itibar gören fikir ve görüşleri, bunların etkisinde kaleme alınan kitaplar, yapılan tercüme ve şerhler veya onlardan yapılan alıntılar, ayrı bir kategori oluşturur. Bu İranlı sufilerin Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi yerli sufileri üzerindeki etkileri yüzyılları aşmış gelmiştir. Türkiye'de yaşamadığı halde, Osmanlı döneminde burada çok saygı ve eserleri büyük ilgi gören ünlü mutasavvıf 'Abdurrahman Camî'yi (öl. 1492) de burada özellikle anmalıyız.

Bu büyük sufilerin önemli bir kısmı, "*Kubraviyya*" ve "*Suhravardiyya*" gibi, iki büyük tarikatın mensubu idiler.¹⁷

Calâlatdin soyundan gelenler, İran'la ilişkilerini sürdürdüler. Torunu Ulu Arif Çelebi bu konuda önemli bir rol oynadı. Calalatdin'in adına oğlu Sultan Valad tarafından kurulan "*Mavlaviya*" tarikatı, hem zamanında çok etkili oldu,

¹⁶ İran Kültür Evi, a.g.e., s.2.

¹⁷ Fuad Köprülü, a.g.e., s. 200-204.

hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan itibaren en etkili iki büyük tarikatından biri (ötekisi Bektaşilik idi) haline geldi.¹⁸

1.2.2. Mezhep Çerçevesinde Oluşan ilişkiler

İbn Bîbî ve Aksarâyî gibi Selçuklu dönemi tarih kaynakları, o zamanki Türkiye topraklarında Şii topluluklardan bahsetmezler. Zaten Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar gibi, devlet mezhebi olarak resmen Sünnîliği çok kuvvetli bir şekilde benimsemiş olan devletlerin içinde Şiiliğin yerleşmesi kolay değildi. Ne var ki, buna rağmen, “*İmâmiya*” ve “*İsmailiya*” kollarının bazı çevrelerde belli etkiler bırakmış olması bir tarihsel gerçektir ve üstelik bu çok doğaldır.¹⁹

Selçuklu Türkiye'sindeki İsmailî etkiler, İmamiya Şiiliği'nden çok, özellikle İsmailiya Şiiliği'ne uyan “ihtilalci mahdîlik”²⁰ ideolojisi ile kendini belli eder. Bunun Türkiye Selçukluları zamanındaki en iyi örneği, 1240 yılında Selçuklu yönetimine karşı meydana gelen Babailer isyanıdır. Kısaca Türkiye tarihinde İsmaili etkileri meselesi, Osmanlı döneminde 15. ve 16. yüzyıllarda Hurufi hareketlerinin, 16. yüzyılda Kızılbaşlığın inanç yapısını anlamak için önemli bir hareket noktasıdır.²¹

1.3. Osmanlı-Safevi İlişkileri

1.3.1. İran'da İlk Resmi Şii Devletin Kuruluşu ve İkili İlişkiler

16. yüzyıl Osmanlı ve İran ilişkilerinin genel karakteristiğini sürekli savaşlar ve sınır anlaşmazlıkları oluşturmuştur. Osmanlı Devleti özellikle Şah

¹⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2009. S.354.

¹⁹ İran Kültür Evi, a.g.e., s.3.

²⁰ revolutionary mahdism

²¹ İran Kültür Evi, a.g.e., s.3.

İsmail zamanında ortaya çıkan Safevi Hanedanlığı'nın siyasi varlığını Şiiliği yayma girişimleri dolayısıyla tanımak istememiştir.²² Osmanlı Devleti 1299'da kurulmasıyla birlikte doğu sınırında birinci tehlike olarak Timur'u belirmiş, ikinci tehlike de İran Akkoyunlu Devleti olmuştur. Şah İsmail'in Akkoyunlu Devletinin ardından kurduğu Şii Safevi Devleti ise yeni tehlike olarak ortaya çıkmıştır.

Akkoyunlu Devletiyle Osmanlı münasebetleri büyük önem arz etmektedir. Osmanlı padişahları bu Türk devletiyle ilişkilerini dostluk çizgisinde sürdürmüşlerdir. Ancak İran'da kurulan gerek Akkoyunlu gerekse Karakoyunlu devletleri, Şii düşüncede iyice militanlaştıkları için Osmanlıya karşı Hristiyan devletlerle ittifak kurmaktan çekinmemişlerdir. Keza, 1473'de Akkoyunlu Devleti'nin Venedikliler ile anlaşması sonucu dönemin padişahı Fatih Sultan Mehmet Otlukbeli Savaşı ile Akkoyunlu Devleti'ni ağır bir yenilgiye uğratmış, ancak tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'la ilk ilişkileri Otlukbeli (1473) muharebesine bağlanabilir.

1502 yılında kurulan daha tutucu Şii, Safevi Devleti ise Orta Doğu'daki siyasi dengeleri bozmuş ve Sünni Osmanlı Devletinin güvenliğine bir tehdit unsuru haline gelmiştir.²³ Özellikle Şah İsmail'in Anadolu ve Türkmenistan topraklarındaki Şii propagandası Osmanlı devletinde bir tehdit unsuru olarak algılanmış ve buna bağlı olarak 1514'te Yavuz Sultan Selim Çaldıran Zaferi ile Şah İsmail'i ağır bir yenilgiye uğratmış ve Şii propagandalarının önüne geçmiştir.²⁴

Safevi devletinin kuruluşuyla başlayan Osmanlı-Safevi rekabet ve mücadelesi dönemi, Türkiye-İran ilişkileri tarihinde tamamıyla yepyeni bir dönüm noktasıdır. O zamana kadar İran'da ve Türkiye'de kurulan devletlerin arasındaki rekabet ve mücadele, tamamen siyasal bir nitelik taşımaktayken,

²² Remzi Kılıç, **XVI. Ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s.11.

²³ Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, **a.g.e.**, s.28.

²⁴ Mehmet Saray, **a.g.e.**, s.35.

ilk defa Safevî devletinin kuruluşuyla şiddetli bir de ideolojik mahiyet kazanmıştır. Bunun sebebi, dini liderliğinin yanına siyasal liderlik sıfatını da eklemek suretiyle İslam tarihinde ilk defa değişik bir kimlikle (sufi şeih-hükümdar) ortaya çıkan Shah İsmail'in, devletini bu kimlikle kurmuş olmasıdır. O 1504 tarihinde, Akkoyunlu Devleti'ni yıkarak, Tabriz'den Şiraz'a kadar hâkimiyetini yaymakla işe başladı. Tebriz'i aldıktan hemen sonra İmâmiya Şiiliği'ni yeni kurulan devletin resmî mezhebi ilân etti ve yeni devletin meşruiyetini bu ideolojik zemine dayandırdı. Artık İran Şii bir ülke olmuştu²⁵

Şah İsmail'in İran'ı Şiileştirme siyaseti ekseninde başlayan Sünni-Şii mücadelesi ikili ilişkilerdeki temel çatışma noktasını teşkil etmiştir. Öte yandan, stratejik anlamda İran, Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanlarıyla ittifak yapma potansiyeline sahip bir ülke haline gelmiştir.²⁶

İran ordusunun Çaldıran Savaşı ve çoğu savaşlarda Osmanlı ordusuna yenilmesinin ardında İran'da sıcak silah olarak nitelendirilen top ve tüfek teknolojisinin yok denilebilecek kadar düşük olması nedeni de vardı. Bundan haberdar olan Avrupalı Devletler Osmanlı ordusunun Avrupa'da önünü kese bilmek için İran'a bu konuda destek vermeye çalıştılar. Robert ve Anthony Sherley isimli iki İngiltereli kardeş İran ordusuna ağır tophane icat etmek için İran'a gönderdiler. Bu kardeşler ağır silah teknolojisini İran ordusuna devrettikten sonra Şah Abbas Safevi ordusuyla beraber savaşlara katılıp büyük cesaret göstererek Şah'ın tam güvenini kazandılar. İngiltereli Robert Sherley Şah Abbas tarafından İran'ın İngiltere'de ilk büyükelçisi olarak görev yapmıştır.²⁷

Safevi Devletinden önce Şii'ler büyük İslam toplumunun içinde bir azınlık olarak yaşamışlar. Daha önce Şii'lerin yaptıkları tüm isyanlar ve hata kurdukları devletlerde Şiiliğin adına başka bir devlet kurma fikri görünmemiştir. Şii'lerin Suriye'de Irak'ta ve başka bölgelerde kurdukları

²⁵ İran Kültür Evi, a.g.e., s.5.

²⁶ Gökhan Çetinsaya, **Türk-İran İlişkileri 1945-1997 Türk Dış Politikası Analizi**, Der.: Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul, 1998. S.118.

²⁷ Mohammadreza Naimnejad, "Mirase Baradarane Şerli", **İran**, Sayı: 3670, 04.04.1383(2007).

küçük çaplı hâkimiyetlerde kendi adlarına değil, halifenin ismi altında ve onun himayesinde siyasi hayatına devam etmiş ve sona ermişler. Onlar hep halifenin hâkimiyetini resmîyete tanıyarak halifeden “*Şahenşah*” lakabı almışlardır.²⁸ Şia’ların on ikinci imamından önce Şialık daha çok siyasi olmayan hadisler ve rivayetlerin yorumundan oluşmaktadır. On ikinci Şia İmamı’nın gözlerden kayıp hayat yaşama ve bir gün insanları kurtarma için geri döneceği inancının doğuşuyla Şia uleması Şia topluluklarının içinde büyük ölçüde önem kazanıyorlar. Bu Şiaların Siyasi hayatında birinci dönüm noktası hesap edilirse ikinci dönüm noktası ise 16. Asrın başlangıcında İran’da kurulan Safevi devletinin kuruluşudur. Bu dönem İslam sonrası İran’ın gelecek değişim ve dönüşümlerinin en büyük ve önemli belirleyici etkeni olmuştur.²⁹

Safeviler bu günkü Anadolu topraklarında yaşayan ve “*Kızılbaş*” ismi ile tanınan Türk kabilelerden oluşmaktaydılar. Kızılbaşlar bu bölgenin başka kabilelerine rağmen Sünnî değillerdir. Şialıktan ilave bu kabileler Şiiliğin özel bir fırkası olarak sufiilik ve tarikat inançlarına ve düşüncelerine bağlılıkları vardı. Kızılbaşların İran’da iktidarı ele geçirmelerinin ilk sonucu uzun asırlar boyu yabancıların hâkimiyeti ardından ilk milli-devletin ve kimliğinin oluşması olmuştur.³⁰ Safevilerden önce İran büyük İslam İmparatorluğunun bir parçasını oluşturmaktaydı. İran topraklarında kurulan bütün siyasi oluşumlar Bağdad’a hüküm sürseler bile İslam Halifesinin hâkimiyeti altında bir özerk bölge konumundan fazlası bir şey değillerdir. Yalnız Safevi döneminde tamamen bağımsız ve kendi kimliği ile bir İran devleti ortaya çıkmaya başlamıştır. İkinci önemli olay ise Safevi Devletinin kurucusu Şah İsmail 1501 yılında “*Tebriz Cami Mescidi*” inde İran Saltanat tahtına oturma töreninde Şiiliği ülkenin resmi mezhebi olarak ilan etmesiydi.³¹

²⁸ Hamed Elgar, **Din ve Dolat dar İran: Nagşe Olama dar Doreye Gacar**, Entesharate Tus, Çev: Abulgasem Setri, Tahran, 1990, s.22.

²⁹ Sadeg Zibakalam, **Sonnat va Modernite**, Entesharate Rozane, Tahran, 1999, S.161.

³⁰ Sadeg Zibakalam, a.g.e., s.161-162.

³¹ Sadeg Zibakalam, a.g.e., s.162.

Safeviler 16. Yüzyılda İran'da işbaşına geçtiler ve Şiiliği kabul ederek İran'ı dünya Şiiliğinin odak noktası haline getirdiler. Osmanlılar ise halifeliği ele geçirerek Sünniliğin önderleri haline geldiler. Bu tarihten sonra Osmanlı-İran çekişmesi aynı zamanda Sünni-Şii çekişmesinin de bir parçası haline geldi. Safeviler ve Osmanlılar 16. ve 17. Yüzyıllarda defalarca savaştılar. Bağdat, Tebriz, Karabağ, Gürcistan gibi bölgeler defalarca el değiştirdi.

Osmanlı - Safevi ilişkileri Safeviler'in 1501'de Şah İsmail tarafından kurulduğu tarihten itibaren mücadele içerisinde geçmiştir. Özellikle Anadolu'da yaşayan Alevi nüfus nedeniyle Safeviler bu bölgeye ilgi duyarak, etki alanı oluşturmaya yönelik çeşitli faaliyetler yürütmüştür. II. Beyazıt hükümdarlığı altında Trabzon Sancağı'nda görev yapan Şehzade Selim bu dönemde Safeviler ve Şiilikle mücadele etmiştir. Şehzade Selim'in tahta çıkmasıyla iki devlet arasında çoğu zaman 'gerginlik' olarak tanımlanabilecek olan ilişkiler, Çaldıran Savaşı ile sıcak çatışmaya dönmüştür. Bu savaş sonrasında Yavuz Sultan Selim Osmanlı topraklarından Şiilik tehlikesini uzaklaştırmış; ancak bazı kaynaklara göre Anadolu'da yaşayan 40.000 Alevi'nin de katline neden olmuştur.³²

1800'lerden başlayarak Osmanlı-İran ilişkileri tarihinde benzerine az rastlanır bir şekilde gelişim göstermiştir. Özellikle Napolyon'un Rusya'yı güneyden kuşatma girişimi İran ve Türkiye'nin ortak düşman Rusya karşısında ortak çıkarlar ve işbirliği ortamı çerçevesinde ikili ilişkileri yakınlaştırmıştır. Ancak, 1812 Osmanlı-Rus Bükreş anlaşması sonucu Osmanlı-İran ilişkilerinde başlayan gerileme dönemi, 1821-23 sınır anlaşmazlıkları sonucu çatışma noktasına kadar çıkmıştır. 1823 yılında iki ülke arasında bu savaş durumuna son veren bir anlaşma imzalanmıştır.³³ Öte yandan İran her zaman için düşmanlarla ittifak yapabilecek, potansiyel bir tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bunu Fuat Paşa: "*Sürekli bir istikrarsızlık*

³² BUSAM, İran'ı Anlamak, (Erişim) <http://busam.bahcesehir.edu.tr/rapordosya/irani-anlamak.pdf>, İstanbul, Temmuz 2009, s.9-10.

³³ Kenan Çamurcu, **Firuze Köprüsünden Üçüncü Cumhuriyet, Velayet Demokrasısından Demokratik Cumhuriyete İran**, Şehir Yayınları, İstanbul, 2000, s.91.

içinde olan ve Şii fanatizminin yuvası olan İran hükümeti her zaman bizim düşmanlarımızla anlaşma yapan ilk devlet olmuştur".³⁴ Şeklinde açıklamıştır.

İran'da bin yıla yakın arka arkaya Türk devletlerinin kuruluşu ve tarih boyunca sürekli bir şekilde Türk hanedanları tarafından yönetilmiş olmasına rağmen Anadolu'ya yerleşmiş ve bu bölgede uzun süre hâkimiyet kuran Türklerle arasında her ne kadar kültürel ve coğrafi yakınlık varsa iki devlet arasında ki çekişmeler hiç bir zaman sona ermemiştir. 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın ardından iki ülke sınırlarında (kısa dönemler hariç) sürekli barış ortamı hâkim olmuş ise de ve Tarih boyu iki taraf da derin bir işbirliği ihtiyacı hissetse de, iki ülke ilişkileri sürekli kriz ve gerginlik gibi çelişkili eğilimlere şahit olmuştur.

1.3.2. İran'dan Osmanlıya Tasavvuf Akımları ve İki Devlet İlişkilerine Etkileri

İran İlhanlar (1255–1336) döneminde İran'da yaranan kargaşa ve güvensizlik nedeniyle halk bütün sınıflar ve tabakalardan Anadolu'ya göçmeye başladılar. Bu dönemde Moğolların İran'da yarattığı yıkımlar nedeniyle İran artık yaşanacak bir yer değildir. Aksine İran'a yakın Anadolu topraklarında yeşillik ve sulı bölge olmasına rağmen daha az bir nüfusun yaşaması ve Osmanlı devletinin yarattığı güven sonucu bu bölge bu dönem İranlı göçmenlerin ilk tercihleri haline gelmişti. Bu göçmenlerin içinde kendi yurduna pek fazla bağımlı olmayan sufi guruplar vardı. Osmanlı devletinin zenginliği ve buralarda daha önceden yaşayan İranlıların bulunması bu dönem büyük şairler, hekimler ve âlimlerin Anadolu'yu maksat olarak seçmesinde başka nedenler olarak sayılabilir. Bu göçler Şah Abbas dönemi

³⁴ Engin Akarlı, **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşa'ların Siyasi Vasiyetnameleri**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.5.

ve 17. Yüzyıla kadar devam etmekteydi.³⁵

Osmanlı dönemi İran-Türkiye dini ilişkilerinin en çarpıcı ve Türkiye’de tasavvuf alanındaki etkileri itibariyle en dikkat çekici ve en önemli olayı, Hurufiliğin buraya girişidir. Erken Osmanlı dönemi tabir edilen 14. ve 15. yüzyıllar arasında, İran’da Timurlu hükümdarlarına karşı giriştikleri isyanlar sonucu şiddetli kovuşturmayla uğrayan Hurufiler, Orta Doğu’ya dağıldılar. Bu arada Osmanlı Türkiye’sine de sığındılar ve çeşitli tasavvuf tarikatlarına, özellikle Galandariya Akımı’na mensup olanları, Bektaşiliğe girdiler³⁶.

15. yüzyıl Osmanlı dünyasında, Sultan Çelebi I. Mehmed zamanında (1413–1421) ortaya çıkan Şeyh Bedratdin ayaklanmasında geniş ölçüde Hurufi etkilerin olduğunu tahmin edebiliyoruz. Şeyh Bedratdin daha Kahire’deki öğrenciliğini sürdürürken, muhtemelen bir Hurufi olan hocası Şeyh Huseyn al-Ahlâti’nin derin etkisinde kalmış, hatta onun yönlendirmesiyle bu mezhebin merkezi olan Tebriz’e gitmiş ve orada iki sene geçirmiştir. Onun bu esnada Hurûfi çevrelerle teması kuvvetle muhtemeldir ve onlardan çok etkilenmiş olmalıdır. Nitekim 1416 yılındaki isyanı, Hurûfi doktrinine çok yakın bir mehdîlik ideolojisiyle gerçekleştirdiği söylenebilir.³⁷

Huruficiliğin Fatih Sultan Mehmet zamanında (1451–1481) Osmanlı sarayındaki bazı çevrelere kadar nüfuz etmiştir. Hatta bundan korkan o zamanki Veziriazam Mahmud Paşa ile Şeyhül İslam Fahrâtdin-e Acami, Hurufiler’e karşı şiddetli bir mücadele başlatmışlardır. Bu mücadele esnasında pek çok Hurufinin cesetlerinin ateşte yakıldığını Osmanlı kaynakları kaydeder.³⁸

Türkiye tarihinde en geniş çaplı İran kaynaklı tasavvuf hareketlerinin en az Hurufîlik kadar etkili olanı, ilk Safevi İran hükümdarı Şah İsmail’in (1501–1524) başlattığı Safevi propagandası ve hemen arkasından gelen Osmanlı-

³⁵ İskender Beyg Rumlu, **Ahsanottavarih**, Abdulhoseyn Nevai, Babak, Tahran, 1978, s.145.

³⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, **Melâmîlik ve Melâmîler**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1931, s. 108, 119-120,128.

³⁷ İran Kültür Evi, a.g.e., s.7.

³⁸ İran Kültür Evi, a.g.e., s.7.

Safevi rekabet ve mücadelesidir. Bunlardan başka, Osmanlı ülkesindeki köylerde, merkezî iktidarın vergi alabilmek için yerleşikliğe zorlayarak sıkıştırdığı gayri memnun konar-göçer Türkmen oymakları arasında, “*Halîfa*” denilen “*dâî*”leri ve yazdırdığı kitaplar aracılığıyla Şiilik propagandası yaptırıyordu. Ayrıca bir taraftan da isyanlar çıkartıyordu. Buna karşılık Osmanlı yönetimi de çıkardığı fetvalarla Safeviler’i ve Şiiliği *Râfizi* (heretik) ve İslam düşmanı ilan ederek şiddetli bir mücadeleyi başlatmıştır.³⁹

Bu isyanlar Osmanlı yönetimi tarafından şiddetle bastırıldığı gibi, Safevi yanlısı Kızılbaşlar ve özellikle isyanlara katılanlar çok sıkı bir şekilde takip edilerek yakalanıp katledildiler. Bu konuda dönemin Osmanlı kronikleri, arşiv belgeleri ve modern araştırmalar değişik rakamlar verirler.⁴⁰

Kendi hâkimiyet alanlarında dönemlerinin İslam medeniyetinin iki parlak versiyonunu yaratan bu imparatorlukların arasındaki söz konusu rekabet ve mücadele, esas itibarıyla siyasal bir nitelik arz etmekteydi. Ama bu mücadelenin ideolojik temeli, Sünnîlik-Şiilik⁴¹, veya “*Doğru İnanç*”-“*Sapkın İnanç*” çatışmasına dayandırılıyor ve her iki taraf da bunu politik bir araç olarak kullanıyordu. Her iki taraf da bu mücadeleyi bilimsel değil, polemikçi zeminde yürütüyorlardı. Aslına bakılırsa Osmanlılar bu mücadele sebebiyle, “*Râfizîlik*” diye tahkir ettikleri İmâmiya Şiiliği hakkında ciddi ve sağlam bir bilimsel birikime sahip değillerdi. Nitekim bugüne kadar Osmanlılarda İmâmiya hakkında o döneme ait bilimsel literatüre rastlanmamıştır. Ama dönemin Osmanlı kroniklerinde ve arşiv belgelerinde⁴² polemik niteliğinde bazı ifadeler rastlanabilir. Bu arada, aslında 1473 yılında yazılmış “*Saltıkname*” isimli büyük epik romanın 1591 tarihli yazma bir kopyası, Osmanlı kamuoyunun 16. yüzyılda İran’a ve Şiiliğe olumsuz ve aşağılayıcı bakış tarzını çok çarpıcı bir biçimde yansıtır. *Saltıkname*’nin kopisti, İran’a karşı kuvvetli bir antipati beslemekte ve “her türlü kötülüğün

³⁹ İran Kültür Evi, a.g.e., s.7.

⁴⁰ İran Kültür Evi, a.g.e., s.8.

⁴¹ Osmanlılar buna **Râfizîlik** diyorlardı

⁴² **Mühimme** kayıtları

oradan kaynaklandığını” iddia etmektedir⁴³.

Şah İsmail’in Balkanlar’daki Osmanlı topraklarında da muhtemelen “*Nizâri İsmaililiği*” inançlarına dayalı propaganda yaptırmış olması ihtimali de kuvvetlidir. Çünkü İsmaili Başkırt tacirlerinin daha 11. yüzyıldan beri Balkanlar’da faaliyet gösterdikleri ve ticari koloniler kurdukları biliniyor⁴⁴. Bu kolonilerin daha sonra Macarlar tarafından zorla Katolikleştirildiği ve asimile edilmeye çalışıldığı bir vakıysa da, İsmaili inançlarının izlerinin buralarda kalan ve daha sonraki zamanlarda gelen Türkler arasında yaşamaya devam etmiş olması çok uzak bir ihtimal olmasa gerektir. Çünkü bugün bu izlerin buralardaki Alevi ve Bektaşî kesimlerinde örneklerine rastlamaktayız.⁴⁵

1.4. Osmanlı-Avşar İlişkileri Ve Nadir Şah’ın Sünni Mezhebine Dönüş Teşebbüsü

Avşar⁴⁶ İmparatorluğu 1736’dan 1747’ye kadar kısa bir sürede doğuya yönelik genişleme politikası izlemiş ve sınırlarını Hindistan’ın fethi ile büyük ölçüde genişletmiştir. Avşar İmparatorluğu’nun kurucusu Nadir Şah Batı sınırlarını Osmanlı karşısında güvenliğini sağlamak için Sünniliği tekrar İran’ın resmi mezhebi yapmıştır. 18. yüzyılın ikinci çeyreği, Şah İsmail’in sistemli politikası sonucu tam bir Şii devleti haline gelen İran dış ilişkilere yönelik bir din politikasıyla bu sefer Sünnileştirme çabasına sahne oldu. Bu politikanın aktörü, 1736’da İran’da Safevi hanedanını devirerek iş başına gelen Afşar hanedanının ilk temsilcisi Nadir Şah idi.

Nadir Şah’ın iktidarını içeride muhaliflerine, dışarıda Osmanlılara karşı sağlamlaştırma teşebbüsleri kısmen başarıyla, kısmen başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Yeni şah ticaretin önemini kavramış, bu arada denizciliği

⁴³ *Saltıkh-Nâma*, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine Kütüphanesi, no: 1612,

⁴⁴ Z. Velidi Togan, *Umûmi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970, Baskı:2, s.156–157.

⁴⁵ İran Kültür Evi, a.g.e., s.11.

⁴⁶ Avşarlar safevi imparatorluğunu oluşturan Kızılbaş kabilelerinin birini teşkil etmekteydi.

geliştirmeye çalışmıştı. O özellikle Osmanlılara karşı kendini emniyete almayı istiyordu. Onun aslında Osmanlılarinkinden daha büyük bir “İslam İmparatorluğu” kurmayı tasarladığı da söylenir. Bu nedenle de halkı, ulemayı, bürokratları şiddet ve baskı altına aldı. Onun bu politikası, halkın ve muhaliflerinin tepkisini artırıyordu. Aslında Nadir Şah’ın doğrudan Sünni mezhebini kabul etmek yerine ona çok yakın olan Caferîliği tercih ettiği belirtilir. Hatta o Osmanlılarla arayı düzeltmek için bizzat İstanbul’a bir elçilik heyeti yollayarak Caferîliğin 5. Sünni mezhep olarak kabul edilmesini talep etmişti. Bu talep İstanbul ulemasınca tartışılmış, ancak kabul edilmemişti. Nadir Şah isteğini tekrarlamış, ama yine reddedilince, buna fena halde içerlemiş ve Kars ve Bağdat’a saldırmıştı.⁴⁷

Bu savaşların sonucunda Bağdat, Doğu Anadolu ve Azerbaycan topraklarını kendi kontrolüne geçirmişti. Nadir Şah yine yılmamış ve 1743 yılında Necef’te Osmanlı dışındaki Sünni ve Şii âlimleri toplayarak isteği doğrultusunda karar çıkarttırmıştır. Sonuç kendisine iletilen Osmanlı hükümeti yine ret kararı alınca artık iki devlet arasında savaş kaçınılmaz olmuştur⁴⁸.

Afganların İsfahan’a 1722 yılında saldırarak Safevi devletini çöküşe uğratmaları Safevi’nin ulema ve din adamlarının da İran’da nüfuzlarının azalmasına neden oldu. Nadir Şah Avşar’ın İran’da hâkimiyeti ile birlikte bu durum daha da kötüleşmeye başladı. Her ne kadar Safevi padişahları bağımsız bir Şii kimliğinin oluşmasına çalıştılsa Nadir Şah tamamen ters bir politika izledi. Safevi padişahları dünyanın her tarafından Şii ulemayı İran’a çağırırsalar da Nadir hepsinin İran’dan kaçmalarına çalıştı. O Safevilerin aksine din adamlarının elini devlet işlerinden kesmeye çalıştı ve buna da yetinmeyerek ellerinde olan ve gelir kaynakları olan vakıfları da ellerinden alarak devlet idaresine aldı. Safevi döneminde mollaların camilerde ve konuşmalarında halifeleri kötüleme ve küfür etme ve geleneğe dönüşen bu

⁴⁷ İran Kültür Evi, a.g.e., s.12.

⁴⁸ Olayların ilginç tafsilatı ve ilgili kaynaklar şuralardadır: A. Ja’farpur, **Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri**, İstanbul Üniv. Tarih Bölümü, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1977; ayrıca bkz.; Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s. 54-56.

davranışları yasakladı. Muğan çölü'nde padişahlığını ilan etme töreninde Şah İsmail mezhebini reddetmeyi kendi padişahlığının kabulü şartı olarak belirledi. Nadir Şahın bu mezhep tutumu onun Şiiliği kabul etmediği anlamına gelmemelidir. Onun amacı Sünniliğin önemli mezhepleri yani Hanefi, Maliki, Şafii ve Hanbelîliğin yanında İmam Ca'fer Sadig Şiiliğinin de tüm İslam ülkelerinde resmi mezhep olarak kabul edilmesiydi.⁴⁹

Bu iki padişahın Şiilik hakkında farklı tutumlarına rağmen bir ortak noktaları vardı ve bu ortak noktada onların mezhep konusunda siyasi amaçları takip etmeleriydi. En azından Nadir Şah konusunda onun bugünkü tabirle stratejik amaçlar güttüğünü kesinlikle söyleyebiliriz. Çünkü Nadir Şah'ın zaten her hangi bir mezhebe gerçekten inançlı olması şüpheyile yaklaşılabilecek bir konudur. Onun düşüncesinde Şii-Sünni çatışması iki yüzyıl iki ülkenin arasında boşu boşuna çatışmalara neden olmuştur. O bu strateji ile batı sınırlarında rahatlayarak doğudan Hindistan'a saldırarak sınırlarını genişlendirmek istiyordu. O yüzden Sünnilik ve Şiilik arasında tarihi bir dostluk ve yakınlığa varacağına inanıyordu. Nadir Şah saltanatının en güçlü döneminde(1743) İran, Afganistan, Mezopotamya'nın önemli din adamları ve ulemasıyla birlikte Irak'ta Şii kutsal mekânlar ve abidelerini ziyarette gittiğinde Sünnilerin önemli mekânlarından olan Abu Hanife'nin Bağdat'ta mezarını da ziyaret etmişti.⁵⁰

O Irak Valisinin işbirliği ile elli altı Şii ve Sünni din adamını bir araya getirerek Şiiliğin resmi mezhepler içinde kabul edilmesine dair düzenlenen belgeye imza atmalarını sağladı ve Şii topraklarında halifelerin kötülenmesine yasak koydurdu. Nadir Şah'ın ölümüyle Şii-Sünni birleştirme projesi de sona ermiş oldu.⁵¹ Nadir Şah Avşar 11 yıl içinde İran içinde tüm rakipleri ortadan kaldırarak İran sınırlarını kuzey batıdan Gürcistan üzerinden kara denize, batıdan Van, Musul ve Bağdat ve Doğuda Hindistan'a kadar büyük bir

⁴⁹ Said Amirarjomand, **The Shadow of god and the hidden imam: religion, political order, and societal change in shiite iran from the beginning to 1890.**, the university of Chicago pres, Chicago,1984, s.216.

⁵⁰ Sadeg Zibakalam, a.g.e., s.175-176.

⁵¹ Sadeg Zibakalam, a.g.e., s.176.

arazide genişletti. Afşariye diye adlanan bu devlet Nadir'in ölümünden sonra Horasan bölgesine kısıtlanarak Kacar sülalesi padişahlığının başlamasına kadar(1782) devam etti. Bir suikast amacı olan Nadir Şah oğlu Şahruh'tan şüphelenerek gözlerini kör etmişti. Şahruh kör olmasına rağmen tüm muhalifleri ortadan kaldırarak 35 yıl Horasanda hükümet etti. Nadir Şah ise başka bir suikastın kurbanı oldu.

1.5. Osmanlı-Kacar İlişkilerinde Dinin Rolü

1.5.1. İran'da Ulemanın Mevkii ve Osmanlı-İran İlişkileri

Şii uleması için Kacarların İran arazisinde hâkimiyet kurmaları tekrar Safevi döneminin altın devrini hatırlatmıştır. Sadece Kacar ve Safeviler arasında olan fark, Safevi'lerin zati bir meşruiyet kaynaklarının olması ve çevreleri tarafından yarım tanrılık bir sığata tanınmalarıdır. Aslına bakılırsa Kacar'lar böyle bir meşruiyet kaynağına hiçte ihtiyaç duymadılar. Kacar'ların meşruiyet kaynakları keskin kılıçları oldu.⁵²

Şah İsmail tahta otururken Tebriz "Came' Mescidi"nde on iki Şii İmamın adına hutbe okuduysa ve Şiiliği İran'ın resmi mezhebi kıldıysa üç asır sonra ilk Kacar Şah'ı Ağa Muhammed Han, Şah İsmail'in kılıncını Erdebil'den başkente getirip beline takarak bu sembolik hareketle saltanatı ve kılıncının da Şah İsmail gibi Şiiliğe hizmet edeceğini söylemiştir.⁵³ Onun Şah İsmail kadar Şiiliğe taassup ve ırkı olmasa da hep dine saygılı bir padişahı. Tüm Kacar Şahları İran'da popüler dini teşebbüslerde ve faaliyetlerde bulunuyorlardı. Din adamlarını yetiştiren "*medrese*"lerin yapımı, halk içinde kutsal sayılan mekânların ve ziyaretgahların baktırılması, camilerin dikilişi,

⁵² Sadeg Zibakalam, a.g.e., s.177-186.

⁵³ Said Amirarjomand, a.g.e., s.217.

ulemaya saray içinde ve toplumda iyi ve saygılı bir mevki tanımları ve yürüyerek kutsal mekanların ziyaretine gitmek gibi bir tutum sergilediler.⁵⁴

Kacar döneminde ortaya çıkan ve İran'ın son dönemlerin büyük derecede etkileyen olaylardan biri İçtihat meselesinin ve “Müçtehide” hareketlerinin “Ahbariyun” kesimine karşı başarı kazanmasıdır. Müçtehide'ye göre ulema ve din adamları kuran ve peygamber ve imamlara dayanan hadis ve rivayetleri kullanarak yeni hükümler ortaya koymaları gerekmektedir.⁵⁵ Kacar dönemi İran'a gelen Meşrute düşünceleri, Kacar şahlarının buna karşı direnmeleri, halka yaptıkları ağır baskı ve ortaya çıkan kıtlık krizleri, iktisadi durumun durgunluğu ve çıkan isyanlarda İran'da ulema içtihat haklarını kullanarak büyük siyasi ve sosyal kargaşalarda önde giden ve halkı yönlendiren kesim olarak ortaya çıktılar.

1803'te Rus'ların sıcak sulara yetiştirme stratejileri doğrultusunda başlayan İran-Rus savaşlarında İran devleti yenilgiye uğramış ve İngiltere ve Fransa devletlerinden yardım talebinde bulunmuştur. Bu talepler daha çok İran ordusunun modernize edilmesi konusunda olmuştur. Fakat bu devletler verdikleri sözleri tutmayınca İran ordusu komutanı ve Kacar Veliahdı Abbas Mirza, Irak'ın Necef kentinde bulunan Şii müçtehitlerinden halkın Ruslar ve kâfirlere karşı isyanlarını isteyen fetva çıkarılmasını istemiştir. Ulemanın fetvası büyük ölçüde etki bırakmış ve Kafkas bölgesinde İran ordusunu destekleyen isyanlar baş vermiştir. İran ordusu bu isyanlar sonucu Rusları Kafkasya'dan geri çıkarmışlar. Fakat Rusların tekrar takviye orduları ile saldırıları ve Kacar Devleti'nin Abbasmirza'nın arkasında yeteri kadar destek olmadıkları sonucunda İran orduları yenilgiye uğramış⁵⁶ ve Türkmençay ve Gülistan Anlaşmaları çerçevesinde tüm Kafkas topraklarını ve Azerbaycan'ın önemli bir kısmını Rus'lara bahşedilmiştir. Bu aşağılayıcı yenilgi Tebriz'de Ayetullah Seyyed Muhammed Mubariz'in kulağına çattığında hastalanarak

⁵⁴ Sadeg Zibakalam, a.g.e., s.178-181.

⁵⁵ Sadeg Zibakalam, a.g.e., s.201.

⁵⁶ Mecid Necefpur, “Negahi be Nagşe Ruhaniyate Mobarez dar Tarihe Moasere İran”, (Erişim) <http://www.tebyan.net/index.aspx?pid=19667&BookID=58409&Language=1>, 03 Mart 2010.

hastaneye yetiştiremeden ölmüştür.⁵⁷ Osmanlı İmparatorluğu bu olayı Rusların yaklaşması ve bir güvensizlik işareti olarak tanımlamakta ve Kafkasya’da Rus tehdidine karşı en uygun tedbir olarak kendisinin bu bölgeye müdahale etmesini ve Kafkasya’yı kendi kontrolüne çıkarması kararını almıştır. Bunun ardından Sünni ulema vasıtasıyla Kafkasya’da İran Devleti’nin Sünnilere karşı kötü muamele yaptığı bahanesiyle bu bölgede bulunan Rafizi (Şii)’lerin kanının dökülmesinin helal olduğunu ortaya atarak bu bölgeye müdahale girişiminde bulunmuştur. 1821 yılında Rusların ve Osmanlının tahriki ve İran ordusunun bu yenilgileri telafi etme düşüncesiyle İran ve Osmanlı arasında savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu savaşlar Bağdat’ın tekrar İran eline geçmesi ve Afşariye sınırlarının tekrar kurulması sonucunu vermiştir.1823 yılında İran ve Osmanlı arasında Arzenatolrum (Erzurum) Anlaşması imzalanarak uzun bir süre iki ülke ilişkilerine barış ve dostluk hâkim olmuştur.⁵⁸

1889 yılında Kacar Şahlarından olan Nasiritdin Şah bir İngiltereli Tacir *Major Talbot*’la yaptığı anlaşmada İran’ın tütün ve tenbaku alanında tüm iktisadi imtiyaz ve yetkileri elli yıl boyunca onun şirketinin tekeline devrederek ve karşısında şirketin %25 gelirini talep etmiştir. Bu İran’ın o günkü sosyo-ekonomik koşulları nedeniyle İran halkının büyük tepkisine neden olmuştur. Seyid Cemaletdin Esedabadi (Afkanî) nin tavsiyesi üzerine o dönemin Müçtehitlerinden biri olan Mirzaye Şirazi’nin fetvasıyla İran’da tütün masrafı on ikinci imama karşı gelme ve savaş açma anlamına geldiği hükmünü çıkarmıştır.⁵⁹ Bunun üzerine halk tütün alış veriş ve masrafını durduruyor ve nargileleri kırarak mağazaları kapatıyorlar. Bir süre sonra bu imtiyazın kaldırılmaması suretiyle devlete karşı cihat fetvasının çıkarılacağı tehdidi üzerine bu imtiyazı iptal etmeyi başarıyorlar. Bu olay İran tarihinde önemli bir

⁵⁷ Mohammed Tagi Lesanolmolk, *Nasehottavarih*, Der.: Cemşid Kiyanfer, Asatir, Tahran, 1998, s.373.

⁵⁸ Mohiyetdin Halhali, “Janghaye İran ve Rus”, (Erişim)<http://www.bashgah.net/pages-39269.html>, 08 Haziran 2010.

⁵⁹ Ataollah Babapur, “Vagozariye Emtiyaze Tanbaku Tavassote Naseretdin Şah be Engelestan”, (Erişim)<http://www.tebyan.net/index.aspx?pid=98782>, 08 Mart 210.

olay olarak nitelendirilmekte ve daha sonra meşruti devrimine de bir hareket noktası olarak tanımlanmaktadır.

İran’da Safevi hâkimiyeti ile Ulemanın halk içinde ve ülke yönetiminde artan değeri Afşariye döneminde önemi azaltılmaya çalışılırsa da başarılı olmamıştır. Kacar döneminde ise hem devlet idaresinde hem de devlete karşı olan siyasi hareketlerde içtihat ve fetva güçlerini kullanarak önemli bir mevki sahibi olmuşlar. Son Kacar padişahları din ve siyaset ayrımcılığı çerçevesinde Ulema ve dinin rolünü azaltılma yönünde ise Rıza Şah Pehlevi’nin iktidarı ile gittikçe ayrışarak Ulema ve dini düşünce devrimci nitelikler bulmaya başlamıştır.

1.5.2. İran’da İlk Modernizasyon Düşünceleri

19.yüzyılın başlarında İran ve Çarlık Rusya arasında baş gösteren savaşlarda İran’ın yenilmesi Abbas Mirza Nasiritdin Şah’ın veliahdını Rusların modern orduları derinden etkiler. Abbas mirza Batının yeniliklerini almak için Kaç öğrenciyi Avrupa’ya göndermeye karar verdi.⁶⁰ Aynı zamanda Avrupalılardan gelip Tebriz veya herhangi bir şehirde kalmalarını istemiştir. “*İran’da yaşasınlar ve İranlıları Batı Uygarlığı ile tanış etsinler*” sözü bu dönem Kacar devletinin ilk modernleşme düşüncelerini yansıtmaktadır.⁶¹ Yine de Kacar Döneminde 1889’da İran’da ilk yüksek tehsil merkezi Emir Kebir, Nasirettin Şah’ın veziri eliyle açılmıştır. “Darolfunun” diye adlanan bu merkezde Avrupa’dan yeni bilimleri öğretmek için hocalar davet edilmiştir⁶².

İran Aydınları, modernizasyondan bahsetmeden önce Kacar döneminin gazeteci, siyasetçi ve aydınlarından biri olan “Mirza Melkom Han” Avrupa uygarlığının İran’a uyumuna bakmayarak alınmasından bahsetmiştir. Bazı olaylardan sonra bir grup düşünür başka ülkelere gittiler. Rusya,

⁶⁰ Mehrzad Burucerdı, Roşanfekrane İrani ve gharb, Aftabe Ruz, Tehran, 1999, s.37.

⁶¹ Mehrzad Burucerdı, a.g.e., s. 41.

⁶² Cemşid Behnam, **İraniyan ve Endişeye Tacaddod**, Foruzane Ruz, Tahran, 2004, s.17.

Osmanlı ve Hindistan'da bazı gazeteler çıkararak yeni düşüncelerin binasını koydular. Pahlevi Döneminden önce İranlı Düşünürler, Osmanlı Tanzimat Dönemi'ni, Kacar Şahların karşı olmalarına rağmen model olarak görüyorlardı.⁶³ İstanbul ve Kafkasya bu dönem İran'a giren yeni düşüncelerin ve yeniliklerin kapısı olmuştur.

⁶³ Mehrzad Burucerdı, a.g.e., s. 42.

İKİNCİ BÖLÜM

PEHLEVİ DÖNEMİ TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİNDE DİNİN ROLÜ

2.1. İki Ülkede Değişim Rüzgarları; Atatürk ve Rıza Şah

Dünyanın en kritik jeopolitik bölgelerinden birisinde yer alan İran ve Türkiye aynı zamanda bölgede köklü bir geçmişe sahiptir. İran'da güçlü Safevi yönetiminin (1502–1723) sona erışı, Osmanlı ve Rus devletlerinin İran topraklarını ele geçirmek istemelerine neden olmuş ve bu durum Nadir Şah'ın ölümüne (1747) dek devam eden savaflara yol açmıştır. Bu tarihten sonra da İran ile Osmanlı arasında esaslı bir mücadele meydana gelmemiştir⁶⁴

20. yüzyılın başından itibaren ise İran-Türkiye ilişkilerinde Türk ve Fars ayrımı kendini göstermeye başlamış, İran'da 1924'te Fars kimliğini temel alan Fars milliyetçisi Rıza Han Pehlevi iktidara gelmişti.⁶⁵ Bu dönemde, Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı ile İran'da Rıza Han'ın başbakan olması aynı zamana denk gelmişti (1921–1925). Bunun yanı sıra Rıza Han'ın ve Mustafa Kemal'in, ülkeleri için amaçları ve çıkarları da birbirleriyle uyuşmaktaydı. 1924 yılında Türkiye'nin de aktif destek verdiği İran'da cumhuriyetin ilan edilmesi teşebbüsü başarısız olunca, Rıza Han, Pehlevi hanedanını kurarak 1925'te Şah olmuştu.⁶⁶

İran'da büyük meşrutiyet devrimi yabancı devletlerin müdahalesi ve ülkede ortaya çıkan karışıklıklar sonucu başarısız olmuştur. Bu yüzden çoğu halk ve düşünürler İran'da sebat ve istikrarın yeni bir diktatörlüğün icadı pahasına da olsa tercih etmekteydiler. Yalnız bu tercih aynı zamanda

⁶⁴ Ataullah Hasani, “İranlı Tarihçilerine Göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri”, **Tarihten Günümüze Türk - İran İlişkileri Sempozyumu**, 16 -17 Aralık 2002, Konya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Yirmi Altıncı Dizi, Ankara, 2003. S.97.

⁶⁵ Arif Keskin, “Tüm Boyutları İle Türkiye-İran İlişkileri”, **Stratejik Analiz**, cilt:5, sayı:53, 2004, s.26.

⁶⁶ Gökhan Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926–1938”, **Avrasya Dosyası**, cilt:5, sayı:3, 1999, s.149.

İngiltere ve Rusya gibi İran'da nüfuz yarışı veren iki sömürgeci devletinde tercihi saymaktaydı. İran'da 1907 yılında petrol bulunmadan önce İran, İngiltere için sadece zengin sömürgesi Hindistan'a geçiş yolu olarak önemliydi. Ayrıca 16. Yüzyılın başlarından 18. Yüzyılın sınırlarına kadar İran'da güçlü Safeviye, Afşariye ve Kacariye Devletlerinin ülkede kurdukları nispi sebat ve istikrar nedeniyle sömürgeci Avrupa devletleri büyük Osmanlı imparatorluğunu zayıflatmak ve uğraştırmak amacıyla İran'da direk müdahale girişimlerinde bulunmamışlar. İlk Kacar şahının ölümünün (1797) ardından İngiltere ve Rusya, İran topraklarına göz dikmeye başladılar. Rusya Büyük Petro'nun vasiyetine göre sıcak sulara yetişme niyeti ile daha çok askeri müdahaleleri ön plana koymuştur. İngiltere ise daha önce sömürgeci faaliyetlere başlayan ve İran'ın güneyinde Hormoz Limanı'nı işgal eden ve ticaretini yayan Portekiz devletinin İran devleti yardımıyla yerini alarak, İran'ın güney komşusu sayılmaktaydı.

1908 de Mescidsüleyman'da bulunan ilk petrol kuyusunun ardından İran İngiltere, Rusya ve İkinci Dünya Savaşının ardından gelen Amerika Birleşik Devletlerinin ve tüm sömürgeci devletlerin odak noktaları haline gelmiştir.

Yıllarca zulüme karşı ve adalet uğruna savaşıyan İran halkı 1905'te Meşrutiyet devrimini yaptı ve bu esasta İran'da saltanatı Müessisler Meclisine meşrut kılmayı başardı. 1923'te Türkiye'de kurulan cumhuriyet rejimiyle yaklaşık aynı dönemde İngiltere'nin nüfuzu ve kararıyla İran'da tekrar bir mutlak saltanat ve diktatörlük kuruldu. Bunun sayesinde İran bir adım geriye atmış sayılıyordu. Yani cumhuriyetin kuruluşuna yarım asır daha bekleyecek ve 1979'da Tüm Batı devletlerine karşı gücünü toparlayarak İslami devrim yapacaktı. Rıza Şah'ın 1925'te kurduğu Bu diktatör rejim Pehlevi Saltanatı diye adlandı. Atatürk'e rağmen bu sadece gaddar bir askerdi. Onun görevi İran'da İngiltere'nin çıkarlarını korumaktı. İran'a getirdiği ise halkın çoktandır görmediği ve kısa süren bir istikrardır. İngiltere'nin İran zenginliğini talanlamak ve Sovyetler Birliğine karşı İran'daki çıkarları iki şeyle temin ediliyordu; İstikrar ve milliyetçilik ideolojisi. 1934'te Atatürk'ün Resmi daveti ile Türkiye'ye

giden Rıza Şah Atatürk'ün modernizasyon politikasından büyük ölçüde etkilendi. Etkilenerek İran'da yaptığı reformlar kurduğu mutlak saltanat rejiminin baskıcı siyasetleri çerçevesinde olumsuz tepkiler uyandırarak İran İslam Devriminin ilk ve büyük ölçüde sebeplerini oluşturdu.

Rıza Han 16 Mart 1878'de Alaşt⁶⁷ kasabasında doğdu. Babası Albay Abbas Ali Han'ın ölümünden sonra annesiyle Tahran'a giderek Kacar döneminde Ruslar tarafından Nasiritdin Şah'a düzenlenen Orduya yazıldı. Güçlü kişiliği ve önderlik yeteneğiyle kısa sürede yükseldi.⁶⁸ Bu sırada, yüzyıllardır süren kötü yönetim ve saldırgan dış güçlerin yürüttüğü savaşlar nedeniyle İran çökme ve bölünmenin eşiğine gelmişti.⁶⁹ Türk Kacar hanedanından Ahmed Şah yeni yetme olduğu için hükümet onun niyabetine idare ediliyordu. İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki egemenliği ve Kacar hanedanının zaafa uğraması ve meşrutiyet devriminin sonuca ulaşamaması nedeniyle halk ve bazı aydınlar ne olursa olsun ülkede istikrar ve güvenlik arzusuna kapılarak meşrutiyet devriminin ideal ve hayallerinden el üzmüşlerdi.⁷⁰ Rıza Han İran Kazak ordusunun Komutanlığına ulaşarak, İngilterelilerin desteği ile ve Tahran güvenlik birliklerinin tatmin olunmasıyla 1200 kişiyle savaşmadan Tahran'ı ele geçirdi. Böylece genç, çılgın ve Anglofil gazeteci Seyid Ziyaeddin Tabatabai'nin başbakanlığa, kendisinin de önce silahlı kuvvetler komutanlığına, ardından savaş bakanlığına ulaşılması sağlandı. Seyid Ziyaeddin Tabatabai son Kacar Şahı Ahmed Şah'tan Kendi başbakanlığının onayını aldı. Ahmed Şah can korkusuna kapılarak uyum sağlamak zorunda kalmıştı. Böylece Iranda bir Askeri darbe başarıyla gerçekleşmiş oldu. İngiltereli *Jeneral Ironside* kendi günlük el yazmalarında şöyle yazıyor: *"bir diktatör asker bizim İran'daki tüm sorunlarımızı çözecektir. Bence Rıza Han'ın güçlenmesi ve askeri diktatörlüğün kurulması ile İngiltereli askerler hiç sorun yaşamadan İran'dan çıkabilirler"*.⁷¹

⁶⁷ İran'ın kuzeyinde ve Mazenderan İline dâhil küçük bir kasaba

⁶⁸ Necefgoli Pesyan, **Az Savadkuh ta Johannisburg**, Naşre Sales, Tahran, 1998, s.10.

⁶⁹ Khosro Motazed, **Reza Shah az Alasht ta Afrika**, Baskı 2, Naşre Alborz, Tahran, 1997, s.83.

⁷⁰ Cemşid Behnam, a.g.e., s. 126.

⁷¹ Necefgoli Pesyan, a.g.e., s. 18.

Seyid Ziyaeddin başbakan olduğu günden aşırı biçimde tüm muhalifleri tutuklayarak hapse attı. Rıza Şah ise savaş bakanı olmuştu. Bu konumla yetineceğinin sanılmasına karşın, kısa sürede elinde geniş yetkiler topladı. Niyetini asla belli etmeden ustaca siyasi manevralarla kendisine karşı olanları bölerek etkisizleştirdi. Bazı yeni vergiler koyarak güçlü bir ordu kurdu ve sonunda bütün ülkeyi denetimi altına aldı. Perde arkasından yönlendirdiği birkaç başbakanın ardından 1923'te bu görevi de üstüne aldı.⁷² Ahmed Şah'ı baskı altına koyarak Avrupa seferlerine gönderdi. Zaten Kacar sülalesi Avrupa seferlerine alışmışlardı. Bu Ahmed Şah'ın üçüncü Avrupa seferiydi. Onun arkasından Rıza Şah kamuoyunda Ahmed Şah'ı ülke işlerine soğuk ve gönülsüz yaklaşan biri olarak göstermeye çalıştı. İstikrar ve huzur isteyen halk ise gittikçe Rıza Şah'ı tercih etmeye başlamışlardı. Rıza Şah 1925'te Ahmed Şah'ın saltanattan alınması ve kendinin yeni bir saltanat kurmasına dair korkutulan ve parayla tatmin edilen kurucular meclisinden önerisinin onayını almayı başardı. Ahmed Şah ise dönüp dönmeyeceğine iki gönüllü kalmıştı. Sonunda babalarından kalan İran Saltanat tahtını kurtarmaya ve dönmeğe karar verdi. İngiltereliler bundan haberdar olunca Ahmed Şah'ın yanına giderek ve İran'da iç karışıklıktan dolayı canının tehlikede olduğunu abartarak anlatıyorlar. Ahmet Şah ise dönmekten vazgeçiyor.⁷³

Nisan 1926'da taç koyan Rıza Şah başbakanlığı sırasında başlattığı reformları sürdürdü. Göçebe kabileleri silahsızlandırarak ve bir bölümünü yerleşmeye zorlayarak güçlerini kırdı. Bu siyaset İran siyasi edebiyatında göçebeleri Tahta-Kapu edilme siyaseti olarak geçmektedir. 1934'te Türkiye'yi ziyaret ederek Atatürk'le görüşmeler yaptı. İki ay süren bu yolculukta Atatürk ve Türkiye'nin gelişmelerinden büyük ölçüde etkilendi.

Trans-İran demir yolu (1927-1938) İngiltereliler vasıtasıyla Rıza Şah döneminde İran'ın güneyinden kuzeyine kadar Almanya'ya karşı Rusya'ya

⁷² Seyyed Reza Niyazmand, **Reza Şah az Sogut ta Marg**, Hekayate Galame Novin, Tahrán, 1997, s.152.

⁷³ Necefzoli Pesyan, a.g.e., s. 42.

silah ve tedarükat yardımı için çekildi. 1935'te Hicab⁷⁴ın kaldırılmasına emir verdi. Okullar, yollar, hastaneler yaptırdı ve 1934'te Tahran üniversitesini kurdu. Rıza Şah'ın İngiltere ve Sovyetler Birliği'ne karşı iki gücü birbirine karşı dengelemeye dayanan dış politikası İkinci Dünya Savaşı koşullarında başarısızlığa uğradı. 1941 yılında Almanya'ya karşı aynı cephede birleşen bu iki devlet, Rıza Şah'ın Almanya'yla işbirliğine yönelmesinden çekinerek Sovyetler Birliği'ne savaş malzemesi gönderme gerekçesiyle İran'ı işgal ettiler.⁷⁵

2.2. Rıza Şah'ın Türkiye Ziyareti ve Atatürk Etkisi

Nisan ve Mayıs aylarında, Rıza Şah'ın Türkiye'ye yapacağı geziyle ilgili Türk gazetelerinde haberler çıkmaya başlamıştı. Türkiye'nin Rıza Şah'a yaptığı davet, İran Başbakanının 1934 Mart'ında İran meclisinde yaptığı konuşmayla resmen açıklandı.⁷⁶ Türkiye, Rıza Han'ın gerçekleştireceği bu ziyaret için büyük bir özenle hazırlandı. Özellikle 1934 Mayıs'ının ortalarından itibaren, Rıza Han'ın Türkiye-İran sınırından Ankara'ya ulaşacağı güzergâh üzerinde bulunan Iğdır, Kars, Erzurum, Gümüşhane, Trabzon ve Samsun kentlerinde, caddeler, sokaklar yenilendi; büyük meydanlara, merkezi yerlerdeki çeşitli noktalara taklar kuruldu. Ziyaret gününün yaklaşmasıyla birlikte de adı geçen tüm kentler Türk ve İran bayraklarıyla donatıldı. Benzer bir biçimde başkent Ankara'da da hazırlıklar vardı. Kentin caddeleri, sokakları neredeyse bastan aşağıya yenilenmiş, taklar kurulmuş ve hemen hemen her noktaya Türk ve İran bayrakları asılmıştı. Rıza Han, Ankara'da bulunduğu

⁷⁴ Hicab kelimesi Türkçede vardır maalesef çok az kullanılmaktadır. Bu kelimenin anlamı kadınların örtüleridir. Çok geniş anlam verdiği için yerine kullanılacak başka kelime dile aksaklık getirmektedir. Türkiye Türkçesinde Çok kullanılmamasına rağmen kullanılması bu anlamda zorunlu görünüyor. “çarşaf”, “piçe”, “turban” ve her hangi bir kadın örtüsü “Hicab” sayılmaktadır.

⁷⁵ (Erişim)<http://www.e-tarih.org/makaleler.php.sayfa=makaledetay&makaleno>.

⁷⁶ Meliha Anbarcıoğlu, “Atatürk ve İran'da Reformlar”, **Doğu Dilleri**, Cilt: 3, Sayı:4, , Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1983, s. 19–20.

süre içinde Halkevi'nde ağırlanacak olduğundan, burası da özenle hazırlanmış, bizzat Mustafa Kemal'in denetiminden geçmişti.⁷⁷

İstanbul'da da benzer hazırlıklar vardı. Cadde ve sokaklarda yenileme çalışmaları sürmekte, Galata Köprüsü basta olmak üzere, çeşitli yerlere taklar kurulmaktaydı. Rıza Han'ın Dolmabahçe Sarayı'nda kalacağı konuşuluyor (İstanbul'da bulunduğu süre boyunca burada kalacaktır). Ayrıca Rıza Şah'a verilecek çeşitli armağanlar için de hazırlıklar devam ediyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yıl dönümünde basılan hatıra madalyalarını tasarlayan Zeynel (Saray) Bey, bir taraftan Rıza Şah'ın, diğer taraftan Mustafa Kemal'in kabartma resimlerinin yer aldığı bir hatıra madalyasının yapımını sürdürüyor, Kayseri'deki uçak fabrikasında da Şah'a armağan edilmesi kararlaştırılan bir uçağın tamamlanılması için çalışılıyordu.⁷⁸

Ankara'dan gönderilen seyahat programı 12 Mayıs'ta Tahran'a vardı ve iki gün sonra İran başbakanı tarafından meclise bir beyanat verilerek, Şah'ın 10 Haziran'da Ankara'ya gideceği ve bu seyahatin on iki gün süreceği açıklandı.⁷⁹

Rıza Şah hayatında ilk defa bir yurt dışı gezisine çıkıyordu. Bu gezi gerçekten birçok yönüyle dikkat çekicidir. Öncelikle uzun yıllar aralarındaki ilişkiler husumet esasına dayanan iki ülkenin, ilişkilerini iyileştirmede yeni bir sayfa açmalarının mümkün olduğunu göstermekteydi.⁸⁰

Sonunda Rıza Şah, 10 Haziran sabahı, saat dokuzda, içinde Hüsrev Bey'in bulunduğu bir heyetle birlikte Kars şehrine on kilometre kala Vladikars köyü civarında otomobillerinden indiler ve kendilerine Birinci Ferik Ali Sait Pasa tarafından, Doksan Üç Harbi'nde (1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı)

⁷⁷ **Ayın Tarihi**, Sayı: 6, 1–31 Mayıs, 1934, s. 414.

⁷⁸ L. Hilal Akgül, "Rıza Han'ın Türkiye Ziyareti", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı:7, 2005, s.18-19.

⁷⁹ **Ayın Tarihi**, Sayı: 6, 1–31 Mayıs, 1934, s. 414.

⁸⁰ Veliyullah Hami, Rıza Şah'ın Türkiye Armağanları, (Erişim)<http://www.timeturk.com/Sadabad-anlasmasi-ve-Riza-Sah-14519-haberi.htm> . 23 Haziran 2008.

Kars Savunması ve Birinci Dünya Savaşı'nda gerçekleştirilen Kars Harekâtı hakkında bilgi verildi.⁸¹

Rıza Şah, bu açıklamaları dikkatle dinledi ve dürbünle çatışmaların geçtiği sahaları inceledi.⁸² 1934 senesi saat 20.30'da Rıza Şah ve heyetini taşıyan tren Ankara garına ulaşır. Karşılama töreni çok titizce hazırlanmıştır. İki ülkenin bayrakları garın duvarlarını süslemektedir. Garın tam orta yerinde konuşlanan karşılama ekibi iki ülkenin marşlarını okumaya başlar. Türk matbuatından büyük bir kalabalık, "büyük misafirimiz" diye adlandırdığı şahı karşılamak için garı doldurmuştur. Rıza Şah'ı karşılamak her bakımdan önemli bulunmaktaydı⁸³.

Rıza Şah'ın beraberinde bulunan İttılaat Gazetesi'nin Genel Yayın Yönetmeni Abbas Mesudi Tahran'a çektiği telgraflarının birinde şöyle diyecekti: Bütün şehir halkı başkentin sokaklarında şahı karşıladı.⁸⁴

Rıza Şah, Cumhurbaşkanı Atatürk ve TBMM Başkanı Kazım (Özalp) Paşa, Başbakan İsmet İnönü ve Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa başta olmak üzere, bakanlar, büyükelçilik memurları, ileri gelenler ve binlerce kişi tarafından karşılandı. Atatürk, İran Şahı'nın elini sıktıktan sonra şunları söyledi: *"Geçmişteki ilişkilerimize yakından bakılınca görülür ki, ülkelerimiz kardeşlik ve dostluk yollarından saptıkları zaman en sıkıntılı yılları yaşamışlar, fakat normal ve tabii ilişkilerine dönünce ki gerçek çıkarları bunu gerektirir, refah, kuvvet ve mutluluk yolunda başarı ile ilerlemeye başlamışlardır. Türkiye bu tarihi gerçeği çok iyi bilmektedir ve bundan dolayıdır ki, bugünden itibaren dış politikamızın en temel ilkelerinden birini İran'la dostluk teşkil edecektir. Majestelerinin ve İran halkının aynı hisler ve inançlar içinde olduğuna ve İran ile Türkiye arasındaki dostluğun sağlam ve devamlı olacağına ve anıtlaşacağına eminim."*⁸⁵

⁸¹ **Ayın Tarihi**, Sayı: 6, 1–31 Mayıs, 1934, s. 414.

⁸² **Ayın Tarihi**, Sayı: 6, 1–31 Mayıs, 1934, s. 414.

⁸³ Veliyullah Hami, a.g.e.,

⁸⁴ Veliyullah Hami, a.g.e.,

⁸⁵ Pars Tuğlacı, **Çağdaş Türkiye**, Cem Yayınevi, Cilt 1, İstanbul, 1987, s.491–492.

Atatürk, Şah'ın onuruna verdiği ilk akşam yemeğinde şaha ve yanında bulunanlara hoş geldiniz dedikten sonra şahın İran'ın gelişmesi ve kalkınması için yaptığı gayretleri övdü ve bu gayretleri iki ülke arasında bir sulhun, ayrıca küresel bir barışın başlangıcı olduğunu vurguladı. Rıza Şah cevaben, "Türkiye'de bulunduğum bu kısa müddet içerisinde bu ülkenin gelişmişliği ve kalkınmışlığından mutlu oldum. Sizin gayretleriniz beni çok etkilemiştir. İktidarımın daha başında Türkiye ile iyi ilişkiler içerisinde bulunma çabasında oldum. Bu ilişkinin devamını arzulamaktayım." dedi. Bir kaç gün Ankara'da kaldıktan ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katıldıktan sonra Kemal Paşa ile birlikte İstanbul'a gittiler. Osmanlı sultanlarının ihtişamlı saraylarından olan Boğaz'daki Dolmabahçe Sarayı'nda ikamet ettiler. Gezi süresi iki hafta olarak kararlaştırılmıştı fakat Kemal Paşa'nın ısrarı üzerine gezinin süresi uzatıldı⁸⁶.

İttılaat Gazetesi Şah'a yapılan karşılamaları Mesudi'nin kaleminden şöyle aktarıyordu: "Dün şah hazretleri Türkiye Başbakanı İsmet Paşa'nın misafiriydiler. Öğleden sonra saat dörtte şah hazretleri için askeri tören düzenlendi. Bundan yarım saat önce de devlet heyeti ve diplomatik heyet resmi kıyafetleri ile (frak ve ceket) özel tribünlerinde yerlerini aldılar". Atatürk yeni Türkiye'de iktidara geldikten sonra Osmanlı sultanlarının kendilerini Müslümanların halifesi olarak telakki ettikleri bir ülkede hicabın kaldırılması, Latin harflerine geçilmesi, Miladi takvimin kullanılması ve cuma günü tatilinin pazara kaydırılması gibi İslami ilkelere ters bazı girişimler Rıza Şah'ı derinden etkilemiştir. Kemal Paşa'nın bu uygulamaları Rıza Şah'ın psikolojisi üzerinde büyük bir etki bırakıyordu.⁸⁷

İran'ın Baş Konsolosu Müsteşaroddole kendi hatıralarında böyle yazıyor: Rıza Şah Türkiye kadınlarının giyim tarzlarını gördüğünde etkilendiğini belirten ilk cümlesi CHP'nin binasında dediği sözdü. O Senatör Sedig Elem'e kendi hatıralarını böyle açıklar:⁸⁸

⁸⁶ Veliyullah Hami, a.g.e..

⁸⁷ Veliyullah Hami, a.g.e..

⁸⁸ Hossein Mekki, **Tarihe Bist Saleye İran**, Naşre Naşer, cilt: 6, baskı: 4, Tahran, 1996, s.157.

Bir gece Rıza Şah resmi Akşam yemeği ziyafetinden Cumhuriyet Halk Partisinin binasına döndüğünde gece yarısına kadar uyamadan Millet Evinin büyük salonunda yürüyerek düşünüyordu ve bazen yüksek sesle “ Hayret! Hayret!” diyordu. Şah’ın gözleri beni görünce buyurdu: “ *Ben Türklerin bu kadar geliştiklerini ve Avrupa kültürünü almalarında bu kadar ileri gitmelerini tahmin etmiyordum. Şimdi kendimizin çok daha geride olduğumuzu düşünüyorum. Özellikle kadınlar ve kızların terbiyesinde.*”⁸⁹

Ben Rıza Şah’ın cevabında dedim: “ *Efendim sizin yüce teveccühlerinizin sayesinde bizim milletimiz büyük ilerlemeler kat etmiştir.*” Rıza Şah cevap verdi: “ *Ama hala çok gerideyiz ve hemen milletimizin gelişmesinde özellikle de kadınların, tüm gücümüzle işe başlamalıyız.*”⁹⁰

Rıza Şah Türkiye ziyaretinden iki yıl sonra Reisulvuzera Cem’e şöyle diyor:⁹¹

“*Yaklaşık iki yıldır bu kadınların hicap meselesi benim fikrimi meşgul etmiştir. Özellikle Türkiye’ye gittiğimden beri Türk kadınlarını “piçe” ve “çarşaf”ları atarak erkeklerle omuz omuza işlerin ilerlemesinde yardım ettiklerini gördükten sonra neredede çarşafli kadın gördüğümde nefret etmeye başlıyorum. Bence bu “çadra”, “çarşaf” gelişmenin düşmanıdır*”⁹².

Rıza Şah’ın Yeni Türkiye’nin dönüşümünden etkilenmesi o dereceydi ki İsmail Velizade Hatıralar adlı kitabında şöyle yazıyor: “Şah hazretleri İran sınırında Türk mihmandarlarıyla vedalaşarak Makû’ye ulaştıklarında etraflarını saran mülazımlarına: ‘*Büyük bir zatla görüşmeye gittik. Biz de milletimizi tıpkı onun gibi böylesine yüksek bir kalkınmışlık ve gelişmişlik düzeyine çıkarmalıyız.*’ dedi. Daha sonraki teşebbüsleri şahın Türkiye’ye özel bir önem attığını ve bu gezinin onun zihninde silinmez etkiler bıraktığını göstermektedir. Hatta askeri modernizasyon çabaları da onun Türk

⁸⁹ Hossein Mekki, a.g.e., s.157.

⁹⁰ Hossein Mekki, a.g.e., s.157.

⁹¹ Mehdi Selah, Kashfe Hecab: Zemineha Peyamadha Vakoneşha, Moasseseye motaleat ve pajuheşhaye siyasi, Tahran, 2006, s.118.

⁹² Mehdi Selah, a.g.e., s.118.

ordusunda gördüğü manevra kabiliyeti ve çevikliğinden etkilendiğini göstermektedir. Şah Türk ordusunun paşası Fahri Paşa'yı İran ordusunu incelemesi ve gözlemlediği eksiklikleri kendisine bildirmesi için İran'a davet etti.”⁹³

Yukarıdaki alıntıdan kasıt Türkiye gezisinden döndükten ve hicabı yasakladıktan hemen sonra resmi törenlerde kızların ve erkeklerin beraber yer alması emrini veren şahın esin kaynağını göstermektir. Öyle ki Muhbir'u Saltane Hidayet, Hatıralar ve Tehlikeler adlı eserinde İran'da hicabın kaldırılmasının Pehlevi'nin Türkiye'den getirdiği bir hatırası olduğunu yazmıştır⁹⁴.

İran ve Türkiye uzun yıllara dayanan sınır komşuluğuna binaen birtakım sınır anlaşmazlıklarına sahiptiler. Bu gezi sırasında ikili müzakerelerle bu sorunların halledilmesi kararlaştırıldı. İran tarafından ordu komutanı Erfa ve Türk tarafından Rüştü Aras bu anlaşmazlığın çözülmesi için görevlendirildiler. Şah, Erfa'nın sınır arazisi hususundaki mülahazalarını pek dikkate almayarak anlaşmazlık konusu bazı arazilerin ikili dostluğun pekiştirilmesi için Türkiye'ye verilmesine karar veriyor.⁹⁵

Bilindiği gibi Pehlevi hanedanı Ağrı Dağı'nın yüksek kısımlarını Türklere, İran'ın doğusundaki bir kısım yerleri Afganlılara ve Arvendrud nehrini Iraklılara bahşetmiştir. Bu yerlerin verilmesi büyük ihtimalle İngilizlerin Sadabat Paktı anlaşmasına ulaşmak için şahı teşvik etmelerinden kaynaklanıyordu. İngilizler uzun zamandan beri Sovyetler Birliği'nin güney sınırlarını kontrol altında tutabilmek için aralarında Türkiye'nin de bulunduğu İran, Irak ve Afganistan'dan oluşan dörtlü bir birliğin oluşmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Bu anlamda Rıza Şah'ın bu gezisi değerlendirilmesi gereken bir olaydır. İran ve Türkiye ilişkileri çok eski zamanlardan beri karşılıklı düşmanlıklara dayanıyordu. Ama Rıza Şah'ın İran'da ve Kemal Atatürk'ün

⁹³ Veliyullah Hami, a.g.e..

⁹⁴ Veliyullah Hami, a.g.e..

⁹⁵ “Soğate Torkiye, Payamadhaye Safare Reza Şah be Torkiye”, (Erişim) http://www.aftab.ir/articles/politics/plitcal_history/c1c1212645125_king_reza_p1.php, 07 Aralık 2009.

Türkiye’de iktidara gelmelerinden sonra iki devlet arasındaki ilişkiler daha iyiye doğru seyretmeye başladı⁹⁶.

Şah’ın Türkiye’den getirdiği armağanların en büyüğü, belki en tahripkâr olanı dört ülke arasında Sadabat Paktı’nın imzalanmasıdır. Çünkü bu antlaşma İran’ın aleyhine gelişen bir olaydır. Bu antlaşmayla stratejik öneme sahip Ağrı Dağı’nın bir kısmı Türklere verilmiş, Arvendrud ve o zamanlar bir petrol bölgesi olan Hangin Irak’a verilmiştir.

Rıza Şah Türkiye’den döndükten hemen sonra kalkınma ve gelişme dediği birtakım girişimlerde bulundu⁹⁷.

2.3. Atatürk’ün Ölümü ve Rıza Şah’ın İktidardan Düşmesi

1938 yılında iki ülke ilişkileri üst düzeyde ve tamamen sorunsuz bir şekilde devam ederken Atatürk’ün ölüm haberi İran basınında yayılmaya başladı.⁹⁸ İki ülke arasında o tarihlerdeki olumlu havayı Atatürk’ün ölümü üzerine yaşanan gelişmelerde de görmek mümkündür. İran gazeteleri siyah çerçeveler içinde Atatürk’ün fotoğraflarını basmış ve ilk sayfalarını O’na ait yazılara ayırmıştı. Atatürk’ün ölümü dolayısıyla saray ve hükümet, bir ay resmi matem ilan etmiş ve Rıza Şah, defin merasiminin sonuna kadar İran’da, askeri ve resmi binalar üzerinde ve yabancı ülkelerdeki temsilciliklerdeki bayrakların yarıya indirilmesini emretmişti.⁹⁹ Saray bir ay yas ilan ederken, İran meclisinde özel bir anma oturumu yapıldı. Atatürk’ün cenazesine İran yüksek düzeyde bir heyet ve bir tören kıtası gönderdi.¹⁰⁰

Atatürk’ün ölümünden sonra Rıza Şah, ancak üç yıl İran’ın başında kalabilmişti.¹⁰¹ 1941’e kadar süren Alman üstünlüğü ve Kafkaslara kadar

⁹⁶ Veliyullah Hami, a.g.e..

⁹⁷ Veliyullah Hami, a.g.e..

⁹⁸ *Ayın Tarihi*, Sayı: 60, 1938, s. 79–80, 191–193.

⁹⁹ *Ayın Tarihi*, Sayı: 60, 1938, s. 79–80, 191–193.

¹⁰⁰ Gökhan Çetinsaya, a.g.e., s.174.

¹⁰¹ *Ayın Tarihi*, Sayı: 60, 1938, s. 79–80, 191–193.

ulaşması Rıza Şahı İngiltere'den kurtulma hayaline kaptırmıştı. O yüzden bir takım Alman mühendis ve işadamlarını İran'da barındırıyordu. İngiltere kendi iktidara getirdiği Rıza Şah'ın gittikçe Almanlara yüz çevirmesini dikkatlice izliyordu. Ruslara yardım, savaşın nasıl sonuçlanacağı açısından büyük önem taşıyordu. Oysa Rıza Şah tarafsızlık ilan etmiş ve İngilterelilerin Almanları ihraç etme isteğine ret cevabı vermişti. İş bu noktaya gelince Ruslar kuzeyden büyük bir orduyla İran'a giriyorlar ve Tahran'a kadar ilerleyerek İran'ı işgal ediyorlar. İngiltere ise daha küçük bir orduyla denizden ve Irak'tan İran'a giriyor.

Böylece İran müttefikler tarafından işgal olmuş vaziyete geliyor. Kısa dönem Rıza Şah'ın sağladığı güvenlik ve istikrar sona eriyor ve İran halkı kıtlık, iç karışıklık ve güvensizlik girdabına dalıyorlar. Bunun üzerine Rıza Şah yeni duruma uyarak İngiltere'yi kendi sülalesini sürdürmek için yapamadıklarını, oğlunun yapacağına ikna ederek yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye bıraktı. İngiltere Rıza Şahı Kanada'ya göndermeye söz vermesine rağmen onu Moris Adasına sürgüne gönderdi. Rıza Şah Moris Adasının hava koşullarına uymadığını ve orada hasta olduğuna dair yazışmalarda bulunduktan sonra İngiltereliler onu Güney Afrika'daki Johannesburg şehrine sürüyorlar. Johannesburg'da ölen İran Şahının cesedi yeni Şah olan oğlu tarafından mısırdaki mumyalanarak Tahran'a getirilerek gömülüyor. Mezarı üzerine kurulan büyük anıt İran İslam Devrimi ile beraber yerle bir ediliyor.

2.4. Pehlevi Dönemi ve İki Ülke İlişkileri

2.4.1. Sorunların Çözülmesi ve İttifaklar

29 Ekim 1923 günü tarihinde adını Türkiye Cumhuriyetine çeviren Osmanlı imparatorluğu ile İran arasında eskiden siyasi ilişkilerin olmasıyla beraber iki ülke iyi komşuluk ve yakınlık ilişkisi arzusuna rağmen her zaman

sınır çizgileri konusunda birbiri ile sorun yaşamışlardır. Rıza Şah 1925 tarihinde yaptığı darbenin ardından ülkenin iç sorunlarını çözmek ve kendi reform planlarını gerçekleştirmek için komşularla ilişkileri düzeltmek ve ihtilafları ortadan kaldırmaya öncelik vermiştir, bu yüzden tüm komşularla ve özellikle Türkiye ile ihtilafları çözmek için çeşitli anlaşmalar yapmaya girişmiştir.¹⁰²

1925–1938 yılları arasında karşılaşılan bir dizi Kürt isyanı ve Türkiye'nin 'eşkıyalığı' önlemek için yaptığı her sınır ötesi operasyon, sınırın tam olarak nereden geçtiği sorusunu gündeme getirmişti. Ayrıca, 1927 Haziranı'nın ikinci yarısında başlayan bu gerilimin kısa vadede ki sonucu, iki ülke arasında yapılması planlanan ticaret ve ikamet anlaşmalarına yönelik görüşmelerin ertelenmesi olmuştur.

İlerleyen süreçte 23 Ocak 1932'de, Tahran'da, biri Türk-İran sınır hattının tayini, diğeri de Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hekimlik konularında ikili antlaşmanın akdi üzerine, Türkiye ile İran arasındaki sınır meselesi kesin bir şekilde halledilmiştir.¹⁰³ Bu antlaşma sonucunda Milletler Cemiyeti Konseyi geçici üye seçimlerinde, İran Türkiye lehine adaylıktan çekilmiş ve Türkiye'nin kazanması için çaba göstermiştir. Türkiye'nin uluslararası camiada prestijini arttıran bir başka sonuç da, İran ve Afganistan'ın aralarındaki sınır meselesinin çözümünü Türkiye'nin hakemliğine bırakmalarıdır.¹⁰⁴

Rıza Şah'ın 1934 yılında Türkiye'ye gerçekleştirdiği resmi seferinde Türkiye Cumhuriyet başkanı Atatürk'le görüştüğünde iki ülkenin tüm sınır sorunlarını çözerek iktisadi, ticari, gümrük, deniz ve sınırlar konusunda işbirliğine zemin oluşturmuştur.¹⁰⁵

Bu gelişmeler sonrasında Türkiye, Irak, İran ve Afganistan ile 21 Nisan 1937 tarihinde Sadabat ya da Tahran Pakti'nı imzalamıştır. Pakt, çok taraflı

¹⁰² Alireza Ezğendi, **Ravabete khareciye iran1320–1357**, Naşre gomes, Tahran,2002s.375.

¹⁰³ Mehmet Gönübol, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s.90.

¹⁰⁴ Gökhan Çetinsaya, a.g.e., , s.169-170.

¹⁰⁵ Alireza Ezğendi, a.g.e., s.375.

bölgesel bir antlaşma olup, bölgesel barışı korumak için ülkelerin aralarındaki diyalogu geliştirmeyi amaçlamaktaydı.

Antlaşmanın imzalanmasının önünde tek engel olan İran-Irak arasındaki Şattülarap sorunu ise, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in çabalarıyla, iki ülke arasında Tahran'da 4 Temmuz 1937'de imzalanan anlaşma ile ortadan kaldırıldı.¹⁰⁶

Antlaşmanın giriş bölümünde, dostluk isteyen antlaşmaya taraf devletlerin Milletler Cemiyeti Yasası çerçevesinde, Yakın Doğu'da barış ve güvenliği sağlamak ve böylece genel barışa yardımcı olmak amacını güttükleri, ayrıca savaşa başvurulmasından kaçınmaya ilişkin 1928 tarihli Briand-Kellogg Anlaşması'na bağlı oldukları belirtilmekteydi. Antlaşmanın, 1. maddesinde, tarafların birbirlerinin içişlerine karışmayacakları; 2. maddesinde, ortak sınırların dokunulmazlığına saygı gösterecekleri; 3. maddesinde, ortak çıkarların söz konusu olduğu uluslararası uyuşmazlıklarda birbirlerine danışacakları; 4. maddesinde birbirine karşı ne tek başlarına, ne de başka devletlerle birlikte saldırıya geçemeyecekleri yazılıydı. Aynı maddede, saldırı eyleminin ne olduğu dört paragrafta tanımlandıktan sonra, hangi tür davranışların saldırı olarak değerlendirilmeyeceği de belirtilmekteydi. Antlaşmanın, 5. maddesinde, bir saldırı durumunda saldırıya uğrayan devletin kendini savunmak için önlemler alması doğal olmakla birlikte, sorunun Milletler Cemiyeti Konseyi'ne bildirilmesi gerektiği; 6. maddesinde, bağıtlı taraflardan biri, antlaşmaya taraf olmayan üçüncü bir devlete karşı saldırıya geçerse, bağıtlı taraflardan birinin, bir ön bildirimde bulunmaksızın antlaşmaya son verebileceği kabul ediliyordu. Antlaşmanın, 7. maddesinde bağıtlı taraflar, kendi sınırları içinde öteki tarafın kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak ya da hükümet rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, gruplar ya da örgütlerin kurulmasını ve onların eyleme geçmelerini engellemeyi; 8. maddesinde, taraflar aralarında çıkabilecek uyamazlıkları 1928 tarihli Briand-Kellogg Antlaşması

¹⁰⁶ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlılıkları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt:2, Ankara, 1991. s. 331-332.

çerçevesinde savaşa başvurmadan, barışçı yollarla çözecekleri; 9. maddesinde, tarafların Milletler Cemiyeti Yasası ile üstlendikleri yükümlülüklerinin, bu antlaşmayla kabul edilen hiçbir madde ile kısıtlanamayacağı kabul ediliyordu. Antlaşmanın son maddesinde ise, antlaşmanın süresi, onayı, yürürlüğe girişi ve Milletler Cemiyeti Sekreterliği'ne tescili yöntemleri hükme bağlanmıştı. Bu maddeye göre, antlaşmanın süresi beş yıldır ve bu sürenin bitiminden altı ay önce bağıtlı tarafların birisince antlaşmaya son verildiği bildirilmedikçe yeniden beş yıl için yürürlükte kalacağı, bunun daha sonraki dönemler için de geçerli olacağı yazılıydı.¹⁰⁷

Antlaşma, TBMM'de 14 Ocak 1938 günü onaylandı ve antlaşmaya taraf olan diğer devletlerin de onayından sonra, 25 Haziran 1938 günü yürürlüğe girdi. Antlaşmanın imzalanmasından sonra, ayrı bir protokol imzalanarak bir konsey kurulmuştur. Konseyin bir sekreteryası kurulmuş ve konseyin yılda en az bir defa Cenevre'de toplanması öngörülmüştür. Konsey başkanlığını ise, antlaşmaya taraf devletlerin dışişleri bakanlarınca sırayla yürüteceği şeklinde karara bağlanmıştı. Konsey kurulur kurulmaz ilk toplantısını 23 Eylül 1937'de Cenevre'de yapılmış ve ilk karar olarak, Milletler Cemiyeti Konsey'inde Türkiye'den boşalacak yere İran'ın aday gösterilmesi kabul etmişti.¹⁰⁸

Sadabat Paketi'nin imzalanması resmi çevrelerde ve basında olumlu karşılanmıştı. Dört devlet başkanı tarafından birbirine gönderilen telgraflarda Pakt'ın Orta Doğu'da barışın devamı için zaruri olduğu belirtiliyordu. Pakt, Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan uluslararası sistemin devamını savunan anti-revizyonist devletler, özellikle İngiltere tarafından da olumlu karşılanmıştı.¹⁰⁹ Türkiye ise yapılan bu antlaşmayla, Doğu sınırlarını güvenlik altına almıştı. Böylece Türkiye, Batı'da Balkan Antantı, Doğu'da Sadakat Paketi'nin kurulmasını sağlayarak, yaklaşan İkinci Dünya Savaşı öncesinde

¹⁰⁷ İsmail Soysal, a.g.e. , s. 331–332, s. 582–587.

¹⁰⁸ Hasan Berke, **Türkiye'nin Dış Politikası 1923–1939**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1998, s.136.

¹⁰⁹ Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası(1919-1938)**, Ankara, AKDİTK Atatürk Araştırma Merkezi, 1990, s. 106.

sınırlarını güvenlik altına almıştı. Gerçi Sadabat Paktı, Balkan Antantı gibi bir ittifak antlaşması değildi. Ancak herhangi bir saldırıya karşı caydırıcı niteliği taşıyordu ve Orta Doğu'da bu alanda imzalanmış ilk dayanışma antlaşması olan Pakt, Ege Denizi'nden Basra Körfezi ile Himaliya'lara kadar uzanan bir barış ve dostluk bölgesi oluşturmuştu.¹¹⁰

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran'la Türkiye arasındaki ilişkiler Rıza Şah ve Atatürk'ün attığı temellerle Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkilerden daha samimi ve yeni bir şekilde iki taraflı anlaşmalarda, CENTO çerçevesinde ve bölgesel iktisadi işbirliği çerçevesinde kendine daha geniş bir kapsam bulmuştur ve bu ilişkiler İran Şahının defalarca Türkiye'yi ziyaret etmesi ve iki ülke başbakanları, dışişleri bakanları, savaş, iktisat ve içişleri bakanlarının ve üst düzey makamların karşılıklı ziyaretlerinde daha genişlemiştir.¹¹¹

CENTO İşbirliği Paktı'nın kuruluş esaslarında bir realist değerlendirme yaparsak sadece Amerika'nın çıkarları ve politikaları değil bu anti Rus paktı kendi aralarında gerçekleştiren üç ülke yani İran, Türkiye ve Pakistan'ın tarihi tecrübeleri ve antikomünist kültürlerini de göze almak gerekmektedir. Başka bir deyişle bu ülkeler aralarında eskiden bulunan tarihi ilişkiler nedeniyle bu anlaşmaları iyi karşılayarak ilişkilerin derinleşmesine bir başlangıç oluşturdular.¹¹²

37 yıllık olan İkinci Pehlevi Saltanatı Dönemi'nde Türkiye, İran için çeşitli yönlerden önem taşımaktaydı. Birinci derecede coğrafya açısından Türkiye İran'ın Avrupa ilişkisinde önemliydi. İran'dan Avrupa'ya ve Avrupa'dan İran'a taşınan mallar kara ve hava yollarıyla Türkiye üzerinden gerçekleşmekteydi. Böylece Türkiye'nin stratejik önemi ve Avrupa'nın Asya ülkeleri ile kurduğu siyasi ve ticari ilişkilerdeki önemi İran ve Ortadoğu'nun

¹¹⁰ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi III-Yeni Türkiye'nin Oluşumu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s.189.

¹¹¹ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 375.

¹¹² Alireza Ezğendi, a.g.e., s.375.

jeopolitik durumuna, bu ülkelerin gelişmişlik ve gelişmemişlik düzeyinde çok yüksek seviyede etki bırakmıştır.¹¹³

İran ve Türkiye ilişkilerini önemsendiren ve iki ülke ilişkilerini ciddileştiren başka sebeplerde vardır. Kürt meselesi her iki ülkeyi de ilgilendiren bir meseledir. İki ülkenin de sınırlarında yaşayan Kürtler ve kendilerine özerk bir devlet tesis etme çabaları iki ülke için en sorun çıkartıcı ve tahrik edici unsur olmasına rağmen iki ülkenin çıkarları bölgede her türlü bölücü ve bağımsızlıkçı hareketlerin bastırılması doğrultusunda işbirliğine yönelmelerini sağlamıştır. Başka bir deyişle her iki ülkede kendi sınırlarında her türlü karmaşa ve sebatsızlık unsuruna tahammül edemez haldeler.¹¹⁴

Petrol meselesi Türkiye ve İran'ın ortak çıkarları çerçevesinde yerleşen ve iki ülke ilişkilerinde çıkabilecek krizleri önleye bilecek başka bir meseledir. Türkiye kendi petrol ihtiyaçlarını karşılamak için İran petrolüne ilgi duymakla beraber İran'la iyi ilişkilerini korumak için elinden geleni yapmıştır.¹¹⁵ Türkiye Bağdat Paktının imzalandığı 1955 yılından itibaren daima Gum petrol alanlarından Türkiye'ye uzanan bir petrol boru hattından bahsetmiştir.¹¹⁶ Karşılıklı olarak İran'da petrol ihracı hedeflerini çeşitlendirmek için İran petrolünü Türkiye üzerinden Marmara Denizine kadar ulaşmasına ilgi göstermiş ve Türkiye'nin önerisini iyi karşılamıştır. İran ve Türkiye CENTO ittifakına, Bölgesel Kalkınma Örgütü (RCD)¹¹⁷ üye oldukları ve aynı zamanda Amerika dış politikasından yüksek derecede etkilendikleri için ortak politika izlemek zorunlulukları vardı veya en azından küresel ve bölgesel politikalarında birbiri ile uyum sağlamaları gerekmektedir.¹¹⁸

¹¹³ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 375-376.

¹¹⁴ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 376.

¹¹⁵ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 376.

¹¹⁶ Sepehr Zebih, **İran Dar Doreye Doktor Mosaddeg**, Çev.: M. Rafii Mehrabadi, Entesharate Atai, Tahran, 1991, s. 134.

¹¹⁷ Regional Co- operation For Development (R.C.D), (Bölgesel Kalkınma Örgütü) 1964 yılında İran, Türkiye ve Pakistan'ın katılımıyla kalkınma projelerinin organizesi ve bu alanda işbirliği yönünde çalışmalarına başladı. İran'da İslâm Devrimi'nin zafere ulaşmasıyla faaliyetleri birkaç yıl kesintiye uğrayan söz konusu örgüt 1985 yılında Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) adı altında çalışmalarını yeniden başlatmıştır.

¹¹⁸ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 376.

1960'lı ve 1970'li yıllarda İran ve Türkiye Amerika'nın küresel politikasından etkilenecek ilişkilerini yüksek derecede genişleterek kendi aralarında onlarca kültürel ve ticari anlaşma imzaladılar. İkili ticari, güvenlik ve transit anlaşmalarıyla artan ilişkilerle beraber İran ve Türkiye'nin CENTO ve Bölgesel Kalkınma Örgütü iktisadi, askeri ve istihbarat komitelerinde ortak çalışmaları, ilişkilerin daha da derinleşmesine yol açtı. 5 ülkenin¹¹⁹ askeri güçlerinin temsilcilerinden oluşan CENTO'nun askeri komitesinin görevi, bölge ülkelerinin askeri güvenliğinin temin edilmesi ve savunma alanında işbirliği yapmalarıydı. 5 kişiden oluşan CENTO'nun daimi askeri yardımcılar gurubu askeri planların uyum sağlaması, ortak tatbikatlar ve askeri eğitim programlarını hazırlamakla görevliydi. Bu askeri tatbikat ve çalışmalar genelde İran ve Türk askeri güçlerinin ortaklığıyla Umman ve Basra Körfezi'nde gerçekleşmekteydi.¹²⁰

CENTO'nun iletişim, sağlık, tarım, araştırma, bilimsel eğitim ve madenlerin geliştirme danışmanlığı gurubundan oluşan iktisadi komitesinin görevi üye ülkelerin arasında iktisadi işbirliğinin uyumunu sağlama, ortak mali ve iktisadi kaynakların gelişme zeminini oluşturma ve güçlendirme olarak belirlenmiştir. Üye ülkelerin ilişkilerinde yaşanan en önemli sorunlardan biri aralarında bulunan yüksek dağlık arazilerin sebep olduğu iletişim kurma sorununuydu. İran ve Türkiye arasında ilk kurulan demir yolu ağının açılışı, üç ülkenin önemli şehirleri arasında olan yolların düzeltme ve geliştirilmesi ve 1963'te bu ülkelerin başkentlerini birbirine ve Londra'ya bağlayan bir dolaysız mikroveyy ağının kuruluşu bu sorunların birazda olsa azalmasına yardımcı oldu. 420 kilometrelik CENTO demir yolu Ağrı dağının güneyinde ve yerleşik halkı olmayan sınır hatlarında 1971'de sona ermiştir. CENTO'nun en önemli faaliyetlerinden biri sınırlar arasında büyük toprak yolları projeleriydi. 1974 yılına kadar CENTO Türkiye İran arasında 105 kilometre sınır bölgelerinde toprak yolların yapımını veya tamir edilmesini başarmıştır. Bir petrol boru

¹¹⁹ CENTO ittifakı İran, Irak, Pakistan, Türkiye ve İngiltere ülkelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur.

¹²⁰ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 376-377.

hattıyla beraber Muhammed Rıza Şah'ın amacı Tahran'ı demir yolu ağıyla Türkiye üzerinden Paris ve Londra'ya bağlamaktı.¹²¹ Bu plan Türkiye Başbakanının 1964 yılının ekim ayında Van'a kadar ulaşan demir yolunun açılışıyla amaçlarına ulaşmaya büyük bir adımla yaklaşmıştır.¹²²

İran, Türkiye ve Pakistan ülkelerinin büyük bir kırsal kesimine sahip oldukları için CENTO'nun İktisadi komitesi bu ülkelerde tarım sektörünün gelişmesine büyük ölçüde önem göstererek tarım ve hayvancılık alanında yeni tekniklerin elde edilmesi ve eğitimi ve ayrıca tarım ürünlerinin pazarlaması konusunda büyük bir çaba sarf etmiştir. Kerec¹²³ Şehri'nde toprak koruma ve tarım makinelerinin eğitim merkezinin açılışı, İran, Türkiye ve Pakistan'da bir Orman genişlendirme planının uygulamaya konulması ve İran'da toprak araştırmaları ve kırsal ev yapımı konusunda bir merkezin açılışı CENTO'nun yaptığı başka önemli projelerdi.¹²⁴ Bu ilişkilerde ki en önemli sorun bu ülkelerin ürettikleri ürünlerin yaklaşık aynı olduğu ve birbirine rakip ürünlere sahip oldukları ve üçüncü dünya ülkelerinin üretiminin uluslararası tekellerin tarafından kontrol edilmesi ve küresel iş bölünmesinin sonucu olarak bu ülkelerin ticaret ve iktisatlarının başarısız olması ve Amerika'ya daha fazla bağımlı hale gelmeleri olmuştur.¹²⁵

2.4.2. Rusya'ya Karşı Küresel Denge Politikasında İran ve Türkiye

İkinci Dünya Savaşı'nın bittiğinde ve ardından Soğuk Savaşın başlamasıyla beraber siyasi ve askeri antlaşmaların yapılması gerektiği düşüncesi yeni boyutlar kazanmaya başladı. ABD'nin üçüncü dünya ülkelerinin ve özellikle Sovyetler Birliğiyle sınırdaş ülkelerin komünizm tuzağına düşebilmeleri endişesi, bu ülkeyi Sovyetler Birliğini kontrol ve nüfuz

¹²¹ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 377.

¹²² Hoseyn Key Ostovan, **Siyasate Movazeneye Manfi dar Maclese çahardahom**, Mosaddeg Yayınevi, cilt:1, Tahran, 1976, , s. 75.

¹²³ Tahran'a yakın bir kent

¹²⁴ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 377-378.

¹²⁵ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 382-383.

seddi politikası uygulamaya koymaya yönlendirdi ve böylece savunmacı, siyasi ve iktisadi anlaşmalar vasıtasıyla bölgesel birleşme ve ittifaklara zemin oluşturmuş oldu.¹²⁶ Bağdat-CENTO Paktı ise bu esasta oluşmuştur.

Savaş sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu dünyada yaşanan Sovyet-ABD rekabeti, özellikle Ortadoğu'yu da içine alan yoğun bir nüfuz çekişmesine neden olmuştur. ABD ve Sovyetler Birliği'nin karşılıklı yayılmacı politikaları, 1950'li yıllardan itibaren Ortadoğu bölgesindeki birçok olayda somut olarak kendini hissettirdi. Ancak Avrupa'nın güvenliğini esas alan NATO ile Güneydoğu Asya'daki Amerikan müttefiki ülkeleri korumayı amaçlayan SEATO¹²⁷ arasında yer alan "güvensiz" boşluk Batı çıkarları açısından büyük bir zaaf oluşturunuyordu. Türkiye ve İran gibi Ortadoğu bölgesine Sovyet nüfuzunun kapısı olabilecek iki Amerikan müttefiki ülke bunun önünde bir set olsalar da, bölgede Batı yanlısı güçlü bir askeri paktın oluşturulması yine de zorunlu görülüyordu. Bu amaçla, 1951 yazında başlayan gelişmeler, kademe kademe 4 Nisan 1954 tarihinde Türkiye-Pakistan, 21 Nisan 1954 ABD-İrak, 10 Mayıs 1954 ABD-İrak-Pakistan Anlaşmalarıyla sürmüş ve 1955 Şubatında Türkiye ile Irak arasında Bağdat Paktı'nın imzalanması ile sonuçlanmıştı.¹²⁸

İngiltere ve Türkiye'nin ortak çalışmaları sonunda kurulan Bağdat Paktı'nın başlangıçtaki asli amacı bölge devletlerini Batılı savunma ittifakına bağlayacak ortak bir teşkilat içinde buluşturmaktır. O sıralarda Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya inmesini engellemekle eş anlamlı olan bu proje, Kasım 1955'te Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve İngiltere arasında Karşılıklı Güvenlik ve Savunma İşbirliği Teşkilatı haline getirildi.¹²⁹

Denge politikası çerçevesinde baktığımızda Sadabat, Bağdat ve CENTO antlaşmaları aslında Sovyet Birliği'nin yayılmacı politikalarına karşı, başta ABD olmak üzere Batı bloğunun bir denge politikası izleyerek dengeyi

¹²⁶ Alireza Ezğendi, a.g.e., s.374.

¹²⁷ South East Asia Treaty Organization ve Türkçesi: Güneydoğu Asya Antlaşması Örgütü

¹²⁸ İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı(İHH), "Soğuk Savaş Dönemi Suriye-Türkiye İlişkileri", (Erişim)<http://www.suriye.ihh.org.tr/turkiye/soguksavas/soguksavas>, 24 Mart, 2008.

¹²⁹ www.suriye.ihh.org.tr/turkiye/soguksavas/soguksavas.

kendi taraflarının lehine ağır tutmak çabasıdır. Türkiye ve İran Batı bloğunun küresel denge politikası çerçevesinde her ne kadar önemli olsalar da İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yaptıkları pazelin sadece tek parçalarını teşkil ediyorlardı.

Türkiye'nin NATO ve CENTO'ya, İran'ın CENTO'ya ve Pakistan'ın CENTO ve CEATO¹³⁰'ya üyelikleri bu üç ülkenin Batı askeri ittifaklarına üyeliklerinden ziyade bu ülkelerin Amerikan dış politikasından olağanüstü etkilenmelerinin göstergesidir. Bu ittifaklar ve işbirliklerin Batı askeri ve siyasi politikaları doğrultusunda olduğu için bu ülkeler arasında ciddi bir ticari işbirliği ve kültürel yakınlık sonuç vereceği beklenilmiyordu.¹³¹

Soğuk Savaş sonrası İki Kutuplu Dünya Düzeni yerini uluslararası sistemde yepyeni ortaya çıkan denge ve oluşumlara bırakmıştır. Batının gözünde eski önemini yitiren Türkiye bu yeni duruma uyum göstermekte zorluk çekmiştir. Batı bloğuna ve ABD'ye sağlanan bu üstünlük Türkiye'ye stratejik önem kaybını beraberinde getirmiştir.¹³²

2.4.3. Batı Politikalarının İki Ülke İlişkilerindeki Ağır Rolü (1925–1979)

1923'de Türkiye'de Atatürk tarafından Cumhuriyet ilan edildikten iki yıl sonra, 1925'te de İran'da İngiltere desteği ile Rıza Şah iktidara gelmiştir. 1925'te ilişkiler değişmekle kalmıyor ve tamamen iyileşmeye ve ittifak yoluna gidiliyor. Cumhuriyet Döneminde Atatürk'ün izlediği barış ve dostluk esasında ki dış politika Türkiye-İran ilişkilerini olumlu bir yönde etkilemiştir. İran'da iktidara gelen Rıza Şah ise tüm komşuları ile iyi ilişkiler ve tüm sınır problemlerini çözmeye yönelik politikalar sergilemiştir. İran Şahı Türkiye,

¹³⁰ The Southeast Asia Treaty Organization

¹³¹ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 382-383.

¹³² Yelda Demirağ, "Soğuk Savaş sonrası Türkiye'nin Orta Asya siyasetinde gelinen nokta", *Jeopolitik*, aylık strateji dergisi, 5. Sayı, s.7.

Afganistan ve Irak'la sınır düzenleme Anlaşmaları yaparak bölgedeki İttifaklara katılarak işbirliğini dış politikasının esas unsuru haline getirmiştir.

Yalnız Irak'ta Afganistan'da ve İran'da İngiltere'nin büyük nüfuza, çıkarları ve amaçları tüm bu ittifakların ve sınır düzenlemelerin arkasında ki en önemli itici güçtü. 1921 yılında İngiltere tarafından bağımsızlığına kavuşturulan Irak'ın İngiliz mandası altına geçmesiyle ve Afganistan'da Rusya'nın egemenlik alanlarındaki petrol kaynaklarını ele geçirmek ve Rusya'yı zayıflatmak için harekete geçecek olan 'Birleşik Krallık' bu stratejiyi, 200 yıl önce başlatmıştı. İngilizler daha önceleri de, imparatorluklarının incisi olan Hindistan'ı korumak için, Afganistan ve İran'ı elde tutmak gerektiğine inanıyorlardı. Bu amaçla, 1838–1842, 1878–1880 ve 1919 yıllarında Afganlılarla üç kez savaştılar. İki yüzyıldır süregelen bu oyunun ilk perdesi, İngilizlerin Orta Asya'da ilerleyen Rusya karşısında endişeye düşmesiyle açılmıştı. 1838'de Lord Auckland'ın 'Simla Manifestosu' olarak adlandırılan bildirisi, imparatorluğun selameti için Afganistan'da İngiltere yanlısı bir yönetimin şart olduğunu ileri sürüyordu.¹³³ 1838'de Afganistan'a girerek burada konuşlanma kararı alan İngilizler 1919 yılında tahta oturan Amanullah Han'a 1917 Bolşevik Devrimi'nden beri sürekli olarak Sovyetler Birliği'nin nüfuzuna karşı baskıya koymuşlardır. İran ve Afganistan liderleriyle benzer ilişkiler kuran Atatürk daha sonraki yıllarda her iki ülkede ki reform çabalarını yakından izleyerek, bu çabaların yarıda kalmasından çok derin üzüntü duymuştu.

Bu bölgenin tamamını kontrol altına getirmeye çalışan İngiltere Rıza Şah'ı askeri darbe yaparak iktidara yetirmesinin amaçlarını böyle sıralaya biliriz: Birincisi Bolşevik Devrimin etkilerinden korkuyorlardı. O yüzden Rıza Şah'ı Milliyetçi bir ideolojiyle destekleyerek içeriye sızan komünizmin karşısına dikiyorlardı. İkincisi İran petrol zenginliğini talanlamak ve bölgedeki hayati ve ekonomik çıkarlarını sağlayabilmek için istikrar ve güvenliğin hâkim olmasını

¹³³ “19. Yüzyıl'da başlayan 'Büyük Oyun'un odağı: İngilizlerin Afganistan kâbusu”, (Erişim)<http://www.forumti.com/tarih/25858-19-yuzyil-da-baslayan-buyuk-oyun-un-odagi-ingilizlerin-afganistan-kabusu.html>, 30 Mart 2008.

amaçlıyorlardı. Bu aynı dönemde Irak Mandası içinde geçerlidir. 1921'den itibaren Irak petrol kaynakları sürekli İngiltereli şirketlerinin kontrolü altında olmuştur. Üçüncüsü Halkın Kacarlar'dan nefretini bildiklerinden dolayı zaafa uğramış bu sülale artık İngiltere'nin Ekonomik sömürüsüne gereken güvenliği sağlayamıyordu. Üçüncüsü İran'da her zaman hazır asker bulundurmanın ağır maliyeti vardı. İngiltere'nin nüfuzu altında olan Rıza Şah'ın kurduğu ordu İngiltere'nin güvenliğini temin ediyordu. Ayrıca aynı nedenlerden dolayı İngiltere İran'da baş verebilecek bölücülük hareketlerinden endişe duymaktaydı. Birde geleneksel olarak İngiltere İran'ı Hindistan güvenliği çerçevesinde önemli olarak değerlendiriyordu. 1908'te İran'da petrol bulunmadan önce İran İngiltere'ye sadece Hindistan güvenliği ve Hindistan ile telgraf hatlarının güvenliği açısından önem taşımaktaydı.¹³⁴ Petrol 1908'den ve Sovyet tehdidi ise 1917 Bolşevik devriminden beri İran ve komşu ülkelere İngiltere stratejisi çerçevesinde hayati önem kazandırıyordu. Tüm Soğuk Savaş Dönemi Türkiye-İran ilişkilerini ABD ve İngiltere tarafından Sovyet Birliği tehdidine karşı uygulanan denge politikası büyük ölçüde etkisi altına almıştır. 1979'da İran Devrimiyle beraber İran ve 1996'da ilişkilere yansımaya başlayan Türkiye içerisinde ki İslami ideolojilere dayanan partilerin iktidarıyla beraber Türkiye Batıya karşı iki ülke ilişkilerinde büyük ve hayati denge politikası izleyerek gittikçe derin bir ittifak arayışına giriyorlar. Bu izlenilen Denge Politikası iki devletin zati ve bölgesel çıkarlarından kaynaklanmaktadır. Soğuk Savaş döneminin aksine kaynak bölgesel ve amacı Batıya karşı bir birleşme ve dengeleme politikasıdır.

¹³⁴ Necefgoli Pesyan, a.g.e., s. 33.

2.5. Pehlevi Dönemi ve İran Devrimini Hazırlayan Nedenler

2.5.1. Rıza Şah Diktatörlüğü ve Modernizasyon Politikası

İran Devrimini açıklamaya çalışan çoğu yabancı ve İranlı yazar yazılarında çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Yazılan birçok kitap da çok farklı ve bazen bir biriyle çelişen teorilere rastlıyoruz.

Entrika teorisi, İktisat teorisi, modernizasyon teorisi, İstibdat teorisi ve mezhep teorisi çoğu İran devrimi muhalifleri ve taraftarları tarafından ortaya atılan teoriler olarak İran devriminin nedenlerin ortaya atmaya çalışmışlar. İktisat teorisinde 70'li yılların başında petrol fiyatlarındaki artış Şah rejiminin büyük oranda gelirinde artışa neden olmuş ve Şah aceleci planlarla bir sürü iktisadi planlar yaparak halkın yaşam düzeyinde büyük oranda artış baş vermiştir. Bu gelişmeler ardından 70'li yılların ikinci yarısından petrol fiyatlarının düşüşe başlaması halkın büyük oranda tepki ve itirazlarına yol açmıştır. Ayrıca İran'ın ekonomik açıdan yabancılara bağlı olması, tarımın mahvedilmesi, şehirlere yoğun göçlerin başlaması, İran ekonomisinin tek ürünlü (petrol) olması, bir yapılı bütçe planının olmaması ve Şahın petrol parasını boşuna döküp dağıtması bu teoride devrimin en önemli nedenleri olarak açıklanmıştır. İstibdat teorisinde İran'da hâkim rejimleri ve saltanatları her zaman halka büyük baskı ve zülüm yaptıklarını ve halk ise her hangi bir fırsat da ayaklanma ve başkaldırıya gitmesi İran devriminin esas nedeni olarak değerlendirilmektedir. Bu olayların benzeri her zaman İran tarihinde görülmektedir. 1930'lu yıllarda Muhammed R. Şahın ağır istibdat, baskı ve zor uygulamasına karşı uyanan tepkiler istibdadın artışı ile İran Devrimine sebep oldu. Mezhep teorisi en önemli neden olarak dini inanç ve mezhebe karşı Şah'ın yaptığı baskı ve toplumu dinden arındırma politikasının sonucu olarak Devrime açıklamalar getirmektedir. Bu teoriye göre “ Şah halkın manevi ve dini inançlarını silmeye kalkmış ve bu siyasetler halkın sabrını tamamen taşımış ve İslami devrime neden olmuştur. Bu teoriye göre Şah kendi diktatörlüğünü ve ülke kaynaklarına hâkimiyetini devam ettirmek için

sadece tek yolu vardı ve oda toplumu dinden arındırma politikası ile elde edilebilirdi. İran İslam Devriminin nedenlerini açıklayan teorilerden biride üstten uygulanan baskıcı modernizasyon politikalarıdır.¹³⁵

İran'da özellikle 1960'lı yıllarda uygulanan yüzeysel modernizasyon politikaları kültürel ve siyasi alt yapılardan yoksun olan bir ülkede ve hızla ilerletilmeye çalışılan tek boyutlu modernizasyon politikası sonucu ortaya çıkan sorunlardan dolayı saltanat rejimi çok hızlı biçimde meşruiyet kaybına uğramıştır. Aslında İran Devrimi soğuk savaş şartlarını düşündüğümüzde Sovyet ideolojisine karşı İngiltereliler tarafından 1925 de İran'da iktidara gelen Pehlevi saltanat sülalesinin kurucusu Rıza Şah'a dikte olunan ve gittikçe daha koyu milliyetçi ve sol karşıtı bir ideoloji ve Batı kültürünü İslami ve geleneksel bir ülkede baskıyla uygulamaya çalışan veya modernleştiren siyasetlerine karşı uyanan tepkilerdi. Bu nedenlerle de devrimin ilk evrelerinde İslami ve sol hareketlerin ağırlığını görüyoruz, bu ağırlık gittikçe solun tasfiyesiyle tek kalıplı ve İslami ideolojinin hâkim olması yoluna gidiliyor.

Safevi döneminden başlayan ulemanın ülke idaresinde ve toplumda artan önemi ve Kacar döneminde İran'da büyük kitleleri harekete geçirebilme potansiyelleri ve tecrübeleri Pehlevi döneminde açıkça din ve gelenekler karşıtı devlet politikaları, istibdat ve baskıcı modernizasyona ek olarak İran İslam Devrimine neden olmuştur. İran'da ilk modernizasyon politikaları Kacar Saltanatı dönemine ve 19.yüzyılın başlarına dönmesine rağmen İran kamuoyunda gayri meşru modernizasyon siyaseti Rıza Şah'la beraber başlar. Kacar döneminde ve 18.yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başlarında ortaya çıkan Meşrutiyet devriminin başarısız olması İran'da istikrarsızlığa yol açmıştır. Meşrutiyet devriminin aydınları İran'da kurulacak bir diktatörlüğü bir süre sonra Meşrutiyet devriminin kurallarına tercih etmişler. Bunun asıl nedeni iç karışıklık ve İngiltere ve Rusya'nın İran'da her istediklerini yapabilmeleriydi. Birinci dünya savaşında İran'ın tarafsız olmasına rağmen

¹³⁵ Najaf Lekzai, **Zaminehaye Engelab**, Moasseseye Farhangi Entesharatiye Aemme, Gom, 1998, s.13-159.

müttefikler tarafından işgali İran halkına yoksulluk, kıtlık ve acıları beraberinde getirmiştir. Yalnız Pehlevi Sülalesi'nin yabancı devletlere tabi olmaları kamuoyunda git gide daha açık ve bariz bir hale gelmiştir. İran'da gayri meşru modernizasyon siyaseti yani İran halkının dini kültürüne karşıtlık taşıyan siyasetler aynı zamanda modernizasyonun da en bariz dönemine denk gelmektedir. Petrol zengini olan Muhammed R. Şah ekonomik ve yüzeysel bir modernizasyonu devlet ideolojisi olarak inanç ve kültür düzeyine indirmeden ve siyasi boyutundan tamamen yoksun halinde ve uyumsuz olarak yürürlüğe koymuştur. Rıza Şah'ın meşrutiyet aydınları ile işbirliğinden ilave başka bir esin kaynağı daha olmuştur. Bu etkileyici kaynak Türkiye Cumhuriyetinin Lideri Mustafa Kemal Atatürk'tü. Rıza Şah'ın Atatürk'ten en önemli farkı Atatürk'ün bir devrim lideri olması, yabancı devletlerle savaşarak bağımsız bir Cumhuriyetin müessesliği karakterinin sahibi olmasıydı. Oysa Rıza Şah okuryazar olmayan, meşrutiyet devriminin kırık umutlarına zorla hâkim olan ve bir yeni saltanat ve diktatörlüğün müessesisiydi. Bunların üzerine birde Rıza şah bu fikri Atatürk'ün aksine taklit etmektedir. Burada modernizasyonun siyasi boyutunun önemini anlaya biliyoruz. Türkiye'de Demokrasi her ne kadar ağır ve uzun bir yol kat ettiyse de demokrasiye açık bir hukuki yapıya sahipti.¹³⁶

Rıza Şah'ın yaptığı ve ya yapmaya çalıştığı modernizasyon siyasetlerine batkımızda istibdat ve ağır baskıyla birleşen gereksiz uygulamaları açık seçik görmekteyiz. Sokaklarda güvenlik güçlerinin kadınların çarşaflarına saldırarak başlarını açmaları bunun sadece tek örneğidir. İlk önce erkeklerde 1928'de çıkan yasa ile ruhaniler dışında herkes bir Avrupa tarzı giyimi kullanmak zorunda kalıyordu. Daha önce Pahlevi şapkasını kullanmayı emreden Rıza Şah Türkiye seferinden sonra şapo şapkasını kullanmasını emretti.¹³⁷ Bu şapka Atatürk'ün kullandığı şapka olsa gerek. Bu Rıza Şah'ın eğitimsiz ve sert birisi olduğunun işaretidir.

¹³⁶ Najaf Lekzai, g.a.e., s.156-175.

¹³⁷ Mehdi Selah, a.g.e., s.251.

1935'te tek kenarlı İran şapkasını kaldırarak yerine Kemal Paşa'nın Türkiye'ye getirdiği şapkanın giyilmesi emrini verdi. Şah böyle bir değişiklikle İranlılarla Batılılar arasındaki zahiri farklılıkların giderileceğine inanıyordu. Onun bu geziden sonra İran'a getirdiği yeniliklerden biri de unvanların kaldırılmasıdır. Tıpkı Türkiye'de ağa, efendi gibi unvanların kaldırılması gibi. Bunlarla ilgili bir nizamname hazırlatıp ilan etti. Şapka değişimine ilk karşı çıkanlar İran'da etkileri oldukça yüksek olan ruhanilerdi. Ruhanilerin¹³⁸ çoğu şapka giymeyecekleri için evlerinden çıkamaz oldular. Bazıları da polis tarafından tevkif ediliyordu.¹³⁹ Rıza Şah hicabın kaldırılması emriyle İran halkının hafızasından silinmeyen baskı ve zulümle her yerde ajanlarına hicabı zorla kaldırmayı emretti. İran İslam Devrim lideri İmam Humeyni'nin sürekli rejime karşı konuşmalarında bu tahrik edici olaydan bahsetmiştir.

Hicabın kaldırılması da Rıza Şah'ın Türkiye'den getirdiği bir diğer armağandır. Kadınların hicabını kaldırmak için önce Tahran'da daha sonra da tedrici olarak diğer şehirlerde törenler ve şenlikler tertiplendi. Fakat halkın muhalefeti nedeniyle fazla ilerleme sağlanamadı.¹⁴⁰

1920'den itibaren İran'da farklı ideolojiye bağlanarak farklı milliyetçilikler doğmaya başlar. Sovyet ideolojine bağlı Tudeh Partisinin sol milliyetçiliği, yabancı devletlerin baskı ve müdahalelerine karşı olan milliyetçilik, Irka dayanan milliyetçilik ve etniklerin tuttuğu nasyonalizm hepsi bir devre ortaya çıkmaya başlar. Irk'a dayanan Milliyetçiliğin ilk devlet ideolojisi olması Rıza Şah ve Pehlevi sülalesiyle başlar. Yalnız Sovyetler ideolojisini yayılmasına set oluşturabilmek için Batı devletler ve özellikle İngiltere, Rusya'nın çevresinde ki ülkelerde komünizme karşı tercih ettikleri ideoloji milliyetçiliktir. O yüzden Rıza Şah'ı tahta çıkaran İngiltere bu ideolojinin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Osmanlı Devletinin İran'da ki Türklerin merkezîyet kaybına yol açan olumsuz etkileri, bu sefer Türkiye

¹³⁸ Bu kelime tam anlamıyla din adamları demektir. Bu kelimenin yerine molla kelimesini kullanmak yüklü olması ve tüm din adamlarını ifade edememesi nedeniyle Azerbaycan Türkçesi, Osmanlıca ve Farsçada yaygın olduğu için bu çalışmada kullanılmıştır.

¹³⁹ Veliyullah Hami, a.g.e..

¹⁴⁰ Veliyullah Hami, a.g.e..

Cumhuriyeti ile devam etmekteydi. İngiltere bu sefer tüm planlarını İran'da merkez bölgelerde dağınık yaşayan Farslar üzerinden yürütmek istiyordu. Çünkü milliyetçi Türkiye'nin komşuluğunda başka bir nasyonalist Türk devleti tabii ki istemiyordu. İngiltere Rıza Şahı yüksek düzeyde etkilemek için Anglofil olan Başbakan Muhammed Furuği vasıtasıyla Rıza Şahı Ata türkün ziyaretine teşvik ediyor. Çünkü Atatürk'ün büyüleyici tavrından oldukça haberdardı.

Tek millet-tek dil ve tek kavim merkezinde kurulan milli devletlerin ilk esin kaynağı Fransız Devrimidir. İran'da 1925 'te Meşrute-Saltanat Devriminin aydınları büyük ölçüde bu devrimin düşüncesinden etkilenmişler. Aydınlar arasında o dönem Fransa dilinin yaygınlığı da dikkat çekicidir. Çoğu Türk kökenli olan Meşrutiyet aydınları Fars kavmi ve dili merkezinde bir millet yapım projesinin alt yapısını hazırlamaktaydılar. Bin yıl İran tarihinde Türk Hanedanlarının arka arkaya hâkimiyeti ve Türklerin nüfus çoğunluğuna rağmen İran'da Fars dili ve kavminin merkeziyet kazanmasının birkaç önemli nedeni olmuştur. Bu nedenleri şöyle sıralaya biliriz. Osmanlı İmparatorluğunun komşuluğu nedeniyle coğrafi olarak merkeziyet Azerbaycan topraklarından taşınmak zorunda kalmıştır. Safevi Devletinin ilk başkenti ve Türk-Azeri coğrafi ve siyasi merkezi olan Tebriz daima Osmanlı saldırısına uğramıştır ve uzun yıllar yani yaklaşık bir asra denk gelen dönemde elden ele geçmiştir. Bu yüzden başkent yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Osmanlı imparatorluğu varlığı nedeniyle ve daha erken Türkçenin ulusal dil olma sürecinin başlaması bir tehdit algısı olarak ve başka bir yabancı devletin dili olma sebebinden dolayı İran'da Türkçeden Farsçaya geçiş yapılmıştır. Tek dil-Tek millet modelinin yaygınlığı bu süreçte önemli rol oynamıştır. Üçüncü sebep ise Farsçanın Arap dili ve şiir ritmine(aruz) uyması ve Türkçenin uymamasıdır. Asırlardır Farsça Arapçayla beraber bu bölgede edebiyat dili olarak büyük yaygınlık kazanmış ve yaklaşık tüm Azerbaycan Türk şairleri bu dili şiir yazmaya kullanmışlardır. İlk resmi dil seçildiği zaman İran'da asırlar Türk hâkimiyetinden sonra ilk ve son Fars milliyetçi Pahlevi rejimi hâkimdi. Beşinci sebep ise İngiltere'nin Rıza şahı İran'da hâkim

kılmasıyla beraber bir azınlığı çoğunluğa hâkim kılma siyaseti ve gelecekte iç karışıklığa hazır zemin oluşturma politikasıdır. İngiltere aynı zamanda Irakta azınlık olan Sünnileri Şiilere hâkim kılmıştır.

İran'da İngiltere'nin işine gelen Fars Nasyonalizmi İngilterelilerin her türlü desteğine dayanarak ayakta durmuştur. Tüm bu bölge halklarının tarihini, kültürel, dini ve siyasi kimliğini, bu halkların kendinden daha önce araştırmaya başlayan İngiltere tarihi araştırmaları bile yönetmekten çekinmemiştir. İngiltere'nin yerini alan Amerika Birleşmiş Devletleri de bu siyaseti devam etmiş ve Muhammed R. Şah'a bu konuda destek vermiştir. Fars nasyonalizmine karşı gelme İran İslam Devrimi ideolojisinin bir parçasını oluşturmaktadır. Nitekim Muhammed R. Şah İran kültürünün İslam'dan sonra bozulduğuna inanmaktaydı. Bu düşünce akımı ve taraftarları İslam ve Arap kültürünün düşmanları ve saltanatın asıl taraftarlarını oluşturmaktaydılar. İran'da tüm İslam düşmanları aynı zamanda Türk düşmanlarıydılar. 2500 yıllık saltanat tarihini büyük ve masraflı törenlerle kutlayan Muhammed R. Şah İmam Humeyni'nin her konuşmasında eleştirerek değindiği konulardandır. Aynı zamanda İmam Humeyni milliyetçiliğe karşı olduğunu söyleyerek hep Müslüman toplumlarının bu yoldan darbe yedikleri ve geri kalmalarına neden olduğunu söylemiştir.

Atatürk'ten etkilenen Rıza Şah bir Müslüman ülkesinde bu kadar değişikliklerin ortaya çıkmasından olağan üstü etkilenmişti. Hicabın kaldırılması, Latin harflerine geçilmesi, cuma günü tatilinin pazara kaydırılması gibi, Miladi takvimin uygulamaya geçmesi de Rıza Şahın döndükten sonra yapacağı reformlar listesine geçmişti. Fakat kendisi bu konuda hiç bir şey yapamadı. Onun oğlu Muhammed R. Şah 1976'da İran takvimini Hicri takvimden saltanat takvimine değiştirdi. 1355. Hicri yıl 2535'e çevrildi. Bu işle Şah bunu demek istiyordu: Biz Araplardan ve Avrupalılardan daha büyük bir geçmişe sahibiz. 2500 yıllık saltanat takvimini ne tarihçiler ne düşünürler ve ne halk kabul etti. Halk geceyi yattık kalktık Avrupalılardan da

ileri geçtik diye şaka yapıyorlardı.¹⁴¹ İslami hareketler bu işi İslam'la düşmanlık ve toplumu dinden arındırıcı politikalar çerçevesinde değerlendirdiler. Böylece İslami devrim bir adım daha amacına yaklaştı. Şah iki yıldan sonra 1978'de tekrar takvimi eski haline dönüştürmek zorunda kaldı.

2.5.2. Muhammedrıza Dönemi ve İslami Muhalefetin Şiddetlenmesi

Aslında Pehlevi Rejiminin ülkenin dini ve din konusunda olan faaliyetlerine belirgin ve daha önceden hazırlanmış bir plana sahip değildi. Sistemin çoğu yaptıkları ve uyguladığı siyaset dinle doğrudan bağlantılı değildi. Buna bakmayarak Pehlevi rejiminin çoğu uygulamalar ve siyasetlerine gelen tepkiler din uleması ve ruhaniler tarafından gelmekteydi. Kapitülasyon meselesi, ABD ilişkileri, Batıcılık ve yabancı müsteşarlar gibi konular hep dini tepkiler uyandırmaktaydı. Bunun asıl neden İran devrim ideolojisinin çok geniş bir alana ilgi duyduğu ve yönetime her hangi bir alanda meydan okuduğu ve yeni bir siyasi sistemi sistemin kurulması gerektiğine dair düşüncelerdi.¹⁴² Muhammed R. Şahın amacı dini tüm İran toplumunun ilgi duymayacağı bir ideoloji haline getirmesi ve bunu resmi bir kuruluşun ilgi ve sorumluluk alanında sınırlandırılmasıydı.¹⁴³

1962'den sonra rejimin istihbarat örgütü artık hiçbir eleştiriye dayanmadan İsrail ve ABD politikasını, kapitülasyon ve bunun gibi konuları eleştiren herkesi tutuklamaya ve işkence yapmaya başladı. Ayetullah Humeyni defalarca yakalandı ve sonunda Türkiye'ye sürgüne gönderildi.

İran Kültür Kurumu ve Pehlevi Kütüphane Kurumu bu konuda rejime fikir danışmanlığı veren ve siyaset üreten iki kuruluşlardı. Bunların yayın

¹⁴¹ Alireza Ezğendi, **Tarihe Tahavvolate Siyasi ve Ectemaiye İran, Celde Avval, Tahavvolate Ectemai 1320-1357**, Samt Yayınevi, Tahran, 2000, s.102-110.

¹⁴² Alireza Ezğendi, a.g.e., s.102-103.

¹⁴³ Alireza Ezğendi, a.g.e., s.103.

politikaları; İran'ın İslam'dan önceki kültürünün olağan üstü zengin olduğu ve bu İslami denilen kültürün aslında İran'ın İslam'dan önceki kültürünün sadece kapak değiştirmesi olduğu, bütün dinlerin aslında aynı olduğu ve bunların hepsinin İran Eski kültüründe mevcut olduğuydu ve aynı zamanda saltanat da İran kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğuydu.

1966–1976 yıllarını Şahlık törenleri on yılı olarak adlandırmak mümkündür. Bu olağan üstü masraflı geçen bu törenlerin amacı aşırı bir Fars nasyonalizminin yayılması ve dini düşüncenin ve ulemanın yıpratılmasıydı.¹⁴⁴ Şah'ın İran takviminin başlangıç esasını değiştirerek İslam peygamberinin Mekke'den Medine'ye göçmesi ve İslami devletinin kuruluşu tarihinin yerine uyduruk bir saltanat geçmişi tarihini yerleştirmesi İslam kültürüne karşı olduğu ve yıpratmaya çalışmasının göstergesi olarak Ayetullah Humeyni ve bütün dini ulemanın tepkisini toplamıştır.¹⁴⁵

İran Şahı'nın dini talebeleri askere gönderme planı ve onları bir resmi organ idaresi altında toplayarak "Din Ordusu" ismi altında İran Ordusu'nun maneviyatını yükseltme uğrunda yaptığı gösteriler tabii ki dini ulemanın büyük tepkisini uyandıracak ve itirazlarına sebep olacaktı. Şah'ın bu işten amacı dini medreseleri ve talebeleri kendi kontrolüne geçirmek ve maddi olarak kendine bağlamak ve halkla olan manevi ilişkilerini koparmaktı.¹⁴⁶

2.6. 1945'den 1980 Darbesine Kadar Türkiye'de Siyasal İslami Hareketler

Dünya Siyasal İslamcılığı'nın doğuş nedenleri temel anlamda aynı olmakla birlikte, her ülkenin kendine özel şartları İslamcılık ideolojisinin taban bulmasında ve yükselmesinde önemli rol oynamıştır. Türkiye'de bugünkü anlamda Siyasal İslamcılık hareketini, Atatürk'ün hilafeti kaldırması, şeriat

¹⁴⁴ Alireza Ezğendi, a.g.e., s.109.

¹⁴⁵ Alireza Ezğendi, a.g.e., s.110.

¹⁴⁶ Alireza Ezğendi, a.g.e., s.111-112.

hukukundan modern hukuka geçmesi ve diğer reformlarına karşı oluşan İslamcı muhalefet ile başlatmak en doğrusudur. Bununla birlikte, Türkiye'deki İslamcı Düşüncenin Osmanlı Devletinin Yıkılma devrinin son zamanlarında canlanmaya başladığını ve Türkiyeli Siyasal İslamcılarının Tanzimat sonrası İslamcı gelişmelerden söz ettikleri ve bu güne etkilerinden bahsettiklerini hatırlatmamızda yarar vardır.¹⁴⁷

Cumhuriyet sonrası İslamcı anlayış zaman zaman siyasi partilerin içlerinde, çoğunlukla ekonomik alanda, şirketler vasıtasıyla ve günlük ilişkilerde her zaman etkili bir güç olmayı başarmıştır.¹⁴⁸ Türkiye'nin çok partili yaşama geçtiği tarihten beri İslamcı hareketin ve İslamcı ideolojinin, yelpazenin sağında olarak nitelenebilen siyasi partilerin destekçisi olduğu görülmektedir. İslamcı hareket içinde yer alan grup ya da tarikatlar, aralarında çeşitli görüş ayrılıkları ve çatışmalara karşın sağcı olarak nitelenen partileri desteklemekten kaçınmamışlardır.¹⁴⁹

Çok partili yaşama geçişle birlikte Meşrutiyet dönemi İslamcılığının devamı sayılabilecek İslamcı kesim, devrimin temel ilkelerine yönelik olarak, karşıdevrimci bir tutum takınan çeşitli partiler şeklinde örgütlendi. 1945 Temmuz'undan DP'nin iktidara geldiği 1950 Mayıs'ına kadar Türkiye'de 24 siyasi parti ve kuruluş ortaya çıktı. Beş yıl gibi kısa bir süre içerisinde örgütlenen bu kuruluşlar, çoğunlukla yaygın bir gelişme olanağı bulamamakla birlikte, programlarında din ve geleneklerin savunuculuğuna yer vermiş olmalarıyla dikkat çekmekteydiler.¹⁵⁰ 1945'te kurulan ve ilk muhalefet partisi olan "*Milli Kalkınma Partisi*", dış politika alanında "*İslam Birliği Şark - Federasyonu*" projesinin gerçekleşmesini isterken, parti tüzüğü'nün 19. maddesinde ise " her şey ahlak ve milli an'a ne esasına göre ayarlanacaktır" ifadesi yer almıştır.¹⁵¹ 1946'da kurulan "*Sosyal Adalet Partisi*" amacını

¹⁴⁷ Volkan Yaraşır ve Tarık Aygün, *Siyasal İslam ve AKP*, Akyüz Yay., İstanbul, 2002, s.176.

¹⁴⁸ Yaraşır ve Aygün, a.g.e, s.160.

¹⁴⁹ Doğan Duman, *Çok Partili Dönemde Türkiye'de İslamcılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 1996, s.50.

¹⁵⁰ Doğan Duman, a.g.e., s.54.

¹⁵¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler:1859-1952*, Araba Yayınları, İstanbul, 1995, s.644.

“Dünya Müslümanları Birliğini desteklemek”, biçiminde açıklarken, aynı yıl içinde kurulan “*Çiftçi, ve Köylü Partisi*” de, “ an’a nelere bağlılığını vurguluyordu.

İslamcı-gelenekçi düşüncenin en önemli temsilcisi 1945- 1950 dönemi siyasal yaşamında faaliyette bulunan Millet Partisi’dir. MP İslamcılarının desteklediği ciddi bir muhalefet partisidir. Parti, DP’yi CHP’nin uzantısı olmak ve onunla uzlaşmakla suçlayan bir grup milletvekilinin DP’den istifa etmesiyle kurulmuştur.¹⁵²

Millet Partisi, İslamcı akımını temsil etmekle birlikte, siyasal yaşama katıldığı dönemde genel duruma oranla daha gelenekçi ve İslami bir düşüncenin temsilcisi görünümündedir. Partinin laiklik anlayışı da o ana dek geçerli olan laiklik politikasıyla uyuşmamaktadır.¹⁵³

1945–1950 döneminde kurulan gelenekçi-İslamcı partilerin programlarına bakıldığında bu partilerin yürürlükteki yasalar nedeniyle açıkça İslami bir sistemi savunmadıkları görülmektedir. Çünkü Laik Cumhuriyet’te İslamiyet’i temel alan bir partinin kurulması olanak dışıydı. Bu partilerin hemen hepsinde de görülen ortak özellik dinsel ve geleneksel değerlere daha çok önem verilmesi isteği ve CHP’nin laiklik politikasının eleştirilmesidir. MP de dahil olmak üzere bu partiler ciddi bir seçmen desteği sağlayamamışlardır.¹⁵⁴ 1950 seçimleri, laik sisteme bağlı olmakla birlikte, gelenekçi çevrelere de mesaj vermekten geri kalmayan DP’nin zaferi ile sonuçlandı. Gelenekçi İslamcı çevrenin yayın organlarının bütün desteğine rağmen MP’nin başarılı olamaması ve DP’nin de iktidara geldikten sonra gelenekçi çevreleri sevindirecek kimi uygulamalara girişmesi, İslamcılarının önemli ölçüde DP’ye yönelmelerine neden oldu.¹⁵⁵

Türk siyasi tarihine damga vuran önemli olaylardan biri 27 Mayıs 1960’da başkanlığını Orgeneral Cemal Gürsel’in yaptığı Milli Birlik

¹⁵² Tarık Zafer Tunaya , a.g.e, s.612.

¹⁵³ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, Simavi Yayınlar, İstanbul, 1991, s.179.

¹⁵⁴ Doğan Duman, a.g.e, s.56.

¹⁵⁵ Doğan Duman, a.g.e, s.58.

Komitesi'nin Demokrat Parti iktidarını devirip yönetime el koyması ve DP'nin iktidarına son vermesi ile yaşandı. İslamcı kesimin önemli bir bölümünü MNP kurulana kadar partileşmeden, genellikle AP içerisinde yer aldıkları görülmektedir.

Milli görüş anlayışının ilk partisi olan MNP'nin kuruluşuna kadar İslamcı çevrelerin giriştiği tek siyasal parti denemesi Cevat Rifat Atilhan'ın “*İslam Demokrat Partisi*” dir. 27 Mayıs sonrasında İslamcı ve aşırı milliyetçi güçler, gelişen sola karşı bir baskı aracı olarak kullanılmışlardır. DP, İslamcı çevreleri sadece oy potansiyeli sağladıkları için desteklemekteydi. 1960 sonrasında ise, İslamcı güçler, burjuvazinin yeni karşıtı sol akımı bastırmakta araç olarak kullanılmaktaydı.¹⁵⁶

Türkiye’de siyasal İslam denilince akla Milli Görüş Hareketi gelmektedir. Milli Görüş, dini söylemi kendine rehber edinen ve “*iman ikrarı*”na dayalı siyaset izleyen bir oluşumdur. Bu hareketi, siyaset sahnesine çıkartan kişi ise Necmettin Erbakan’dır.¹⁵⁷ 1970’de kurulan Milli Nizam Partisi, 1972’de kurulan Milli Selamet Partisi ve 1983’de kurulan Refah Partisi, Necmettin Erbakan önderliğinde aynı siyasal çizginin devamı olarak Türk siyasetinde faaliyet gösterdi.¹⁵⁸ MNP, 26 Ocak 1970’de kuruldu; basın ve kamuoyu, yeni parti ve yöneticilerini yasal yollarla Türkiye’de İslamiyet’in destekleyicisi olarak nitelemişlerdir.

MNP’nin siyasi hayatı uzun olmamış ve 1 yıl 4 ay sürmüştür. 12 Mart 1971 askeri muhtırasının ardından Anayasa Mahkemesinde açılan kapatma davasıyla bu parti 20 Mayıs 1971’de kapatılmıştır. MNP’nin kapatılış gerekçesi daha sonraki partilerin de kapatılış nedeni olan “*laiklik karşıtı eylemlerin odağı olmak*”tı.¹⁵⁹ MNP’nin kapatılmasından kısa bir süre sonra Milli Görüş Hareketi 11 Ekim 1972’de Milli Selamet Partisiyle (MSP) siyasi platformda boy gösterdi. MNP’nin anayasa mahkemesi kararıyla kapatılması MSP yöneticilerini daha temkinli ve tedbirli bir şekilde davranmaya itti ve Erbakan yeni partinin kurucuları arasında bile yer almadı. Milli Selamet

¹⁵⁶ Doğan Duman, a.g.e, s.58–60.

¹⁵⁷ Yalçın Akdoğan, **AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s.100.

¹⁵⁸ Yalçın Akdoğan, a.g.e., s. 100-101.

¹⁵⁹ Doğan Duman, a.g.e., s.72.

Partisi bir tepki ve protesto hareketi idi. Ancak sağlam ve köklü bir kültürel birikime ve programa yaslanmaktan çok, heyecan unsuruna dayanan bu siyasallaşma eğiliminin “*kendini kanıtlama*” tepkiciliğine yaslandığı da ileri sürülebilir. Bu tepkici özellik Cumhuriyet öncesi İslamcı akımdan kaynaklanmaktadır. MSP, Müslümanların bilimsel gelişmelere ve tekniğe karşı olmadığını tekrarlamaktadır. Bu nedenle partinin söyleminde bir orijinallik olmadığı açıktır.¹⁶⁰

Milli Selamet Partisi’nin tarihindeki en önemli gelişmelerden biri de bu koalisyon hükümetidir. MSP, CHP ile 11 Ekim 1973 tarihinde fiilen başlayan bir koalisyon hükümetini kurmuştur. Bu koalisyonla Erbakan devlet bakanı ve başbakan yardımcısı olmuş, Erbakan’ın kadroları iktidarla, Türkiye ise Erbakan kadrolarıyla tanışmıştır.¹⁶¹ MSP’nin 7 yıllık siyasi hayatı hep koalisyon ortaklarıyla geçmiştir.¹⁶²

Erbakan 1980 yılı içerisinde katıldığı toplantılarda yaptığı konuşmalarla Türkiye’de İslami Devrimin yakın olduğu izlenimini vermeye çalışmıştır. Ülke 12 Eylül’e doğru hızla giderken MSP de Konya’da “*Kudus’ü Kurtarma ve Gençlik Mitingi*” ile gövde gösterisine hazırlanmaktadır. 6 Eylül’de yapılan miting, yapılan konuşmalar ve atılan sloganlarla laik Cumhuriyet’e karşı bir gösteriye dönüştü. Mitingden kısa bir süre sonra 12 Eylül 1980’de yönetime el koyan ordu, diğer siyasi partilerle birlikte MSP’yi kapattı.¹⁶³

¹⁶⁰ Doğan Duman, a.g.e, s. 28.

¹⁶¹ Doğan Duman, a.g.e, s.21.

¹⁶² Doğan Duman, a.g.e, s.22.

¹⁶³ Doğan Duman, a.g.e, 24.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN İSLAM DEVRİMİ SONRASI (1979)

3.1. İran İslam Devrimi

İran İslam Devrimi kimi siyaset bilimciler ve Uluslararası İlişkiler uzmanları tarafından dünyayı etkileyen üç devrimden biri olarak tanımlanmaktadır. Onlara göre İran İslam Devrimi, 1789 Fransız İhtilali ve 1917 Sovyet Devriminden sonra Dünya siyasal sistemine alternatif bir düzen arayışı niteliğinde olan ve uluslararası bir nitelik taşıyan üçüncü devrim niteliğinde olmasıdır. İran İslam Devrimi yeni dengelere dayanan bir toplumsal sistem ve yapı oluşturarak ortak özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁴ İran İslam Devrimi özü itibarı ile Geleneksel İran Şiilik inancını siyasal sisteme taşımıştır. Şiilik inancı İran İslam Devriminin yayılması ve gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹⁶⁵

1979 yılında İran'da Pehlevi saltanat rejimi devrimle çökerek yerine bir dini devletin istikrarına zemin hazırlandı. Ancak İran İslam Devrimi zaman, bölge, içerik ve boyutları itibarıyla önemli bir devrimdir. Bu yüzden İran devriminin araştırılması çoğu siyaset bilimi uzmanları, siyasetçiler ve teorisyenler tarafından çekici ve değerlidir.¹⁶⁶

Bu Devrim 20. Yüzyılın son on yıllarında gerçekleşmiştir. Zaten iki kutuplu ilişkiler sisteminin olduğu dönemde tüm milli ve bölgesel olaylar iki süper gücün gizli ve açık rekabet ve ilişkilerinden büyük derecede etkilenmekteydiler. Bu iki süper güç dünyanın tüm bölgelerinde bütün olayları kendi yarar ve çıkarları çerçevesinde yönlendirmeye çalışıyorlardı. Böyle bir

¹⁶⁴ İsmail Zengin, **İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri**, Milliyet yay., İstanbul, 1991, s.35.

¹⁶⁵ Michael. Fisher, **From Religious Dispute to Revolution**, Cambridge Harvard University Press. Mass. London, 1980, s.22.

¹⁶⁶ Mohammed B. Heşmatzade, **Tasire Engelabe Eslamiye İran bar Keşvarhaye Eslami**, Pajuhesgahe Farhang va Andişeye Eslami, İkinci Baskı, Tahran, 2007, s.13.

ortamda dünyanın en stratejik bölgelerinin biri olan Ortadoğu'da ABD'nin nüfuz bölgesinde ve SSCB'nin komşuluğunda iki güce meydan okuyan bir devrim gerçekleşmekteydi.¹⁶⁷

İran önemli bir Müslüman ülkesi olarak, daima İslam dünyasında etkili olmuştur ve İran'da baş veren olaylar İslam dünyasını da etkilemiştir. Ayrıca bölge dünyanın enerji kaynaklarının önemli merkezi olarak Batı bloğunun ve sanayileşmiş ülkelerin enerji kaynağıdır. Asya, Afrika ve Avrupa'nın ortasında stratejik konumuyla iki süper gücün yarış ve rekabet amacı olmuştur. Öyle ki SSCB her zaman İran'ı ele geçirerek güneyinden sıcak sulara yetiştirmeyi ve CENTO'yu kırarak SSCB'yi saran bu güvenlik kuruluşlarını ortadan kırarak küresel güç dengesini kendi lehine değiştirmeyi düşünmüştür.¹⁶⁸

Ortadoğu İslam dünyasında daima çoğu değişim ve dönüşümlerin merkezi olmuştur. Sömürgeci devletlerle ve iç diktatörlüklerle karşılaşmada ve siyasi, felsefi, fikri ve sosyal hareketler ve tepkilerde önemli ölçüde kaynak bölge rolü oynamıştır.¹⁶⁹ Seyyed Cemaletdin Esedabadi (Afkanî) reformları ve faaliyetleri, Mısır Ahavanalmüslemin (Müslüman Kardeşler), Filistin kurtuluş mücadeleleri, İsrail ve Batı yandaşlarının Arap'larla çatışmaları eskiden İran halkı ve düşünürlerinin tepkisine neden olarak¹⁷⁰ İran halkının fikri ve sosyal hareketlerinde esin kaynağı olmuştur. Bu olaylar İran İslam Devriminin de oluşması ve başarısında esas rol oynamışlar.¹⁷¹

¹⁶⁷ Mohammed B. Heşmatzade, a.g.e., s.13.

¹⁶⁸ Mohammed B. Heşmatzade, a.g.e., s.14.

¹⁶⁹ Batı ve sömürü karşıtı Ortadoğu Müslüman halklarının tepkileri ve hareketleri için BKZ:

Lawrence Davidson, Islamic Fundamentalism, Westport CT: Greenwood Pres, 1988.

¹⁷⁰ Mohammed A. Azarşab, "Caygah Arab va İraniyan dar Cahane Eslam", **Faslnameye Motaleate Havermiyane**, yıl:4, 1997, s.48.

¹⁷¹ Mohammed B. Heşmatzade, a.g.e., s.16.

3.2. 1979 Sonrası Türk-İran İlişkilerini Etkileyen İç Dinamikler

Din çerçevesinde iki ülkenin ilişkilerini araştırma ve değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda ilişkileri etkileyen faktörler iç kaynaklı veya uluslar arası sistemden kaynaklandığı görülmektedir. Bu faktörleri iç ve dış etkenler kapsamında değerlendirmemiz konunun açıklanmasında ve analizinde yararlı ve yardımcı olacaktır.

3.2.1. İdeoloji Farklılığı

1979 devrimi ile ortaya çıkan İran İslam Cumhuriyetinin özelliklerini hâkimiyet hakkının tanrıya ait olduğu ve İslam hükümlerinin yürürlükte olduğu, siyasetin dinden ayrılmadığı ve siyasetin din(diyamet) anlamını taşıdığı ve birbirinden içerik itibariyle de aynı olduğu, İslam kurallarına tamamen hâkim olan bir müçtehidin siyasi sistemin en başında olarak sistemin İslam yasalarına uygun ilerlemesini kontrol altına aldığını söyleyebiliriz. Bu düzen İran devriminin İslami ideolojisinin Şii yorumundan kaynaklanmaktadır. 12. Şii İmamının kayıplık döneminde “Velayeti Fakih” ve ya en âlim müçtehidin tanrı şeriatını ve Şii İmamlarının öğretilerini temsil etmektedir.

Türkiye ise, laik bir devlet kurmuş ve laikliği siyasi sistemin vazgeçilmez bir parçası olarak görmüştür. Bunun yanında Türkiye, kendini Batılı ve Batı kültürü içinde tanımlarken İran, kendini İslam dünyası içinde tanımlamış, Batı'yı kötülüğün kaynağı olarak görmüş ve bu sebepten dolayı kendisini Batı kültürü içinde gören Türkiye'yi kendisine karşıt olarak yorumlamıştır. Bu nedenlerden dolayı iki siyasi sistemin varlık nedenlerinin birbiri ile zıt olduğu söylenebilir¹⁷²

¹⁷² Arif Keskin, a.g.e., s.23-24.

İran'ı oluşturan dinamikleri anlamak için, dünyanın en eski yerleşim alanlarından biri olan bu ülkenin tarihsel süreci ve hâkim inanç olan Şii İslam anlayışı göz ardı edilmemelidir. Zira İslam Devrimi, rejimi değiştiren bir hareket olsa da; İran, tarihsel devamlılığı en fazla ve köklü politik yapılardan biridir. Bu nedenle, rejim değişse de; sosyo-politik dinamiklerde kökten bir değişim beklenmemelidir; çünkü kültürel antropoloji ve sosyoloji açısından, geçmişin tortularının toplum üzerindeki belirleyiciliği yadsınamaz boyutlardadır. Şii inancı, İran'ın tarihsel dinamiklerinden belki de en önemlisidir. Günümüz İran sosyo-politik ve sosyo-ekonomik ilişkileri ile İslam Devrimi'nin oluşturduğu rejim, özünde Şiilik'in genel karakteristiklerini taşıması bakımından büyük önem arz etmektedir.¹⁷³

3.2.1.1. İslam Devriminin İdeolojisi ve Rejim İhracı Politikası

1979 İran Devrimi konusunda dünya çapında oldukça farklı yorumlar yapılmışsa da Tahran devrim yöneticileri tarafından “İslam Devrimi” olarak isimlendirilmiş ve amacı ise Batı sömürgeci ve gaddar devletlerinin İslami bir ülkenin kaynaklarını talanlamak ve milli kimlik ve kültürünü tahrip etmelerine karşı isyan ederek Şii İslam devlet doktrini esasında ülkeye yeni bir yönetim biçiminin kuruluşudur. 1979 sonrasında kurulan siyasi sisteme de “İran İslam Cumhuriyeti” adı verilmiştir.

1979 sonrası devlet yapısı itibariyle ideolojik idare olunan ve yönetilen İran, dış politika açısından da tamamen ideolojik davranışı benimsemiştir. İran dış politikasında, “devrim ihracı” esas bir politika olarak imam Humeyni tarafından dile getirilmiş ve tüm radikal idealist ruhaniler tarafından bedeli ne olursa olsun yerine getirilmesi gerektiği yönünde yorumlanmıştır.

¹⁷³ Busam, “İran'ı Anlamak”, (Erişim) <http://busam.bahcesehir.edu.tr/rapordosya/irani-anlamak.pdf>, 12 Mayıs 2010, s.2.

1980 yılında Muhammed Müntezeri Ayettullah Müntezerinin oğlu “İslami cumhuriyet toplulukları örgütünü” kurmaya çalışarak İran askerlerini Lübnan’a göndermeye çalıştı. Yıllar sonra 1983’te devrim muhafızları Lübnan’a gönderildiler. İmam Humeyni’nin devrim ihracı politikası onun ideolojisinden ve İran’ın İslami-siyasi kültüründen kaynaklanıyordu. İlk dış işleri Bakanı Musevi tüm İslam ülkelerine emperyalizm’le savaşmaya yönelik bir planın yapılması gerektiğinden bahsetmişti. Ona göre bu savaş dünyanın her tarafında desteklenmesi ve devam etmesi gerekiyordu. İran’da İslami Devrim Konseyi (SATCA)’nin kuruluşundan temel amaç başka ülkelerde ki emperyalist karşıtı İslami hareketleri kendi bünyesine almaktı. Irak’ın Meclis-i Alâ (Irak İslâm Devrimi Yüksek Meclisi)’sı, Ceziretül Arab’ın İslami devrim hareketi, Bahreyn Bağımsızlık Harekatı, Suriye ve Lübnan’ın Bağımsızlık Harekatının bu kuruluşa katılmaları amaçlanmıştı. Afganistan’da İran taraftarı olan Şii guruplar 1986 da kurulan ve İran’da Gum Şehri merkezliğinde bu 8’li birliğin üyesi sayılmaktalar. 1986 da Hizbullah, Sepah ve Nasr gurupları Afganistan’da dolaysız olarak İran Devrim Muhafızları güdümüyle Askeri yardım alıyorlardı fakat bu yardımlar Pakistan’ın Sünni guruplara sağladığı destek karşısında yetersiz kalıyordu¹⁷⁴.

İsrail’in en büyük düşmanı haline gelen İran, kendini Filistin davası savunucusu olarak gören ve en radikal gurupları destekleyerek ısrarla uzun yıllar içinde Orta Doğu’da İsrail’in bahsettiği barış sürecine en ağır darbeler indirmiştir. Öyle ki bu gün kendisinin de düşündüğü gibi ülkenin (İran’ın) güvenlik alanı Filistin ve Lübnan topraklarından başlamaktadır. Bunu böyle kabul eden İsrail Batı ve ABD defalarca İran sorununu çözmek için ilk önce İran’ın desteklediği Hamas ve Hizbullah’ı yani Filistin ve Lübnan’ı bu guruplardan temizlemek istemişler. İsrail’in Lübnan’a gerçekleştirdiği 2006 saldırısında tüm gücünü kullanmasına rağmen sonuç alamaması İsrail için en

¹⁷⁴ Ali Adabi, “Engelabe Eslami ve Baztabhaye Cahaniye An”, (Erişim) <http://aliadabi.blogfa.com/post-6.aspx>, 05 Nisan 2009.

büyük kayıp ve İran için yenilmesi imkânsız bölgesel bir güç olarak tespit edilmesi sonucunu vermiştir.¹⁷⁵

Yalnız bu bizi yanıltmamalıdır. İran'ın Anayasasında da gelen dünyanın her tarafında “ezilen milletleri” desteklemesi sloganı, çevresindeki tüm Şii gurupları ve milletleri bile destekleyecek kadar geniş bir politika değildir. Bunun en bariz örneği 1991’de Sovyetlerin çöküşüyle açığa çıkan “Karabağ” sorununda kendi sınırında Şii çoğunluğunu oluşturan Azerbaycan halkının ve İran'ın Safevi Devleti esasında kurucuları ve İran İslam Devrimi esasında büyük dayanacağı nokta olmasına rağmen Açıkta Ermenistan'ı desteklemesidir. Aslında İran'ın ruhani yönetimi 1980'lerden İran dış politikasında his olunan eski mevzilerinde ısrarla dayanarak çevresinde hiçbir zaman yeni bir problemi görmek istememiştir. İran'ın hayati çıkarları kafkazy bölgesinde dini söylemin önüne geçerek hatta Azerbaycan meselesinde olduğu gibi bazen buradaki Müslüman nüfusu kendine tehdit olarak algılamıştır. İran'ın güvenliği bu bölgede daha ön plana çıkarak kendi güvenliğinin sağlanmasında İran, Rusya ile ilişkileri, bölgede yeni ortaya çıkan Müslüman nüfusa sahip devletlerle olan ilişkilerden daha önemli görmüştür.¹⁷⁶ Yani İran Devleti real ve gerçekçi hesaplamalar yaparak çok az bir zaman içerisinde devrim ihracı politikasından da vazgeçebileceğini belirtmiştir.

“*Devrim Muhafızları*” İran devriminin kurduğu en önemli kuruluşlardandır. Güç teorisi esasında Devrim Muhafızlarının görevi devrimi koruma ve eski rejimden bu günkü sisteme siyasi gücün sağlam devredilmesini kontrol etmektir. Bu yüzden devrimin ihracı, devrimin genişlemesi ve yayılması anlamında Devrim Muhafızlarıyla dolaysız bir şekilde ilgili bir meseledir.¹⁷⁷

Devrimin ilk yıllarından(İran’da) bazı sorumlular kendi bakış açılarından bakarak ve ya bu sloganın kullanımında ortaya çıkacak sorunlara

¹⁷⁵ Ali Adabi, a.g.e..

¹⁷⁶ Mohammed B. Heşmatzade, a.g.e., s.29.

¹⁷⁷ Mohammed B. Heşmatzade, a.g.e., s.29.

dayanarak “*Biz devrimi ihraç etmeyeceğiz*” ve ya “*Devrim ihraç edilecek bir şey değil*” sözlerini söylemeye başladılar. Yalnız İmam’(Humeyni)ın “*Biz devrimimizi tüm dünyaya ihraç edeceğiz*” sözü bu ret etmeye yeterli oldu.¹⁷⁸ İran’ın bu politikasıyla ilgili kullandığı araçlardan biri Ayetullah Humeyni tarafından Kudüs gününün ilan edilmesidir. İran ikinci bir araç olarak Batı’yı daima petrol ambargosu uygulayacağına dair tehdit etmesidir.¹⁷⁹ İran’ın devrimden dolayı iktisadi sorunların ortadan kaldırılması, sekiz yıllık İran-İrak savaşın ağır iktisadi bedeli ve ardından gelişmeye tamamen petrol satışına bağlı olduğu nedeniyle bu aracın kullanımı ters tepki vereceği nedeniyle sadece tehdit aracı olarak kullanılmıştır. Bu tehdit aynı zamanda Batılı devletler tarafından da ciddi şekilde bir baskı aracı olarak kullanılmıştır. Fakat böyle karşılıklı tehditler petrol fiyatının artışına neden olduğu için hep İran’ın karlı çıkmasına sebep olmuştur.¹⁸⁰

Başka bir araç olarak İranlıların Hac’a giderken tüm Müslümanların toplandığı bir ortam olarak İran Devrimi sloganlarını genelde ABD’ye karşı vermeleri ve Müslümanları tehrik etmeleri olmuştur.¹⁸¹ Fakat İran’ın Arabistan’la ilişkilerinde çıktığı problemler sonucu artık bu politika bir süre sonra kullanılmamıştır.

1970’li yıllarda Türkiye Arabistan ve Libya gibi ülkelerle iyi ilişkiler kurduysa da İran devrimiyle beraber bölgede yükselmeye başlayan İslami hareketlerin çoğalmasıyla Türkiye’de, İran’dan, Suriye’den ve aynı zamanda Irak’tan büyük oranda tehditler sezmeye başlamıştır. İran devrim ihracı niyetindeydi. Suriye’yle Dicle ve Fırat nehirlerinin su dağıtımı üzerinden problemler yaşamaya başlamıştı ve Irak’la Kürt meselesinde işbirliğinin yapılmasına rağmen, Bağdat Türkiye Kürtleri kışkırtmaya çalışıyordu. Bu

¹⁷⁸ Mohammed B. Heşmatzade, a.g.e., s.30.

¹⁷⁹ Mehmet Şahin, “İran Dış Politikasının Dini Retoriği”, **Orta Doğu**, Cilt:2, Sayı:2, 2008, s.13.

¹⁸⁰ Mohammed B. Heşmatzade, a.g.e., s.34.

¹⁸¹ Mohammed B. Heşmatzade, a.g.e., s.35.

sorunlar İki on yıl Türkiye'yi İsrail'le daha yakın ilişkiler kurmaya itmiş ve 90'lı yıllarda bu ilişkiler en yüksek seviyeye ulaşmıştır.¹⁸²

Devrim sonrasında bölgede Müslüman ülkeleri ve İran komşuları bu ülkede yaşanan olaylardan etkilenmeye başladılar. Bu etkilenmeler İran devletinin politikalarından ziyade devrim gibi olayların doğal yansımaları şeklinde olmuştur. Bu olaylar Batı devletlerinin tahrik ve uyarıları sonucu İran'ın bazı komşuları ve özellikle Türkiye'de rahatsızlığa yol açarak uzun sürede iki ülke ilişkilerinde bazı problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁸³ Özellikle 1990'lı yılların ortalarına doğru İslami örgütlerin ve hareketlerin faaliyetlerine hız vermeleriyle Milli Güvenlik Kurulunun toplantılarında baş gündem maddesi Türkiye'de irtica faaliyetleri ve İran'ın bunlara desteği olmuştur.¹⁸⁴ Bu dönemde Batı devletleri, Komünist ülkelere yakınlaşmalarına rağmen Türkiye ve İran'ın siyasi rejim farklılıklarını zıtlık tanımlayarak iki ülke ilişkilerini gerginleştirmeye çalışıyorlardı.¹⁸⁵

3.2.1.2. İran Devrimi Karşısında Türkiye'nin Tutumu

Türkiye, İran İslam Devrimi'ne karşı itidalli yaklaşmıştır. Beklenen bu tavrın aksine İran ile Türkiye arasında ilişkiler bozulmamış, Türkiye Cumhuriyeti, İran'da yaşanan çatışmalara ve sokak gösterilerinin Şah Rejimi'ni devirmeye yönelmesini sessizce izlemekle yetinmişti. Olaylar bir iktidar değişikliğiyle neticelenince Türkiye bunu basit bir rejim değişikliği olarak görmüştü. Türkiye rejimin iyice pekişmesini beklemiş, Humeyni'nin göreve getirdiği Bazargan Hükümeti'nin göreve başlayıp da, yeni rejimin

¹⁸² Sehavet Rezazade, "Estratejiye havarmiyaneie Torkiye ve Mahdudiyatha va Matlubiyathaye İran", **Siyasete harejiye Hezbe Adalet ve Toseeye Torkiye**, Moavenate Pajuheşhaye Siyasate Hareci, Sayı:19, Tahran, 2008, s.124.

¹⁸³ Sehavet Rezazade, a.g.e., s.126.

¹⁸⁴ Melek FIRAT, **İran İslam Devrimi ve Türk İran İlişkileri 1979–1987**, Ankara Üniversitesi yayınlamamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989, s.138.

¹⁸⁵ Sehavet Rezazade, a.g.e., s.126.

iktidarı tamamıyla ele geçirmesinden hemen sonra üst düzeyde ilk resmi açıklama Başbakan Bülent Ecevit'in ağzından yapılmıştır.¹⁸⁶

Dönemin İktidarı Bülent Ecevit Hükümeti, İran'a kutlama mesajı göndermiştir. Hemen ardından 13 Şubat 1979 tarihinde Türkiye, İran İslam Cumhuriyeti'ni tanımıştır. İran'ın uluslararası ortamdan iyice soyutlanması ve bu nedenle Sovyetlere yanaşmasının önüne geçmek için Türkiye bu davranışın içine girmiştir. Ayrıca Türkiye'nin İran'la kayda değer ticari ilişkileri bulunmaktaydı.¹⁸⁷ Türkiye İran'a yönelik tutumunu daha çok, ülkelerin iç işlerine karışmama ilkesi ve İran'ın kendi kaderini kendisinin tayin etmesi düşüncesine dayandırmıştır.¹⁸⁸

Türkiye'nin İran ile ekonomik bağları ve vazgeçilmeyecek ticari ilişkileri vardı. Aynı zamanda Türkiye'nin çok ciddi ekonomik darboğazlara girdiği bu dönemde İran'ın kaybedilmesi, Türkiye için düşünülmesi bile korkutucu bir senaryoydu. "Türkiye; İran İslam Cumhuriyeti ile ilgili politikasını İran'ın içişlerine karışmama, ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve İran'ın toprak bütünlüğü anlayışlarına dayandırmıştır."¹⁸⁹

İran İslam Devriminin; iki ülke arasındaki ilişkilere yansımaları ekonomik, sosyal ve siyasal boyutları dışında stratejik bir nitelikte taşımaktadır. Bu stratejik boyut İran İslam Devrimi ile Türkiye'nin bölgesel güvenlik konseptinde yalnızlaşması, bu yalnızlaşmanın aynı anda stratejik öneminin de artması anlamına gelmekteydi. Türkiye, İran'daki rejim değişikliği nedeniyle İran'ın ayrılmasıyla Sovyetler Birliğine karşı Batı'nın en önemli bölgesel savunma işbirliği olan CENTO içerisinde yalnız kalmıştı. Bu durum Türkiye'nin kuzeyden daha fazla tehdit algılaması sonucunu doğurmuştu. Netice itibarı ile "Türkiye İran devrimini bu etkenlerden dolayı olumlu karşılamıştı."¹⁹⁰

¹⁸⁶ Şengül Yazar, **1979 Sonrası Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, s. 16, 18-19.

¹⁸⁷ Türel Yılmaz, "İran İslam Devrimi ve Stratejisi", **Strateji**, sayı: 10, s.86-87.

¹⁸⁸ Tanşuğ Bleda, **Maskeli Balo**, Doğan yay., İstanbul, 2000, s.107.

¹⁸⁹ Tanşuğ Bleda, a.g.e., s.107.

¹⁹⁰ Gökhan Çetinsaya, a.g.e., s.149.

3.2.2. İran'ın Etnik Yapısının Etkileri ve Din İlişkisi

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından 2 yıl sonra 1925'te Rıza Şah Pehlevi'de Kendini şah ilan etti. İran'daki son Türk hanedanı olan Kacar'lara son vererek Pahlevi Hanedanı'nı kurdu ve Türkiye –İran ilişkilerinde, Türk ve Fars ayrımı kendini göstermeye başladı. İran'da 1925'te, Fars kimliğini temel alan Fars milliyetçisi Rıza Şah Pahlevi iktidara gelmesi ile Aynı dönemde Türkiye'de Türk kimliğini esas alan cumhuriyet kurulmuştur.

Rıza Şah, Atatürk'ün Türkiye'de yürüttüğü modernizasyon politikalarından etkilenmesine rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin tuttuğu Türkçülük siyasetinden, ciddi endişe duymuştur. Bu nedenle İran içinde Türk karşıtı politikaları uygulamaya başlamıştır. İran'da yoğun Türk nüfusu ve unsurunun tarihin derinlerinden Pehlevi Rejimine kadar siyasi ve idari üstünlüğüne rağmen, Aslında Rıza Şah İngiltere'nin bölgedeki Türk karşıtı politikasını benimseyerek o dönem bölgede Türk etkinliğini azaltmaya ve hatta yok etmeye yönelik politikalarını yürürlüğe geçirmiştir. Bu sefer Osmanlı-Safevi ilişkilerinde uzun süre bir Sünni-Şii çatışmasına yeni bir boyut daha eklenmiş oluyordu. İran'ın yeni Fars kimliği yeni iç politikada çelişkilere neden olarak İran'ın dış politikasına yansımaya ve en önemlisi İran-Türkiye ilişkilerini yeni sorunlara itmeye başlamıştır.

Çelişki şundan ibarettir: Türklere karşı bu politika sadece bir Türk hanedanına (Kacar) karşı değildi. İran'ın tarihsel olarak siyasi birliği ve kimliğine (Şiilik ve bugünkü sınırlarının bir Türk devletleri sınırlarının devamı olduğu, İran'ın çok stratejik bölgelerde Türklerin yaşadığı ve başkent ve merkezde yoğunlukları ve Tahran'ın Türk bölgelerinin yapışığında olması) karşı bir Fars azınlığına dayandırılan yeni iç düzen Şii kimliğinde bir bölünmeye ve büyük etnik sorununa yol açan ve aynı zamanda Fars akraba etniklerle (Kürtler vb.) Sünni –Şii çelişkisine dayanan milletleşme sürecinde daha büyük ve hiç örtüşmeyen bir soruna itilir. Böylece İran içinde Türk–Fars Şii birliğinin yerini bir Fars azınlığının bitmeyen sorunları alır.

Daha sonra açıklanacağı gibi Türkiye’de Erbakan iktidarıyla başlayan sıcak ilişkiler AKP iktidarı ve 1 Mart 2003 tezkeresinden sonra ABD’nin iki devlete artan baskısından dolayı ortaya çıkan olağan üstü güvenlik tehlikeleri iki devleti güvenlik sorunları esasında hiç yaşamadıkları birlik ve yakınlık politikalarına ve ilişkilerine sevk ederek çevre ve bölgesel sorunlara yönelik çözüm aramaya yöneltmiştir. İran’da eskiden dış politikaya yansıyan içte Şii-Etnik çelişkisi bu çelişkiyi ortadan kaldırmaya yönelerek içte de Şii birliğine yani Azeri-Fars birliğinin devamına yönelik politikasını tekrar Kürt problemine karşı taviz etmeye yöneltmiştir. Yani İran Devleti tekrar başka etnik kimliği olan (Türk olan) Azeri halkını Şii kimliği üzerinden tekrar benimseyerek eskiden kendi akrabaları saydığı Kürt, Lor, Beluç vb. Sünnilik ve silahlı çatışmaya girdikleri nedeniyle dışlamaya yönelmiştir. İran’da Şii Azeri (Türk)-Fars birliğinin kura bileceği iç egemenlik İran İslam Cumhuriyetinin esas dayanacağı noktayı oluşturmaktadır.

3.2.3. Hizbullah Meselesinin Türkiye ve İran Arasında Yarattığı Gerginlik

Türkiye-İran ilişkilerine olumsuz yansıyan bir diğer gelişme, Türkiye’nin, 1990’lı yıllar boyunca ve 2000 yılının başında islenen aydın cinayetlerinin arkasında, İslamcı Hizbullah örgütünün yer aldığına ve bu örgütün İran tarafından desteklendiğine dair iddialarda bulunmasıdır. Bu dönemde, bu konu iki ülke ilişkilerini fazlasıyla meşgul etmiş ve Türk medyası bu konuda birçok haber yayınlamıştı. Bu iddialara göre, Türkiye’nin tanınmış profesörlerinden ve Kemalizm’e bağlı gazetecilerinden biri olan Ahmet Taner Kışlalı, İran’da eğitim aldığı iddia edilen 92 Hizbullah üyesinin yakalanmasından bir gün sonra 21 Ekim’de arabasına konulan bir bomba sonucu öldürülmüştü. Bunun üzerine, basında Tahran’ın yalnız PKK’yı değil, 1990’lar boyunca Güneydoğu’da bağımsız bir Kürt-İslam devleti kurmayı

amaçlayan İslamcı Hizbullah örgütünü de desteklediğine dair haberler yayınlanmıştı.¹⁹¹

İran Dışışleri Bakanı Kemal Harrazi Türkiye'ye yaptığı bir ziyaret esnasında İran'ın bu olaylarla hiç ilgisi olmadığını açıklayarak bu suçlamaları reddetmişti. O yıllarda İran'da Hatemi reformcu sloganlarla iktidara gelerek "Medeniyetler Diyalogu" esasında İran dış politikasında özellikle komşularla iyi ilişkiler kurma ve genişlendirme politikasını gütmüştür.

18 Mayıs 2000'de İran Dışışleri Bakanı Kemal Harrazi, Ecevit'in yorumlarının, İran'ın iç işlerine kabul edilemeyecek bir müdahale olduğunu söylemişti. Diğer taraftan bakan, "Türkiye'de giderek büyüyen İslamcı eğilimlerin, İran'daki İslamcı devrim ile hiçbir ilgisi olmadığını; Ecevit'in Siyonist çevrelerin baskısına boyun eğmemesi gerektiğini; bazı Türk resmi kurumları tarafından sunulan belgelerin, Türk istihbarat sisteminin uydurması olduğunu" ileri sürmüştü.¹⁹²

3.3. 1979 İran İslam Devrimi Sonrası İlişkileri Etkileyen Dış Faktörler

Türkiye İran İslam devriminden sonra, herkesin beklentilerine rağmen İran karşıtı bir tutum içine girmedi ve Tahran'da bulunan ABD büyükelçilerinin rehin alınmasının ardından, Kasım 1980'de İran'a ambargo koyan ABD'nin uygulamalarına katılmamayı tercih etti. İlişkilerin şekillenmesinde Türkiye'deki Laiklik ve İran kaynaklı faktörlerin dışında dış faktörler ABD, İsrail, Avrupa ve Rusya soğuk savaşı sonrası bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri olacaktır.

¹⁹¹ Robert Olson, *Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004*, Babil Yayınları, Çev.: Kezban Acar, Ankara, 2005, s.60.

¹⁹² Robert Olson, a.g.e., s.67.

3.3.1. Batı ve Amerika'nın İki Ülke Arasında İzledikleri Denge Politikaları

Geleneksel sömürgecilik düşüncesi ve felsefesindeki değişimle ve yeni dönem ve çağdaş yöntemlerin ortaya çıkışıyla, bölge ülkeleri ve kavimlerinin özgül yaşam ve yapılanmaları, siyasi, toplumsal ve kültürel ve tüm boyutlarıyla kökten dönüşüm ve değişime uğramıştır. Özellikle 1990-91 sonrası ortaya çıkan güç dengesizliği ve eşitsiz dağılımı kriziyle ve bu bölgede yürütülen planların başarısı sonucu, küresel ve bölgesel durumun daha hassas ve tahribe açık olduğuna şahit oluyoruz. Bu düşüncüyü ortaya koyan Eltafi bu durumu “Bölgesel Stratejilerde Ayırışma Krizi” olarak değerlendirmiştir. Nifak, ayırışma ve ülkeleri birbirinin karşısında bölge dışı ülkelerin çıkarları doğrultusunda denge ve düzene sokma, Amerikan Emperyalizminin genel amaç ve araçlarından olarak bu kriz doğan jeopolitikte daima göze alınmıştır. 1998’den beri ABD bölgeye yönelik kriz üreten politikasında daha açık ve net davranmaktadır.¹⁹³

Bölgesel dengelere bakıldığında radikal ve ılımlı eğilimlerin yanında Şii ve Sünni gruplar arasında da geçtiğimiz dönemde kutuplaşma yaratıldığı görülmüştür. Şii İran’ın siyasi ve diplomatik olarak etkinliğini arttırması, yalnız ABD ve İsrail’in değil, bölgedeki Sünni devletlerin özellikle Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır’ın da tehdit algılamalarının odağı olmuştur.¹⁹⁴

Bölgesel stratejilerde ortaya çıkan karşılaşma krizi¹⁹⁵ ve devletleri birbirine karşı dengeleme politikası yaşlı sömürgeci Britanya’nın bölgeye ayak koyduğundan beri izlenilmiş bir politikadır. 16. Yüzyılda Safevi devletine Osmanlı karşısında yardımda bulunma ve destekleme iki ülke ilişkilerinde İngiltere’nin ilk izleri olarak sayılabilir. Osmanlı topraklarında ve tüm Ortadoğu da din ve mezhepsel kavgaları pekiştirme, yeni mezhepler üretme, azınlığı çoğunluğa hakim kılma ve kriz yaratarak hakimiyet kurma politikaları bu devletin bölgede daima başarıyla uyguladığı politikalar olmuştur.

¹⁹³ Ramazan Altafi, “Tahavvolate Cadid dar Havarmiyane”, **Hoguge Beynalmelal**, Hoguggostar Yayınevi, Sayı:12, Tahran, 2000, s.88-89.

¹⁹⁴ Arif Keskin, “İran- Suudi Arabistan İlişkileri ve Şii Jeopolitiği”, **Stratejik Analiz**, Mayıs, 2007.

¹⁹⁵ Ramazan Altafi, a.g.e., s.89.

Ortadoğu bölgesinde Araplar ve İranlılar kaç onyıldır aşırı propagandalara maruz kalmışlar. Bu propaganda esasları bölge ülkelerinin birbirlerine karşı kötü niyetli amaçlarının olduğuna dayanmaktadır. Bunun sonucu bölgede Arap siyaset ortamının, bölge dışı güçlerin bölgeye egemenliklerinin gerekliliği ve onları olası büyük tehlikelerden kurtarma gerekliliği düşüncelerini yaygın hala gelmesi olmuştur. Bu ülkeler bu siyasetlerinin bedelini birbirlerine karşı saygıyı feda etme düzeyinde de ödemeye hazır olmuşlardır. Hâlbuki bu ülkelerin arasında olan problemler büyüklüğü ve karmaşıklığı açısından Britanya, Fransa ve Almanya ülkeleri arasında uzun süre devam eden sorunların toplamından öteye gitmez.¹⁹⁶

Ramazan Eltafi'ye göre bölgede oluşan bölge devletleri arasındaki sorunlar va bazen çıkan çatışmalarda ABD'nin dış politikası sorunları çözmeye ürettikleri politikanın bir çözüm değil, sorunları daha karmaşık hale getirerek, kendini bölgede aktif kılma politikası çerçevesinde bölge devletleri ilişkilerinde kendini daima olması gereken bir faktör olarak tanıtmasıyla, daha büyük amacına yani Ortadoğu'yu maddi ve manevi açıdan talanlamanın peşinde olmuştur. Bunun için takip ettiği en önemli politika bölge devletlerinin genel ve kabul görmüş stratejilerinde içeriksel ayrışma ve karşılaşmayı yerleştirmek olmuştur.¹⁹⁷

ABD'nin bu genel stratejisi aynı zamanda onun yanında yer alan devletlerin birbirine karşı olduğunda, "birbirinize karşı benimle" ve hem bu süper gücün ona karşı çıkan devletlerle karşılaşmasında, "benimle bize (bana) karşı olanlara" tarzında dış politika izlemesiyle bölgesel güç denklemlerinde geçerli yönelimleri ayarlama ve dengeleme gücüne sahip kılmıştır. Böylece çoğu zaman birbirine karşı sorun yaşayan iki devletin ve grupların ikisini de azçok destekleyerek sorunun artık hiç çözülmemesine ve daha karmaşık hale gelmesine yardımcı olmuştur. Bunu somut örneği Ortadoğu barış sürecinde ABD'nin izlediği politikadır. Ayrıca Türk-Ermeni

¹⁹⁶ Piruz Mochtahedzade, "Negahi Jeopoletik be Zirbanaye Tahavvolat dar Siyasate Daheli ve Hareciye İran", **Siyasate Hareciye Hatemi az Manzare Sahebnazaran**, Der. Mahdi Zakeriyan, Entesharate Hamshahri, Tahrân, 2000, s.226.

¹⁹⁷ Ramazan Altafi, a.g.e., s.90-91.

meselesinde ve Karabağ Sorununda Azerbaycan ve Ermenistan arasında da aynı stratejide hareket etmektedir. 11 Eylül sonrası Ortadoğu'ya askeri müdahale eden ABD, Karabağ sorununda barış ve istikrarı %20 toprakları işgal olan Azerbaycan devleti ve Ermenistan için uygun olduğunu tercih etmektedir.

3.3.2. ABD Dış politikasının Türk-İran İlişkilerine Etkisi

Bolşevik ihtilalinden İkinci Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar pasif bir dış politika izleyen Ruslar savaş süresince devam ettikleri yayılmacı politikalarını savaştan sonrada devam ettirmişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri de aynı şekilde İkinci Dünya Savaşıyla Monroe Doktrini'ni¹⁹⁸ terk ederek milletlerarası politikaya müdahil olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD Ortadoğu'da aktif olarak İngiltere'nin yerini alarak bölgede Emperyalizmi temsil eden baş ülke haline gelmiştir. Ortaya çıkan Sovyet tehdidinin ardından İran'la Türkiye arasında ki ilişkiler daha samimi ve yeni bir şekilde iki taraflı anlaşmalarda, CENTO çerçevesinde ve Bölgesel iktisadi işbirliği çerçevesinde kendine daha geniş bir kapsam bulmuştur. Bu Pakt her iki ülkenin ABD'nin birer müttefiki ve Batı eksenli dış politika izlediklerinin en açık göstergesi olmuştur.¹⁹⁹

Amerika Birleşik Devleti'nin bu yeni dış politikasında Türkiye ister istemez önemli bir yere sahip olmuştur. Doğu Akdeniz'in kilit ülkesi olan ve Rus, askeri ve siyasi etkisinin Orta Doğu'ya akabileceği bir bölgede olan Türkiye, Amerikalıların Sovyet Rusya'yı çevreleme ve durdurma politikası

¹⁹⁸ Monroe Doktrini: Amerika Birleşik Devletleri Başkanı James Monroe 2 Aralık 1823'te kongreye bir mesaj yollayarak Amerika'nın Avrupa'nın sorunlarına karışmaya niyetli olmadığını Avrupalıların Amerika sorunlarına karışmaması gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra Monroe Doktrini olarak anılacak bu mesaj yaklaşık yüz yıl boyunca Amerikan hükümetlerinin kendi yarı kürelerinden çıkmamasını sağlayacaktır. Çok daha önemlisi Avrupa'nın dışarıda tutulduğu Amerika kıtası yalnızca Amerika Birleşik Devletleri tekelinde bir emperyalist yayılmaya açacaktır.; Türk Dış Politikası, editör: Baskın ORAN, cilt: 1, İletişim Yay, İstanbul 2002, s.527.

¹⁹⁹ Alireza Ezğendi, a.g.e., s. 375.

açısından da kilit ülke olmuştur. Türkiye coğrafi konumu itibari ile Rusların önünde doğal bir engel vazifesi görürken Boğazlarda ki otoritesiyle de Rusların Akdeniz'e –sıcak sulara- inmesine tarih boyunca engel olmuştur.

Rusların sıcak sulara erişme niyetleri Çar Büyük Petro vasiyetiyle takip edilerek daima Rusların İran topraklarına ve güney denizlerine göz dikmelerine sebep olmuştur. Devrim öncesinde, Arabistan tarafından mali koşulların sağlanmasıyla ABD'nin "İki Sütunlu politikası" ve Soğuk Savaş politikaları çerçevesinde İran, bölgenin jandarma rolünü üstlenmekteydi. Bu dönem Türkiye ve İran'ın dış politika esasları İki Kutuplu Dünya Düzeninde iki bloğun bölgede rekabet ve yarışı temeline oturtulmuştur.

İran'da baş veren Devrimin ardından ABD'nin İran'a karşı politikası konusundaki tartışmalar, Batı ve özellikle ABD dış politika uzmanları görüşlerinde, siyasi ve güvenlik açıdan en stratejik diyalogları ortaya çıkarmıştır. Bu ilişkiler hiçbir zaman sadece ikili ilişkiler meselesi olarak değil belki bölgesel ve küresel içerik taşımış ve taşıyacaktı. Ortaya atılan en önemli görüşlerden biri, Soğuk Savaş Düzeninin ardından ve 1991 Körfez Savaşından sonraki ortaya çıkan bölgesel değişimler ve onunla birlikte Bill Clinton'ın ABD Başkanlığını devralmasının ardından, 1993'ün mayıs ayında ABD tarafından resmi politika olarak "İkili Kontrol" politikasıdır. Bu politikanın amacı İran ve Irak'a baskı ve ambargolar uygulayarak iki devleti aynı zamanda kontrol altına almaktır. Bu politikanın esası İki devletinde bölge ve dünya barışı ve güvenliği için büyük tehdit oluşturmaları, siyasi ve müzakere yollarının bu ülkelerle sonuç almaya uygun bir yöntem olmadığı, Bu ülkelerin ve özellikle İran'ın sıra dışı dış politika izlemeleri, kitle imha silahları barındırma veya üretme planları olduğu ön yargılarına dayanmaktaydı.²⁰⁰

ABD bu politika çerçevesinde İran'ı sadece küresel barışı tehdit eden ülke olduğu imajını yaymaktan ziyade, İran'ı tüm komşularına bir güvenlik

²⁰⁰ S. M. Kazem Sacc adpur, "Sarneveste Mahare İran dar Dorane Hatemi; Darshayi baraye Siyasate Hareciye İran", **Siyasete Hareciye İran az Manzare Sahebnazaran**, Der. Mehdi Zakeriyan, Hamshahri, Tahran, 2000, s.189-193.

tehdidi olarak tanımlamaktır. ABD stratejisinde Türkiye- İran ilişkilerinde rejim farklılığı gerekçesiyle iki ülkenin daima farklı stratejik oluşumlara yönelmeleri ve genel stratejilerinde birbirinden ayrışmayı planlamışlardır.²⁰¹

Türkiye ve İran'ın ABD ile olan ilişkileri, iki ülkenin ilişkilerine etki eden önemli bir faktörü oluşturmaktadır. Türkiye'nin İran'a yönelik siyasi bakışında, İran'ın küresel sistemdeki konumu önemli yer tutmaktadır. Bu sistem içerisinde İran, ABD ile ciddi sorunlar yaşamaktadır. ABD'nin İran'a yönelik politikası, İran'ı bölgesel ve uluslararası sistemde zayıflatmak, onun siyasal davranışlarını değiştirmek ve İslami rejimin yıkılması çerçevesinde şekillenmektedir.²⁰²

Türkiye ve ABD'nin İran politikalarının bazı örtüşen alanları olsa da, mahiyet itibariyle birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu farklılığın temel nedeni ise, iki ülkenin de bazı bölgesel konularda fikir birliği içinde olmamalarıdır. ABD'nin ve Türkiye'nin siyasi amaçlarının bazı alanlarda farklı olduğunun en somut örneği Kuzey Irak'taki Kürtler konusunda takınılan tavidir. ABD, bölgede etnik temelli jeopolitik bir değişime olumlu bakarken, Türkiye böyle bir oluşuma ciddi şekilde karşı çıkmaktadır.²⁰³

ABD'nin İran'a karşı sert politikalar izlemesinin nedenlerinden biri de, İran'ın sahip olduğu petrol rezervleri, jeostratejik ve jeokültürel gücüdür. Dünyanın en önemli petrol ülkelerinden birinin, İran Devrimiyle birlikte sistemden kopmasıyla ABD petrol politikalarının aldığı yara henüz telafi edilebilmiş değildir. Bu sebepten dolayı, ABD İran'la ilişkilerin geliştirilmesini istememekte, Hazar petrollerini dışarı çıkarabilmeye yönelik bütün planlarını, boru hatlarının İran topraklarından geçmemesine dayandırmaktadır. Bu durum hatları hem daha masraflı kılmakta, hem de hatları Afganistan gibi daha az istikrarlı bölgelerden geçmeye zorlamaktadır.²⁰⁴

²⁰¹ Ramazan Altafi, a.g.e., s.90.

²⁰² Arif Keskin(2004), a.g.e., s.24.

²⁰³ Arif Keskin(2004), a.g.e., s.24.

²⁰⁴ Yavuz Cankara, **Yeni Oyun İran'ın Nükleer Politikası**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005, S.20.

ABD'nin Irak'a müdahale etmesiyle birlikte Türkiye'nin, küresel aktörlerle, bölgesel faktörler arasında sıkıştığı görülmektedir. Bir yandan İran ve Suriye ile birlikte örtüşen çıkarlar için işbirliği ve temas içinde olması, bir yandan da küresel süper güç olarak ABD ile arayı iyi tutması gerekmektedir. Türkiye'nin ilişkileri iki taraflı baskı altında kalmakta, ABD'nin tehdit edip ilişkilerini gerdiği İran ve Suriye ile Türkiye'nin çok yakın bir işbirliğine girmesi mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Ankara, İran ve Suriye ile birlikte üçlü bir blok görüntüsü vermemeye özen göstermekte, İran ve Suriye ile temasları ikili yürütmeye çalışmaktadır. Diğer taraftan savaş sonrası şekillenmeler açısından Washington'a tam güven duymasa da, bazı olasılıklara karşı bölgesel işbirliği kapısını da tamamen kapatmak istememektedir.²⁰⁵

3.3.3. Türkiye-İsrail İşbirliğinin İlişkilere Etkisi

İsrail, Türkiye ile İran arasındaki ilişkileri etkileyen önemli faktörlerden birisi olarak görülmektedir. İran ile Türkiye bölgesel dengeleri göz önüne aldıklarında karşılıklı İsrail faktörü çıkmaktadır. İsrail'in kurulduğu yıl olan 1948'de İran ile İsrail arasında belirgin nitelikte bir sorun mevcut değildi. İsrail'in kuruluşuna bu dönemde İran muhalefet etmemişti. Bunun nedeni İran'ın bu dönemde Batı ittifakı içerisinde olmasından dolayı bu ittifakın politikalarına olumlu yaklaşmasıdır. Buna karşın Avrupa'da savaşın bitişiyile başlayan ve İsrail devletini tanımaya kadar uzanan süreçte Türkiye'nin Filistin politikası Ankara'nın döneme özgü öncelik ve endişelerini yansıtır. Türkiye savaşı izleyen dönemin özgül koşullarının bir sonucu olarak Sovyetler Birliği'nden gelen baskı politikasını karşılayabilmek için öteki müttefiklerin desteğini aramaktadır. 1945'in ikinci yarısından başlayarak ABD'den istediği desteği alamayan Türkiye, gereksindiği desteği sınırlı ölçüde olmakla birlikte İngiltere'den alabilecektir. Bu desteği sağlama alabilmek için İngiltere'nin Ortadoğu'da korumaya çalıştığı düzenin

²⁰⁵ Fikret Bila, "İran'dan Önemli Mesajlar", *Milliyet*, 30 Ocak, 2003, s.19.

sürdürülmesine destek olacaktır. Bu çerçevede Türkiye'nin önceliği, Irak ve Ürdün gibi İngiltere yanlısı Haşimi hanedanlar tarafından yönetilen ülkelerle ilişkilerini yakınlaştırmak olacaktır.²⁰⁶

1990'ların başında gelişmeye başlayan Türk-İsrail ilişkileri 1996 yılında imzalanan bir dizi anlaşmayla yeni bir döneme girmişti. Askeri, ekonomik ve teknolojik alanlarda imzalanan bu anlaşmaların özellikle askeri alanda işbirliği boyutu büyük önem taşımaktaydı. İşbirliği anlaşmaları Arap dünyasında da yankılanmış. 1995'te Suriye ile Yunanistan askeri eğitim anlaşması imzalayınca, çevrelendiği hissiyle bunu dengelemek için İsrail'le yakınlaşması ve anlaşma imzalaması son derece doğaldı. Ayrıca bu dönemde Avrupa Birliği ile gergin ilişkileri olan Türkiye, Batı'dan askeri teknoloji ve malzeme almakta zorlanırken İsrail'le işbirliği yoluyla bu durumun da üstesinden gelmenin yolunu bulmuş oluyordu. İlişkilerde askeri boyutun önemi bu dönemde üzerinde sıkça durulan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁷

1990'lı yılların sonunda İsrail'in askeri gücünün genişlemesi ve Türkiye'deki istihbarat kapasitesinin artışı ayrıca İsrail'in Azerbaycan'daki istihbarat varlığı, İran'ın, Giderek Kudüs-Ankara ekseninin hedefi haline geldiği yönünde yorumlara yol açmıştı. İran'a göre, Türkiye-İsrail işbirliği, İsrail'in, İran sınırını kontrol altında tutmasını sağlıyor.²⁰⁸ İran'ın bu endişelerine rağmen Türkiye, 1990'lı yılların ilk yarısında uluslararası yapıda ve Ortadoğu'da meydana gelen değişikliklerle güvenlik kaygıları belirgin biçimde arttığı için, İsrail'le arasındaki etkileşimi, savunma alanında imzaladığı anlaşmalarla radikal biçimde artırma yoluna gitmiştir. Şubat 1996'da imzalanan "Askeri İşbirliği Çerçeve Anlaşması" ve Refahyol Hükümeti döneminde imzalanan "Savunma İşbirliği Anlaşması" ile ilişkiler oldukça pekişmiştir. Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini geliştirmesinin temelinde,

²⁰⁶ Majid Khadduri, "Independent Iraq: A Study in Iraqi Politics from 1932 to 1958", baskı: 2, Londra, 1960, s. 343-345'den aktaran Gruen, Turkey, Israel and the Palestine Question, s. 26-27.

²⁰⁷ Özlem Tür, "Türkiye-İsrail ilişkileri: Yakın İşbirliğinden gerilime?", **Ortadoğu Analiz**, Cilt:1, Sayı:4, Nisan 2009, s.23-29.

²⁰⁸ Shahram Chubin "Iran's Security Policy in the Post-Revolutionay Era", **Santa Monica, CA, USA:Rand Corporation**, 2001, s.69.

Suriye ve İran'dan kendisine karşı yöneltildiğini düşündüğü güvenlik merkezli tehditler yer almaktaydı. Bu endişe Türkiye ve İsrail'i özellikle Netanyahu iktidarında yakınlaşmaya itmiştir.²⁰⁹

1998 sonrası dönemde, Abdullah Öcalan'ın Suriye dışına çıkartılması ve ardından Suriye ile Adana Mutabakatı'nın imzalanması sonrasında, Türkiye'nin güney komşularından tehdit algılamalarında büyük azalma oldu. 1980'lerin ortalarından beri terör nedeniyle gerilen, güvenlikleştirilen ve neredeyse 1998'de Türkiye'yi Suriye ile savaşın eşiğine getiren terör meselesinin çözümüyle beraber ilişkilerde yeni bir döneme girildi. Bu yeni dönemde Türkiye, Suriye ve İran'la yakınlaşırken, genel olarak Arap dünyasıyla da iyi ilişkiler geliştirmek için işaretler vermeye başladı. Bu dönemde her ne kadar dönemin Dışişleri Bakanı İsmail Cem, Müslüman ülkelerle yakınlaşmanın İsrail'le ilişkilere bir etkisi olmayacağını söylemiş, "bir dostumuzu bir başka dost için feda etmeyiz" demişse de, genel kanı, bu gelişmelerle birlikte İsrail'le ilişkilerin yoğun temposunun azaldığı, ilişkinin normalleştiği ve yakın stratejik işbirliğinden, ortak dengeli ilişkiye geçildiği yönünde olmuştur.²¹⁰

2000'li yıllarla birlikte bölgesinde İsrail dışındaki ülkelerle de ilişkilerini ilerleten, İsrail-Filistin sorununda aktif diplomasi yürüten, Amerika'nın İran, Irak ve Suriye ile yaşadığı gerginliklerde tarafsız kalan bir Türkiye ortaya çıkmıştır.²¹¹ İki ülke ilişkileri 2000'lerle beraber yeni ve daha problemli bir döneme girdi. Bunda, İsrail'deki hükümet değişikliği ve barış sürecinin askıya alınmasının büyük etkisi oldu. Bilindiği gibi 2000'de Ariel Şaron liderliğindeki hükümetin başa gelmesiyle beraber el-Aksa intifadası başladı. Filistin halkına karşı artan şiddetle beraber Türkiye'de de İsrail'e karşı tepki

²⁰⁹ Tuncay Kardaş "Türkiye-İsrail İlişkilerinin 'Analiz Düzeyi' Kapsamında Değerlendirilmesi", **Ortadoğu Yılı 2005**, Der. Kemal İnat, ve A. Balcı, Nobel Yayın, Ankara, 2006, s.338.

²¹⁰ Özlem Tür, a.g.e., s.23.

²¹¹ Erdem Kayma, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem", (Erişim) <http://www.bilgestrateji.com/store/dergi2/Erdem.pdf>, 04 Mart, 2010, s.3.

artmaya başladı. Temelde Türk-İsrail ilişkilerinde Filistin meselesi önemli bir yer tutmaktadır.²¹²

1995–2000 yılları arasında Türkiye-İsrail ilişkilerinin hızla ilerlemesi Türkiye'nin çevresindeki diğer ülkeleri tedirgin etmiştir. Arap Birliği toplantılarında ve İslam Konferansı Teşkilatı zirvelerinde bu rahatsızlık sık sık gündeme getirilmiş, iki ülke arasındaki ilişkinin nihai hedefi sorgulanmıştır.²¹³

Türkiye'de AK Parti Hükümeti'nin göreve başlamasıyla birlikte ilişkilerin siyasi boyutunda görülen gerginliklere yenileri eklendi. Ancak özellikle İsrail tarafında AK Parti Hükümeti'yle beraber iki ülke ilişkilerinin geleceğinin Arap-İsrail çatışmasının çözümüne bağlı olduğu yönünde bir kanı oluşmaya başladı. Ocak 2006'daki Filistin seçimleri sonrası HAMAS'ın siyasi büro Şefi lideri Halid Meşal'in Türkiye'yi ziyareti ilişkilerde yeni bir gerginlik olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹⁴

2006 yılındaki İsrail-Hizbullah savaşı esnasında, Lübnan'daki sivil hedeflere yönelik saldırılar Ankara'nın tepkisini çekmiştir. İsrail'in terörist kabul ettiği HAMAS'ın Suriye'deki lideri Halid Meşal'in 2006'daki Türkiye ziyareti, Tel-Aviv'in sert tepkisine neden olmuştu. Türkiye'nin, HAMAS'ın tecrit edilmesini eleştirerek, tavrını bu teşkilatın İsrail-Filistin barış sürecine dâhil edilmesinden yana koyması, ikili ilişkilerde tekrar gerginliğe yol açabilecektir.²¹⁵

Bu gelişmelerin ardından iki ülke ilişkileri tekrar yakınlaşmıştır ancak Türkiye'nin 2006 Lübnan Savaşı sırasında İsrail'e gösterdiği sert tepki ile yeniden gerginlik yaşanmıştır özellikle Türkiye'nin, İsrail ve Suriye arasında kolaylaştırıcı rolü oynamasıyla birlikte ilişkilerde yeni bir boyuttan bahsetmek mümkün olmaktadır. Bu durum İsrail'in Gazze'ye karşı giriştiği Dökme Kurşun Operasyonu'na dek sürdü. Saldırının başından itibaren, yani 27 Aralık 2008'le beraber, operasyona en sert tepki Başbakan Erdoğan'dan

²¹² Özlem Tür, a.g.e., s.23.

²¹³ Erdem Kayma, a.g.e.,3.

²¹⁴ Özlem Tür, a.g.e., s.23.

²¹⁵ Erdem Kayma, a.g.e.,8.

geldi. Ayrıca İsrail'in Birleşmiş Milletler'den atılmasını da önermiş ve bir kez daha İsrail'i Filistinlilere karşı devlet terörü işlemekle suçlamıştı.²¹⁶

Giderek daha çok kutuplu bir yapı arz eden uluslararası sistemle birlikte değişen Orta Doğu siyasetindeki dengeler Türkiye-İsrail ilişkilerini önemli ölçüde etkilemiştir. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle yakınlaştığı, İsrail'in se bölgesiyle bütünleşme sürecini dondurduğu bu süreçte ikili ilişkilere yön veren dinamikleri iki başlık altında toplamak mümkündür. Birinci dinamik Türkiye'nin 2000'li yılların başından itibaren uyguladığı yoğun diplomasiye dayalı yeni dış politika vizyonudur. Ankara'nın bu vizyonu, Türkiye'nin bölgede Soğuk Savaş sonrası dönemde ara verdiği denge siyasetine geri dönmesini sağlamıştır. Bu gelişme İsrail'le 1990'lı yılların ikinci yarısında ilerletilen siyasi ve askeri ilişkilerin doğal sınırına ulaştığı hatta gerilediği izlenimini uyandırmıştır. İki ülke arasındaki münasebetlere tesir eden ikinci grup dinamikler, son dönemde Orta Doğu'daki siyasi gelişmeler olarak ele alınabilir. İkinci İntifada ile başlayıp Irak Savaşı'yla devam eden bu gelişmeler iki ülkeyi önceki on yılda yakınlaştıran şartları büyük ölçüde zayıflatmıştır. Özellikle işgal sonrası Irak'ın durumu, Türkiye'nin Suriye ve İran'la örtüşen çıkar alanlarını genişletirken İsrail'le ortak menfaat paydasını düşürmüştür.²¹⁷

Bu sebeplerden ötürü, Türkiye-İsrail ilişkilerinin sorgulanmasına yol açan tartışmalar, son on yılda bölgenin farklılaşan siyasi dengeleri kapsamında düşünülmelidir. 1990'lı yıllarda ise İsrail-Filistin barış görüşmelerinin olumlu etkisiyle Ankara-Tel-Aviv münasebetlerinde bir canlanma süreci yaşanmıştır. 1991'de İsrail'le iyileşmeye başlayan ilişkiler 1995'ten sonra özellikle savunma sanayi, askeri işbirliği ve ticaret alanında hızla gelişmiştir. İki ülke arasında imzalanan Serbest Ticaret Antlaşması 1997'de yürürlüğe girmiş, 1998'deki Ekonomik İşbirliği Antlaşması'yla ticaret hacmi önemli ölçüde büyümüştür. Bu dönemde, Türkiye'den İsrail'e boru hatları ile petrol, doğal gaz ve su taşınması müzakere edilmiştir. Ankara-Tel-Aviv arasında savunma alanında da hız kazanan bu yakınlaşma, Türkiye'nin

²¹⁶ Özlem Tür, a.g.e., s.25.

²¹⁷ Erdem Kayma, a.g.e.,12.

PKK terör örgütü ile mücadelesinde Batı tarafından maruz bırakıldığı örtülü silah ambargosunu aşmasını sağlamıştır. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernizasyon ihtiyacının giderilmesinde İsrail'le geliştirilen ilişkilerin önemli katkısı olmuştur.²¹⁸

Ankara-Tel-Aviv arasında ortak tatbikatlara varan stratejik işbirliğinin bölgedeki diğer ülkelere karşı yürütüldüğü algısı, Türkiye'nin bu ülkelerle olan ilişkilerine olumsuz yönde tesir etmiştir. Bu işbirliği; Rusya, İran, Yunanistan ile Arap ülkelerinden özellikle Mısır ve Suriye tarafından tehlikeli görülmüştür.²¹⁹

Tel-Aviv, diğer taraftan Kuzey Irak'taki varlığını Irak'ta artan Şii etkisini dengelemeye ve İran'ın bölgedeki etki alanını daraltmaya yönelik kullanmaya çalışmaktadır. Neticede, Irak'ın istikrarında Kürt Yönetimi üzerinden söz sahibi olan İsrail'in Kuzey Irak siyaseti, Türkiye ile birlikte Irak'ın diğer komşularının da rahatsız olduğu bir gidişatı doğurmuştur. Türkiye-İsrail ilişkilerini etkilemeye devam eden diğer bir bölgesel gelişme de, İran'ın nükleer programıyla beraber gelişen gergin siyasi ortamdır. Tel-Aviv, Türkiye'ye "İran tehdidine" karşı birlikte hareket etme teklifinde bulunmuşsa da, Ankara Tahran'la olan iyi komşuluk ilişkilerini sürdürmek istemektedir. Nitekim Türkiye-İran arasındaki ticaret hacmi 2002 yılında doğal gaz sevkiyatının başlamasıyla, Türkiye-İsrail arasındaki ticaret hacmini geçmiştir. İki ülke arasındaki ekonomik bağlar, enerji alanındaki işbirliği ile daha da güçlenme eğilimindedir.²²⁰

²¹⁸ Erdem Kayma, a.g.e.,4.

²¹⁹ Erdem Kayma, a.g.e.,4.

²²⁰ Erdem Kayma, a.g.e.,10.

3.3.4. Orta Asya ve Kafkasya Ülkeleri ve İkili İlişkiler

3.3.4.1. Orta Asya ve Kafkasya'da İki Ülkenin Rekabeti

Soğuk Savaşın sona ermesi. Balkanlarda ve Orta Asya'da yaşanan gelişmeler, tüm dünyada önemli değişiklikler yaparken Türkiye ve Türk dış politikası açısından da oldukça farklı bir durum ortaya çıkarmıştır. Komünizm tehlikesine karşı Soğuk Savaş süresince kale olarak algılanan Türkiye'nin, SSCB dağılınca önemi azalmış, ancak yeni oluşan alanla, tarihi, kültürel bağlarının olması ve coğrafi yakınlığı Türkiye'yi Batının gözünde yeni bir konuma sokmuştur.²²¹

Türkiye için beklenmedik bir durum olan SSCB'nin dağılması, oluşan yeni şartlara hazırlıksız yakalanmasına sebep olmakla birlikte bu dağılışı ve Yeni Türk Cumhuriyetleri'nin ortaya çıkışı, memnuniyetle karşılanmıştır.²²²

Türkiye Cumhuriyeti de bu yeni devletlere ilgisini, bu ülkeleri ilk tanıyan ülke olarak açıkça göstermiş ve bu ülkelerle diplomatik girişimlerde bulunan ilk devlet olmuştur. Siyasi ilişkilerin ekonomik ilişkiler olmadan sağlıklı yürüyemeyeceği göz önüne alınarak, daha sonra ekonomik ilişkiler başlatılmıştır. Bu noktada Türkiye, Avrupa ve ABD tarafından da desteklenen model olma özelliğini de kullanarak bu ülkelere demokrasi ve piyasa ekonomisi tecrübelerini aktarmaya çalışmıştır.²²³

Yeni Türk Cumhuriyetleri, SSCB'nin baskısından sonra başka bir ülkenin hâkimiyet kurma isteğinden endişe etmişlerdir. Ancak Türkiye'yi bağımsızlığın ilk dönemlerinde SSCB'nin yıkılmasıyla oluşan boşluğun yerini alacak bir ülke olarak görmüşlerdir. Buna karşılık

²²¹ İdris BAL, *Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası İçin Türk Cumhuriyetleri'nin Önemi*, Nobel Yayınları, Der.: İdris BAL, Ankara, 2004, s. 365.

²²² İdris BAL, a.g.e., s. 369.

²²³ Kemal H. Karpat, *Studies on Turkish Politics and Society*, KONINKLIJKE Brill NV Leiden, Boston, 2004, s.550–560.

dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Türkiye'nin Cumhuriyetlere yardım edebilmesinin, onların kendi elinde olduğunu Türkiye ile işbirliği içerisinde hareket ederlerse uluslararası sistemle bütünleşebileceklerini dile getirmiştir. Bu ülkelerin, İran'ın çizgisinde yürürlerse kendilerine zarar vereceklerini ve kargaşa ortamına sürükleneceklerini ifade ederek aslında İran'ın bölgeye yönelik politikalarına karşı duyduğu tedirginliği de dile getirmiştir.²²⁴

İran için SSCB'nin dağılmasıyla Rusya ile olan kara sınırının kalkması, komünizmi ideolojik bir tehdit olmaktan çıkarmıştır. İran, bölgeyi nüfuz alanı olarak görmüş ve bölgeyle olan tarihi ve kültürel bağlarını bağımsızlığını yeni kazanan cumhuriyetlerle ilişki kurup geliştirmek için araç olarak değerlendirmiştir. İran, Orta Asya bölgesini 'İran Kültür Havzası' içinde kendi tarihi parçası olarak tanımlamıştır.²²⁵

Yeni Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık sonrası yaşadıkları en önemli sorunlardan birisi de bireysel ve kitlesel etkileri bakımından din faktörü olmuştur. SSCB'nin politikaları nedeni ile dini uygulama, eğitim ve kurumsallaşma gibi konularda zayıf kalmışlardır. Bu da dış ilgi ve tehditlere maruz kalmalarına sebep olmuştur. Bu ülkeler, İslamiyet'i milli kimliklerinin bir parçası olarak görmüşler ancak, toplumun din konusunda yetersizliği ve Rus politikaları, dış ülkelerin bunu bir boşluk alanı olarak değerlendirip bu durumdan yaralanmasına neden olmuştur.²²⁶

SSCB tarafından Yeni Türk Cumhuriyetleri'ni İslamiyet'ten uzaklaştırma politikaları, bölgede İslamiyet'le ilgili farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Cumhuriyetlerin karmaşık etnik yapısı da İslamiyet'in

²²⁴ Mehmet S. Erol, "Türkiye ile Bağımsız Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Entegrasyona Doğru Başlıca Engeller ve Çözüm Önerileri", **Avrasya Etütleri**, T.C. Başbakanlık TİKA, Sayı:18, Ankara, 2000, s. 83.

²²⁵ Emre Bayır ve Araz Arslanlı, "Tehdit Merkezli bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası", **Stratejik Analiz**, cilt:2, sayı:18, 2001, s. 46.

²²⁶ Mustafa Erdem. "Orta Asya Güvenliğinde Radikal Dini Hareketler Sorunu", **Stratejik Analiz**, Cilt:4, Sayı: 46, Şubat 2004, s. 79.

konumunu etkilemiştir. SSCB'de, İslamiyet'e karşı yürütülen politikalara rağmen 1980-1990 arasında Orta Asya'da 'İslami Diriliş' olarak adlandırılan dini patlama yaşanmıştır. Bağımsızlıktan sonra da cumhuriyetlerin her birinde farklı düzeylerde radikal İslami hareketler başlamıştır. Orta Asya'daki dini hareketler cumhuriyetleri birleştirici rol oynamaktan ziyade ülkede muhalefet olarak örgütlenmişlerdir.²²⁷

Türkiye, Yeni Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik politikalarını kesinleştirmeye çalışırken, Batının Türk modelini ortaya atması Türkiye'ye elverişli bir ortam yaratmıştır. İlişkiler Türk modeli çerçevesi altında engellemelere ve suçlamalara maruz kalmadan rahatça yürütülebilmektedir. Resmi Türk politikasının hedefi, Yeni Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmalarına, güçlendirmelerine ve korumalarına yardım etmek olmuştur. Türkiye, Orta Asyalıların kültürüne, dinine ve etnik kökenine yadsınamayacak bir ilgi duymuş, bölgesel ve uluslararası düzeyde rol oynayabilecek bir bütünleşmenin faydalı olabileceğini düşünmeye başlamıştır.²²⁸

Bağımsızlıklarını kazanmalarıyla Türk dış politikasına yeni bir boyut kazandıran Yeni Türk Cumhuriyetleri'ne karşı Türkiye'nin belirlediği politikanın temelini, bu ülkelerin devlet yapılanmalarının güçlenmesine katkıda bulunmak, ekonomik ve siyasi reformların desteklenmesi ve ilişkilerin her alanda karşılıklı çıkar ve egemen eşitlik temelinde geliştirilmesi oluşturmıştır.²²⁹

İran, Yeni Türk Cumhuriyetleri ile ideolojik ve siyasi açıdan ilişki kurmada başarılı olamayınca farklı yollara başvurmuştur. Yeni Türk Cumhuriyetleri'ni, amacının siyasi nüfuz kurmak değil ekonomik ilişkileri geliştirmek olduğuna inandırmak için çeşitli girişimlerde bulunmaya

²²⁷ Suale Baycan, "Orta Asya ve Özbekistan'da İslam ve Köktendincilik", **Avrasya. Dosyası**, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, s. 85.

²²⁸ Kemal H. Karpat, s. 319.

²²⁹ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye-Orta Asya Ülkeleri İlişkileri**, (Erişim)<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa>, 05 aralık, 2009.

başlamıştır. Aslında İran'ın amaçlarından biri de bölgedeki ekonomik kaynaklardan yararlanarak gücünü artırmak ve güçlü bir ülke olarak uluslararası dışlanmışlıktan kurtulmaktır. İran, Orta Asya ve Kafkasya'da ideolojik olarak ürkülen bir devlet olmak yerine ticari ortak olmak istediğini dile getirmeye başlamıştır.

İslami hareketler bağımsızlığını yeni kazanan cumhuriyetler içinde en fazla Özbekistan ve Tacikistan'da örgütlenmişlerdir. Kırgızistan veya Kazakistan'da ise siyasi hayata yansıyacak kadar etkili olamamışlardır. Yeni Türk Cumhuriyetleri'nde İslami hareketler her bir ülkeyi farklı şekilde etkilemektedir ancak bu hareketler milli politikaya yansımamış aksine bastırılmıştır. Bu nedenle de İran İslamiyet faktörü ile bağımsız cumhuriyetlere yaklaşmanın kendisine fayda getirmeyeceğini anlamıştır²³⁰

İran'ın ilgilendiği bir diğer konu da sekiz yeni bağımsız cumhuriyetten beş tanesinin Türk Cumhuriyeti olmasıdır. Bölgede Türklerin çoğunlukta olması İran politikalarına "Türk Cephesi" ya da "Türk Birliği" söylemlerinin girmesine neden olmuştur. Bünyesinde Önemli oranda Azeri Türkünü barındırması, bunların ayrılıkçı hareketlerde bulunarak Azerbaycan'la birleşmesi endişesine sebep olmuştur. Bu durum İran tarafından Önemli bir güvenlik tehdidi olarak algılanmıştır. İran, dış politikadaki yalnızlığı ve bölgedeki çıkarlarından dolayı Rusya merkezli bir dış politika geliştirmeyi tercih etmiştir. Yeni Türk Cumhuriyetleri'ni kullanarak uluslararası sisteme entegre olmayı arzulamıştır.²³¹

Bağımsızlığın ilk dönemlerinde İran'ın ekonomisinden kaynaklanan sorunlar, uluslararası sistemdeki durumu, Yeni Türk Cumhuriyetleri üzerinde ilk etapta siyasi model olmaya çalışması, yüksek teknolojiye sahip endüstrisinin olmaması ve Orta Asya'da yatırım yapan girişimcilere destek vermemesi, bölgede ekonomik olarak etkinlik sağlamasını engellemiştir.

²³⁰ Suale Baycan, a.g.e., s.88.

²³¹ Bayır ve Arslanlı, a.g.e., s. 49.

Ancak zamanla ekonomik politikalara ağırlık vermesi Yeni Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini daha sıcak bir ortama sokmuştur. Demiryolu bağlantısının tamamlanması ile de ekonomik açıdan Orta Asya'ya yakınlaşmış ve bölge ülkeleri ile olan ikili ilişkileri de gelişmeye başlamıştır. İran'ın Rusya ile arasındaki ittifak bu alanda gücünü arttıran önemli bir etken olmuştur. İran, ekonomik ilişkileri geliştirirken diğer amaçlarından da vazgeçmiş değildir. Kendi modelini bölgeye yaymanın bir yolu olarak ekonomik ve ticari ilişkileri kullanmak ve bu sayede ekonomik olarak da gücünü artırmak istemiştir.²³²

Bu politikalar doğrultusunda İran, önceleri bir nüfuz alanı olarak gördüğü bu cumhuriyetlere ideolojik model sunma düşüncesinden vazgeçmiş, ekonomik alanda gücünü arttırarak bölgenin önemli bir unsuru olarak dengelerde yerini alma çabalarına girişmiştir. İran, Türk Cumhuriyetleri'ne İslami meselelerde çok dikkatle yaklaşmış, Türkiye ve Mısır gibi laik ülkelerin, Pakistan ve Malezya gibi yeni İslamcı devletlerin ve Sünni ağırlıklı Suudi Arabistan'ın kendisine göre nispi nüfuz kolaylıklarını dikkate almıştır. Ancak, buna rağmen İran'ın Türk cumhuriyetlerindeki ekonomik varlığı çok fazla tatminkar olamamış, bağımsızlık sonrası geçen sekiz yıl içinde İranlı iş adamları, sanayiciler ve girişimcilerin Orta Asya ülkelerindeki varlıkları, İran hükümetinden yeterli desteği göremedikleri için gittikçe zayıflamıştır.²³³

Ancak, Türkiye ile İran'ın bölgeye nüfuz edebilme çabaları uzun sürmemiş, 1993'te bölgeye Rusya'nın tekrar ağırlığını koymasıyla, İran ve Türkiye geri planda kalmıştır. Üstelik Türkiye'yi bu alanda destekleyen ABD de, bu sebepten dolayı desteğini geri çekmiş, İran'da Rusya ile ilişkileri bozmayı göze alamamıştır.²³⁴

²³² Kemal H. Karpat, a.g.e., s.357.

²³³ İhsan Çolak, "Değişen Stratejiler Işığında İran-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Yeni Gelişmeler", **Avrasya Dosyası**, Cilt:5, Sayı:3, 1999, s.214-215.

²³⁴ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, cilt:2, İstanbul, 2003, s.583.

3.3.4.2. Karabağ Sorunu ve İki Ülkenin Yaklaşımı

Bölge, İran ve Rusya arasında yapılan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmalarıyla İran-Rus savaşlarının ardından Kacar devletinin yenilmesiyle Rusya'ya bırakılmıştır. Ruslar, 1805 yılından sonra Çar hâkimiyetini güçlendirmek için Anadolu ve İran'dan kaçan Ermenileri bilinçli olarak Karabağ bölgesine yerleştirmeye başlamışlardır.²³⁵ Ruslar, stratejik bir yer olan Karabağ'da çoğunlukta olan Türklere karşı Ermenileri destekleyip kendi yanlarına çekmişlerdir. Türkmençay Anlaşması sonucu bölgeye yapılan bu yoğun Ermeni göçlerine rağmen yapılan nüfus sayımı sonucunda, nüfusun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu ortaya çıkmıştır.²³⁶

Bu dağlık bölge, İslam ve Hristiyanlık ve Türk ve Türk olmayanlar arasında iki önemli dünyanın çatışmasına aynı anda sahne olmaktadır. Ermenistan bölgesinin olmadığını göze alırsak Türk Dünyası Çin'in Batısından Türkiye'nin batısına kadar sürekliliğini koruyacaktır. Bu yüzden Türk Dünyasının birleşmesini önlemek ve Müslümanlar arasında ayrılık yaratmak için ve daha önemlisi stratejik Kafkas bölgesini kontrol edebilmek için Karabağ sorunu oluşturulmuştur.²³⁷

Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'sinin işgal edildiği bu süreçte, 18 bin Azerbaycanlı hayatını kaybetmiş, iki bin kişi yaralanmış, elli bin kişi sakat kalmış ve 66'sı çocuk 5101 kişi kaybolmuş ya da esir edilmiştir.²³⁸

Türkiye, Karabağ meselesini yakından takip etmiş, sorunun başlamasından günümüze değin de Azerbaycan'a sürekli destek veren tek ülke olmuştur. Türkiye'nin Karabağ meselesiyle ilgili izlediği politika Ermenistan'la ilişkilerinde de belirleyici olmuştur. Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargoya katılmış ve Ermenistan'la diplomatik ilişki kurmaktan

²³⁵ Timuçin Kodaman, **Dağlık Karabağ Olayları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993, s.25.

²³⁶ İdris Bal, a.g.e., s.405.

²³⁷ M. Ebrahim Sedig, **Ravabete İran ba Cumhurihaye Gafgaz**, Naşre Dadgostar, Tahran, 2004, s.161.

²³⁸ Şenol Kantarcı, "Karabağ Sorunu Diplomasi İle Çözülemez: Askeri Müdahale Şart", (Erişim) <http://www.turksam.org/tr/a216.html>, 12 Ocak, 2010.

kaçınmıştır. Tarihsel nedenlerin bu politikalarda etkisi olmakla beraber Türkiye, Ermenistan Azeri topraklarını işgale devam ettiği sürece bu ülkeyle ilişkilerini normal sürece sokmayacağını vurgulamıştır. Bununla birlikte Türkiye, Azerbaycan'ı kışkırtmak ve silah yardımı yapmaktan da kaçınarak akılcı bir politika izlemeye çalışmıştır.²³⁹

SSCB'nin çöküşü ardından Türkiye, Azerbaycan'la ilişkilerine de çıkan federasyon söylentileri bağlamında İran ve Rusya ile de bir çatışma yaşamamak adına dikkat etmeye çalışmıştır. Başlangıçta tarafsız kalarak Azerbaycan ve Ermenistan arasında arabuluculuk yapmak istemiş. Batılı devletler ve ABD'nin dikkatini konuya çekmeye çalışmıştır. Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel daha temkinli bir politika izlemeye çalışarak Türkiye'nin müdahale etmesi için herhangi bir hukuki dayanağının olmadığını ifade etmiştir.²⁴⁰

Azerbaycan, Karabağ meselesinde tamamen Rusya'nın politikalarına bağlı kalmamış ve teslimiyetçi davranmamıştır. Sorunun çözümü için uluslararası teşkilatları devreye sokarak konunun siyasi platformda tartışılmasını sağlamıştır. Tabi bu konuda Türkiye her zaman Azerbaycan'ın yanında olmuş, sorunun uluslararası alana taşınmasında yardım etmiştir.²⁴¹

İran, bulunduğu bölgede istikrarın sağlanmasını istese de Karabağ meselesi Azerbaycan'ı uğraştırdığı için İran'ın işine gelmiştir. İki ülke arasında arabuluculuk girişimlerinde bulunarak olayları doğrudan etkileyebilme fırsatı bulmuştur. İran, sıcak savaşın sona ermesini, ancak siyasi çatışmanın devam etmesini arzulamıştır. Böylece Azerbaycan hep bu sorunla uğraşmak zorunda kalacak ve İran'ı endişelendiren konularla ilgilenme fırsatı bulamayacaktır.²⁴² Bunun temel nedeni İran içinde bulunan yüksek oranda Azeri nüfusunun varlığıdır. İran sorunsuz bir Azerbaycan

²³⁹ Emin A. Şihaliyev, **Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu** , Türk Kültür Ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı, Ankara, 2002, s.323.

²⁴⁰ Emin A. Şihaliyev, a.g.e., s.323.

²⁴¹ Nesrin Sarı ve Ahmet Karagür, “Dağlık Karabağ Sorununda Sona Kadar Muhtariyet mi? Mustakillik mi?”, **Avrasya Etüdleri**, İlkbahar-yaz, 2004, s.75.

²⁴² Atay Akdevelioğlu, “İran’ın Orta Asya, Afganistan ve Azerbaycan Politikası”, **Stradigma Dergisi**, Sayı:10, 2003, s.12.

istememekte olup, bu yüzden Ermeni'lere Karabağ meselesinde ve Ermenistan'ın ayakta durabilmesi için büyük destekler sağlamıştır. Azerbaycan nüfusunun çoğunluğunun Şii olması ve bir Müslüman Şii topraklarının işgale uğraması, İran sınırlarının yanında olmasına rağmen, İran'ı Ermeni lehine politika izlemekten vaz geçirmemiş ve meselenin barış yollarıyla çözülmesi gerektiği söyleminde bulunmuştur.

3.4.Türkiye'de İktidara Gelen İslami Muhafazakâr Partiler ve İkili İlişkiler

Bu çalışmada açıklanacağı gibi, Türkiye'de 1990'lı yıllarda gittikçe halk içinde İslami-siyasi ideolojilerin artmasıyla önce iç siyaset alanına ve 1996'da Erbakan'ın ilk dış ziyaretinin İran'a yapması ile İran ilişkilerine ve dış politikaya büyük ölçüde yansıyan İslami ve bölgesel yönelimler başlayarak daha sonra AKP döneminde de bölgeye dönüş stratejisi ile dış politikada daha fazla ağırlık kazanmıştır.

3.4.1.Refah Partisi İktidarı ve Türk-İran İlişkileri

Uzun yıllar iki ülke arasında savaş olmasa da gerginlik iki ülke ilişkilerinin bariz özelliğidir. Her şeye rağmen iki ülke soğukkanlılık ve siyasi diyalogla kara bulutları ilişkilerinden kenara itmişlerdir. İran her zaman Türkiye'nin İsrail'le olan sıcak ilişkilerinden rahatsızlığını her türlü açığa çıkarmıştır. Buna karşılık Türkiye ara sıra İran'ı Kürtleri merkezi devlete karşı desteklemesine ve İslami hareketleri Türkiye içinde tahrik ve güçlendirme iddiasında bulunmuştur. İki ülke arasında ki gerginlik 1995'te başbakan Tansu Çiller'in iktidara gelmesiyle yükselmeye başlamış ve Tansu Çiller defalarca İran devletini Türkiye'nin toprak bütünlüğüne karşı savaşan Kürtleri (P.K.K) destekleme ve Kürt liderlerini barındırma suçlamasında bulunmuştur. Onun Başbakanlık döneminde Türkiye, artan İslami eğilimlerle karşı karşıya

kalmıştır. 1996 da yapılan parlamento seçimlerinde Necmettin Erbakan liderliğinde Refah Partisi seçimleri kazanmış. Erbakan kabineyi kurmaya görevlenerek Başbakanlık makamını tesetti ettikten sonra ilk dış ziyaretini İran'a yaparak Sadabat Sarayı'nda Seyid Mohammed Hatemi'ye candan sarılmıştır. Erbakan'ın Tahran ziyareti ve D-8 olarak adlanan Müslüman Ülkeleri Topluluğu'nun kuruluşu ve İran gazının 23 yılığına Türkiye'ye ihracat anlaşması, Atatürk düşüncelerine bağlı Askerlerin bu konuya hassasiyetlerinin uyanmasına ve Laik çevrelerle, Erbakan'ın itilafi devletine karşı birleşmelerine neden olmuştur.²⁴³

Erbakan dönemi iki ülke ilişkilerinde bir esinti gibi geçti. Bu dönemin kısa sürmesi derin ve somut bir etkiler bırakmasını engelledi. Erbakan İslami ülkelerle ve özellikle İran'la ilişkilerin genişletmesini istediğini gösterdi. Onun dönemi İran-Türkiye ilişkilerinin İran İslami devriminden sonra o güne kadar en iyi düzeydi. Bölgesel kuruluşlarda Erbakan'ın bakışı İran Devleti bakışına çok yakındı.²⁴⁴ Erbakan'ın önerdiği D-8 gurubu 8 İslami ülkeden oluşarak gelişmiş ülkelerin kurduğu G-8'e karşılık kuruluyordu. Müslüman ülkelerinin iktisadi kaynaklarını bir araya getirerek bir İslami-İktisadi kutup yaratmak istiyordu. Bu öneri İran'ın tam desteğini kazanmış ve Erbakan sonrası devamında ısrar etmiştir.

Erbakan kökümeti laik çevreler ve Atatürk düşüncelerine mensup askerlerin birleşmesi ile yıkıldı ve bir süre sonra kendisinin de siyasi faaliyetler yapması yasaklandı. Liderliğini yaptığı Refah Partisi ise mahkeme kararı ile kapandı. Böylesine Tahran-Ankara ilişkileri de tekrar soğumaya başladı. Mesut Yılmaz'ın Laik düşüncesi ile iktidara gelmesi ve tekrar Batıya dönük siyasi yönelimlerle iki ülke ilişkileri kötüleşmeye başladı.

1990'lı yıllarda, İslami ideoloji iki ülke arasında sorun olmuş, özellikle 1993 yılında ideolojik çatışma farklı bir boyut kazanmış, İslamcı gruplara yönelik tepki, kendisini laikliğe adanmış bir yazar ve gazeteci olan Uğur

²⁴³ Aref Vahednavan, **Siyasate Hareciye İran**, roşd Yayınevi, Tahran, 1998, s.59.

²⁴⁴ Reza Gahramanpur, **Roşde Eslamgerai dar Torkiye**, Gomes Yayınevi, Tahran, 2002, s. 560-561.

Mumcu'nun 24 Ocak 1993'te bombalı bir suikast sonucu öldürülmesi ile birlikte artmıştı. Suikastın sağcı İslamcı bir örgüt tarafından tertip edildiğine ve Mart'ta ise bu işin İranlılarla işbirliği içinde olan kişilerce yapıldığına dair söylentiler ortaya çıkmış ve Ocak'ta DGM Başsavcısı tarafından, Uğur Mumcu'yu öldürenlerin İran'la bağlantısı olduğuna dair resmi bir açıklama yapılmıştı.²⁴⁵

ABD Dışişleri Bakanlığı da Mumcu cinayetine İran'ın karışmış olabileceği konusunda Türkiye'nin teziyle hemfikir olduğunu söylemiş, Refah Partisi ise, bu durumun, Türkiye-İran ilişkilerinde 1992'nin ortalarında başlayan olumlu tavırları baltalamak isteyen ABD'nin komplosu olduğunu ileri sürmüştü.²⁴⁶

Tahran'a göre Erbakan, İran'daki İslamcı rejimin, büyük bir destekçisi ve hayranı olup, ABD'ye şüphe ile yaklaşmakta idi.²⁴⁷ Refah Partisi Lideri ve Başbakan Necmettin Erbakan, Endonezya, İran, Libya, Malezya ve Pakistan gibi ülkeleri ziyaret etmiş, fakat Orta Asya ve Azerbaycan'a resmi ziyaretlerde bulunmamıştı. Geleneksel olarak Batı yanlısı ve laik bir çizgi izlemiş olan Dışişleri Bakanlığı ise İran ve Libya ziyaretlerinden rahatsızlık duymuştu. Erbakan Türk dünyasından çok İslam dünyasına ilgi göstermiş, gezilerini ilk bu devletlere yapmıştı. Erbakan'ın başa geçtiği dönem, Türk devletlerde laiklik yanlısı yönetimlerin iş başına gelmesiyle aynı döneme rastlar. Bu devletler, Tacikistan ve Afganistan kaynaklı radikal İslami hareketlerin yayılmasından çekinen devletlerdi. Erbakan hükümeti, Ekonomik İşbirliği Organizasyonu aracılığı ile Türkiye'nin Orta Asya'da daha aktif bir rol oynaması gerektiğini belirtmiş, bu yaklaşım ise, Türkiye ve İran'ın daha yakın bir işbirliği içine girmesini öngörmüştü. Hâlbuki daha önce işbaşına gelen

²⁴⁵ Baskın Oran, **a.g.e.**, s.581.

²⁴⁶ Baskın Oran, **a.g.e.**, s.581.

²⁴⁷ Robert Olson, **a.g.e.**, s.30.

yönetimler, İran'ın, Ekonomik İşbirliği Organizasyonu'nu İslamî bir ortak pazara dönüştürmesini engellemeye çalışmışlardı.²⁴⁸

Erbakan Hükümeti, 1996 yılında gelecek 23 yıl boyunca 23 milyar dolarlık gaz almak üzere İran'la bir anlaşma imzalayarak bu işbirliğini faaliyete dökmüştür. Bu anlaşmayla İran, Türkiye için ikinci büyük gaz sağlayıcısı olmuştur. 1999 yılı ortalarında bir boru hattının faaliyete geçmesi öngörülmüş, ama mali problemler ve Amerikan muhalefeti bu hattın faaliyete girmesinin ertelenmesine neden olmuştur. Buna ilaveten, Türkmenistan'dan gelip Türkiye-İran boru hattıyla birleşmesi öngörülen başka bir hattın inşaatı için, Türkiye Aralık 1997'de İran ve Türkmenistan'la üçlü bir anlaşma imzalamıştı. Yapımına 1998 Kasım'ında başlanan bu hattın 2001 yılında gaz pompalamaya başlaması planlanmıştı. Bu anlaşmayı imzalayan ülkelerin bir beklentisi de, bu yolla Türkmen gazının Avrupa'ya ulaştırılmasıydı. Bu durum, bu ülkeler tarafından toplanan transit geçiş ücretlerini de artıracaktı.²⁴⁹

Bu anlaşmayla hattın, Türkiye'ye yılda ortalama 3 milyar metreküp gaz getirmesi planlanmaktaydı. Bu miktarın 2005'e kadar 10 milyar metreküpe çıkarılması hedeflenmekteydi.²⁵⁰ Bu tasarılar, ABD'nin eleştirilerine neden olmakla birlikte, nihayetinde Washington tarafından kabul görmüştü. Hattın, Türkmen doğalgazı için kullanılabileceği önerisi de tartışıldı. Bu projelerin de gösterdiği gibi, İran ekonomik olarak Türkiye açısından gerek ihracat pazarı, gerek enerji kaynağı, gerekse de Orta Asya'ya açılan kapı olarak göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir ülkeydi.²⁵¹

Erbakan tarafından tercih edilen politika, önceki hükümetlerinkiyle belirgin bir zıtlık içeriyordu. Şubat 1996'da yapılan Türk-İsrail Askeri İşbirliği Anlaşması, Arap milletlerinde önemli bir tepki çekmiş ve özellikle Mısır,

²⁴⁸ Gareth Winrow, "Türkiye, Orta Asya'da Bağımsızlığını Yeni Kazanmış Devletler ve Trans-Kafkasya", **Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s.275.

²⁴⁹ Brent Sasley, "1990'larda Türkiye'nin Enerji Politikaları", **Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002, s.331–332.

²⁵⁰ Hiro Dilip, **Neighbours, Not Friends: Iraq and Iran after the Gulf Wars**, Routledge UK, London, 2001, s.220.

²⁵¹ William Hale, "Türk Dış politikasındaki Ekonomik Sorunlar", **Türkiye'nin Yeni Dünyası**, Alfa Yayınları, Bursa, 2002, s.48.

Suriye, Irak ve de İran hükümetlerinden gelen sert eleştirilere yol açmıştı. Erbakan muhalefette iken bu antlaşmaya son vermeyi, İslami bir ortak pazar ve kendi deyimiyle İslami bir NATO kurma fikri ile İslam ülkeleriyle olan ilişkileri güçlendirerek, geleneksel Türk dış politikasını değiştirmeyi taahhüt etmişti. Erbakan'ın bu çabaları Başbakan olduğu dönemde, ekonomik cephede Bangladeş, Mısır, Endonezya, Malezya, İran, Nijerya, Pakistan ve Türkiye'den oluşan D-8 diye adlandırılan bir grup kurma fikrini ortaya atmasına ve bunu gerçekleştirmesine yol açmıştır.²⁵² Söz konusu sekiz ülke değerlendirmeye alındığında, bu oluşumu belirli kriterler aracılığıyla tanımlayıp sınıflandırmanın kolay olmadığı anlaşılır. Gelişmişlik durumları da birbirinden farklı olan üç ayrı kıtaya dağılmış bu ülkelerin en belirgin ortak özellikleri, hepsinin Müslüman olmalarıdır.²⁵³

İran'ın Erbakan iktidara geldikten sonra Türkiye ile bu derece yakın olmasının en önemli sebeplerinden biri, Erbakan hükümetinin, ne İran'ın, ne de Suriye'nin PKK'yı desteklediğine dair bir beyanatta bulunması idi. Erbakan, bu suçlamaları CIA tarafından İslam ülkeleri arasındaki iyi ilişkileri bozmak için üretilmiş bir propaganda olarak değerlendiriyordu.²⁵⁴ Türk bürokrasisi, İran ile ilişkilerin bu düzeyde seyretmesinden rahatsızlık duyuyordu. Bunun üç temel sebebi vardı: Başbakan Erbakan, Tahran ile ticari ilişkileri geliştirmek ve PKK'yı etkisiz hale getirmek adına İran'la işbirliği yapmak yolunda önemli adımlar atmış, iktidara geldikten sonraki yaklaşık altı hafta içerisinde, ilk dış gezisini 10-11 Ağustos 1996'da İran'a yapmıştı.²⁵⁵

Ankara ve Tahran'ın Kuzey Irak'taki Kürtlere yönelik politikalarındaki farklılıklar, bu iki başkent arasında 1997'de biraz daha geri planda kalmıştır. Bu tarihte Ankara'yı esas endişelendiren konu, İran'ın Türkiye'deki İslamcı hareketlere destek verdiği yönelttiği şüphelerin olması ve İslamcı

²⁵² Kramer Heinz, **Changing Turkey: Challenges to Europe & The United States**, USA: Brookings Institution Press, Washington, 2000, s.95.

²⁵³ İbrahim S. Canbolat, **Gelişmekte Olan Ülkeler ve Dış Politika**, Alfa Yayınevi, Bursa, 1999, s.169.

²⁵⁴ Robert Olson, a.g.e., s.29.

²⁵⁵ Kemal Kirişçi, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası'nın Geleceği", **Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002, s.29.

hareketlerin, Türk toplumunun laik, batılı, uluslararası kapitalist kesimine karşı tehdit oluşturabilecek olmasıydı. Erbakan'ın politikaları, Türkiye'de belirli çevrelerde önemli derecede kaygıya neden olmuş ve dış siyaset ile güvenlik politikalarında geleneksel olarak karar alma sürecinde büyük etkileri bulunan Dışişleri Bakanlığı ve ordu ile çatışmasına yol açmıştır.

1997 yılında Genel Kurmay Başkanı Yardımcısı Çevik Bir'in, ABD ziyareti sırasında İran'ı, Türkiye'deki İslami kökten dinciliği kışkırtmak ve aktif olarak PKK'yı desteklemekten dolayı sert bir biçimde eleştirmesi ve terörist devlet olarak suçlaması ile gerilim daha da artmıştı. Bu eleştiriler, iki ülke arasındaki yakın ilişkilerin yoğunlaştığı döneme rastlamıştır.²⁵⁶

Aynı yılda Sincan'da Refah Partili belediyenin düzenlediği Kudüs Gecesi tepkiye yol açtı. Türkiye, Sincan'daki İsrail konusundaki konuşması nedeniyle İran'ın Ankara Büyükelçisi Muhammed Rıza Bakeri'yi resmen protesto etti.²⁵⁷ Bu davete katılan kişilerin radikal olarak adlandırılmaktan korkmamaları gerektiğini söylemiş ve şeriatı takip etmelerini önermişti. Bakeri'nin Türkiye için laikliğin yerine İslam hukukunu savunması, ordu ve Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin sert tepkisine neden olmuştu. Şubat 1997'de ordu hükümetten İslami köktendinci teşkilatlara karşı acil önlemler almasını istemiştir.²⁵⁸

TSK ağır basmış ve 19 Şubat 1997'de Muhammed Rıza Bakeri ve İstanbul'daki İran Konsolosu Muhammed Rıza Raşit, istenmeyen kişiler ilan edilmiş ve Türkiye dışına çıkarılmışlardı. Tahran, kısa bir süre geçtikten sonra iki diplomatın Türkiye'ye döneceğini açıklamış fakat bu iki isim, Türkiye'ye hiç dönmemişti. Bunların yanı sıra Erzurum'daki İran konsolosu Sait Zare de 1 Mart'ta sınır dışı edilmişti. Zare, Şubat başında Washington'da düzenlenen Türk-Amerikan Konseyi'nde konuşan Genel Kurmay Başkanı General Çevik Bir'in "İran, terörizmi destekleyen bir devlettir sözlerini eleştirmişti. İran, diplomatlarının Türkiye'den sınır dışı edilmelerine karşılık

²⁵⁶ Kemal Kirişçi, a.g.e., s.169-171.

²⁵⁷ (Erişim) <http://forum.emreaydin.org/index.php?topic=14540.475;wap2>, 07 Mart 2010.

²⁵⁸ Robert Olson, a.g.e., s.35.

olarak, Türkiye'nin İran büyükelçisi Osman Korutürk ve Urmiya'daki Türk konsolosu Ufuk Özsancağ İran'dan çıkarılmıştı.²⁵⁹ Sincan olayı, TSK'nın Erbakan'ı tasfiye etmesi için teşvik edici bir rol oynamıştı.

Mayıs sonu boyunca, TSK ve Türk basını Başbakan Erbakan'ı, İran'ı yeterince eleştirmemekle ve neredeyse PKK ile olan mücadelesinde TSK'ya yardımcı olmamakla suçlamışlardı. 15–16 Haziran'da İstanbul'da toplanacak olan D–8 toplantısıyla ilgili olarak ise Mesut Yılmaz, Erbakan'ın “toplantıyı İranlı kardeşlerine övgüler yağdırmak için kullanacağını” iddia etmiş ve “bunun affedilemeyecek, hatta ülkeyi isyana sürükleyecek bir durum olduğunu” ileri sürmüştü. 18 Haziran 1997'de D–8 toplantısından hemen iki gün sonra TSK, Erbakan hükümetini tasfiye etmişti.²⁶⁰

3.4.2.AKP İktidarı ve İki Ülke İlişkilerindeki Etkileri

Erbakan İktidarının devrilmesi ardından Mesut Yılmaz, Erbakan'ın tersine ilk dış ziyaretini bir Avrupalı ülkeye yaptı. O Berlin'de Almanlarla beraber Türkiye'nin Avrupa Birliğine üyeliğini müzakere etti. Yalnız bu müzakereler bir sonuca varamadı. 1997'de Lüksemburg Avrupa Konseyi'nde Türkiye'nin ismi AB üyeliğine aday ülkelerin listesinde geçmiyordu ve bu durum Türkiye'yi ABD ve İsrail'e daha fazla yaklaşmasına neden oldu. Ankara, Amerika ve İsrail'le stratejik ortaklık çerçevesinde birkaç ortak askeri tatbikat yaptı. Türkiye'nin İsrail'e olağan üstü yaklaşması İslam dünyası tarafından yoğun tepkilere neden oldu. Tahranda İslam Konferansı Örgütü'nün sekizinci yüksek oturumunda Türkiye İsrail'le kurduğu sıcak ilişkiden dolayı, mahkûm edildi.

Tahran'da İslam Konferansı Örgütü'nün aldığı kararlarla İran-Türkiye ilişkilerinde büyük bir gerilim yaşandı. İki ülke arasında yaşanan bu gerginlik

²⁵⁹ Robert Olson, a.g.e., s.35-36.

²⁶⁰ Robert Olson, a.g.e., s.40.

ECO'nun Kazakistan'da yapılan beşinci üst düzey oturumunda Seyit Muhammed Hatemi ve Süleyman Demirel'in görüşmesi ile yumuşadı ve iki ülke arasında elçiler kabul edildi. Yılmaz'ın iktidardan çekilmesiyle erken seçimlerde Bülent Ecevit kabineyi kurmaya görevlendi. Ecevit için başlangıcında Kürt sorunuyla karşı karşıya geldi. O Suriye'ye sığınan Abdullah Öcalan'ı almak için Suriye'yi baskı altına tutunca ve Suriye bu işte işbirliği yapmayınca olay büyümeye başladı ve Türkiye Suriye sınırlarına asker gönderdi. Ankara ve Şam ilişkilerinde buhran büyüyünce İran iki ülke arasında geniş diplomatik faaliyet göstererek iki ülke arasında arabuluculuk yapmaya başladı. Böylesine iki ülke arasında ki ilişkiler normalleşmeye başladı. Öcalan İtalya'ya kaçtığı anda ortada ki gerilimde kalkmaya başladı. İran'ın bu konuda gösterdiği çabalar iki ülke gazetelerinde ve özellikle Türkiye'de olumlu yansıdı ve 1999'a kadar iki ülke arasında sakin bir ilişki yaşandı. Bu yılda her iki ülke içinde yaşanan olaylar iki ülkenin siyasi ilişkilerini olumsuz etkilemeye başladı. Fazilet Partisi'nin türbanlı adayı Merve Kavakçı'nın meclise yol bulması ve İran'da ki bazı organlar ve kuruluşların onu desteklemeye devam etmeleri, Tahrandaki üniversite olaylarında Ecevit'in öğrencileri desteklemesi, Türk uçaklarının İran hava sınırlarını ihlal etmeleri ve iki Türk askerinin İran tarafından esir alınması iki ülke ilişkilerini yeteri kadar tahrip etmeye yetti. İki tarafın soğukkanlı davranışları ve yapıcı diyaloglar gerginlikleri azalttı ve 2000 yılında İran ve Türkiye sorunsuz ilişki kurma siyasetine devam etmeye çalıştılar. Bu siyasetin izleniminde dönemin Türk Dışişleri Bakanı İsmail Cem bir üst düzey heyetle beraber İran'a geldi. Bu yılda iki ülke ticareti bir milyar doları geçti ve bu gidiş 2001 yılında da devam etti. Türk gazetelerinde İran'a yönelik olumsuz yayın büyük ölçüde azaldı ve gazeteler yeni bir dönemin başlamasını bir "yenibahar" olarak değerlendirdiler. Sonunda Ecevit'in kurduğu koalisyon devleti çözülerek yeni bir erken seçime girildi ve Adalet ve Kalkınma Partisi seçimleri göz kamaştırıcı şekilde kazandı.²⁶¹

²⁶¹ Reza Gahramanpur, *İyalate Mottahedeye Amrika*, Markaze Motaleat ve Tahgigate Vezarate Omure Harece, Tahran, 2002, s. 560–561.

Son on yıllarda ilk defa Türk parlamentosunda bir parti toplam 550 koltuktan 360'ını kazanarak başka partilerle koalisyon kurmadan iktidara gelmeyi başarıyordu. Türkiye parlamento seçimlerini bir İslami partinin kazanması Tahranı sevindirmesi kimseye gizli değildir. Bu yüzden Hatemi'nin devleti bu önemli ve komşu ülkeyle ilişkileri genişletmeyi esas almaya başladı. Bazı laik ve İran'a karşı çevrelerine bağlı gazeteler iddialarına devam ederek İran'ı bir yeni kurulan Kürt terör örgütünün desteklediğini yazdılar. Bu mesele Erdoğan'ın İran'a yapacağı ziyareti geciktirdi. İran'da yedinci meclis TAV ve Türkcell'in Yahudi ortakları olduğu sebebi ile İran'da faaliyetlerine sınırlılık getirildi. Oysa bu ticari anlaşmalar Erdoğan'ın İran ziyaretinin en önemli getirisi sayılıyordu. Buna karşılık Türk tarafı İran'a baskı yapmak için bazı siyasi oyunlara girdiği iddiasını öne sürerek devleti "Van", "Muş", "Batman" ve "Malatya" Askeri Hava Limanlarını, İran'ın nükleer faaliyetlerini kontrol etmek için Amerika'nın kullanımına açtı.

2003 yılında Amerika ve İngiltere Irak'a saldırıya hazırlanırken Türkiye'den askeri üstlerini kullana bilme talebinde bulundular. Yalnız Abdullah Gül'ün yeni kurduğu hükümet bu konuda kamuoyunun karşı gelmesine karşılaştı. İstanbul, Ankara ve diğer önemli şehirlerde devletin İngiltere ve Amerika'yla Irak'a karşı savaşmalarında işbirliği etmemesi için geniş gösterilerde bulundular. Sonuçta bu tezkere hükümet tarafından meclise sunuldu. 1 Mart 2003'te Erdoğan çabalarına rağmen tezkere meclisten geçmedi. Savaş Türkiye'nin desteği olmadan başladı ve Saddam Baas Rejimi bir aydan az bir sürede devrildi. 1 Mart, Türkiye-İran ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Türkiye'nin daima Amerikan siyasetlerini desteklemesi ve kendini ABD'nin bölgede stratejik ortağı adlandırarak tüm Batı projelerine müspet bakması artık ABD ve bölge devletleri ve halkları tarafından alışılmış bir olguydu. Türkiye'nin 1 Mart 2003 tezkeresi esasında ki aldığı kararı ve ABD'nin Türkiye üzerinden Irak'a asker sokmaya izin verilmemesi bir bakıma dünyayı şaşırtmış oldu. Bu bir dönemin bittiğini ve yeni bir dönemin başlanmasını işaret ediyordu.

3.4.2.1. 11 Eylül Saldırısı ve ABD'nin Ortadoğu'ya Müdahalesi

Pek çok şeyi değiştiren, 11 Eylül, her şeyden önce Amerikan güvenlik algılamalarını da değişikliğe uğratmıştır. Bu gelişme aynı zamanda 2001'in Ocak ayında işbaşına gelen Bush yönetiminin Clinton sonrası dış politikaya getirdiği daha agresif ve müdahaleci üsluba yeni bir meşruiyet de kazandırmıştır. 11 Eylül sonrasında Bush'un adıyla yeni Amerikan dış politikasının temel felsefesini oluşturan *Bush Doktrini*²⁶² açıkça dünyayı tekrar Soğuk Savaş yıllarında olduğu gibi ikili bir ayrıma tabi tutmaktaydı. Bush, 26 Eylül'de Kongre'deki mesajında tüm ülkelere bir seçim yapması gerektiğini, *“ya bizimle berabersiniz ya da bizim karşımızda teröristlerle”* ifadeleriyle net bir şekilde ortaya koymaktaydı. Bush açıkça ABD ile birlikte hareket etmeyen ve tehdit değerlendirmesi noktasında kendileri gibi düşünmeyen tüm devletleri “onlarla” birlikte görme eğilimindeydi.²⁶³

Uluslararası alanda bir dönüm noktası olarak değerlendirilen 11 Eylül 2001'de meydana gelen olaylar her şeyden önce Amerikan güvenlik algılamalarını da değişikliğe uğratmıştır. Bu gelişme aynı zamanda 2000'de işbaşına gelen Bush yönetiminin Clinton sonrası dış politikaya getirdiği daha müdahaleci üsluba yeni bir meşruiyette kazandırmıştı. Bush'un 11 Eylül'de şer eksenini olarak nitelediği ve teröre destek vermekle suçladığı devletlerarasında İran'da yer almaktaydı. Amerika bu saldırılardan sonra dünya ülkelerini tehlikeli ve dost ülkeler olmak üzere iki kategoride değerlendirmeye başlamış ve 2002 Eylül'ünde ilan ettiği Yeni Güvenlik stratejisiyle, Amerika'nın kendisini tehdit altında hissettiği her durumda saldırıya geçme hakkı olduğunu savunmaya başlamıştı.²⁶⁴

Bu saldırılar, uluslararası terörizmi, sınır tanımama ve karşılık vermede hedef olarak seçilecek tek bir düşmanın olmaması, özelliklerini taşıyan bir tehdit haline getirmişti. ABD, uluslararası alanda tartışılmadan

²⁶²

²⁶³ Tayyar Arı, **Washington'un Kıyameti: 11 Eylül ve Önleyici Savaş Retoriği, (Erişim)**<http://www.tayyarari.com/download/eskiyazi/911oncesi.doc>, 18 Nisan 2009.

²⁶⁴ Tayyar Arı, a.g.e..

kabul gören saldırıya uğrayan ülke konumundan dolayı bir “meşru müdafaa” hakkı ve buna bağlı ayrıcalıklar kazanmıştı. Artık, ABD için herkes terörist olabilecek ve bunlar her nerdeyseler o bölgeler ve ülkeler düşman sayılacaktı. Tabi bu durum İran’ı da daha dikkatli adımlar atmak durumunda bırakmıştı.²⁶⁵ Ancak ABD’nin, İran’ın El Kaide’ye yardımcı olduğunu iddia etmesine karşın, bunun tersini yansıtan gelişmeler de olmuş, İran, 2002’nin Şubat ayında 150 kadar El Kaide ve Taliban destekçisini tutuklamıştı. Buna rağmen, ABD istihbaratının İran’ı “bir numaralı tehdit” saydığını söylemek mümkündür.²⁶⁶

Bu sebeple İran, ABD’nin politikalarını engellemek amacıyla bölge devletleriyle iyi ilişkiler geliştirme çabasına girmişti. Suudi Arabistan ile bu bağlamda güvenlik anlaşması imzalamış ve 24 yıldır diplomatik ilişkisinin bile olmadığı Mısır ile ilişki kurma girişiminde bulunmuştu. Türkiye ile iyi ilişkiler kurma çabası da bu eğilimin bir parçası olarak görülmelidir. 11 Eylül sonrasında ortaya çıkan ABD-İran gerginliği, İran-Türkiye ilişkisinin de nasıl seyredeceği sorusunu gündeme getirmişti. Çünkü Türkiye, ABD’nin bölgede derin ve çok boyutlu işbirliği içinde olduğu bir müttefiki konumundaydı.²⁶⁷

11 Eylül sonrasında ABD, temel politikasını dünya enerji kaynaklarının kontrol edilmesi üzerine kurduğu strateji ile yürütmeye başlamıştır. Bu strateji doğrultusunda, kendisinin ve müttefiki olan gelişmiş ülkelerin ekonomilerine zarar vermeyecek şekilde petrol ve diğer enerji kaynaklarının işletilmesini hedeflemiştir. Bu sebepten dolayı, Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya gibi petrol ve doğalgaz bakımından çok zengin bölgeleri kontrol etmek istemiş ve bu coğrafyadaki güç dengelerinin kendi ulusal çıkarlarına uygun biçimde şekillenmesine çalışmıştır. Bu hedefler doğrultusunda ABD, devletlerin terörizmi desteklemelerine engel olmak istediğini öne sürerek, bu nedenle Irak’ta yapacağı “rejim temizliği”nden sonra, resmi olarak amaçlarını yeniden

²⁶⁵ Giray S. Bozkurt, , “11 Eylül Sonrasında ABD’nin Yeni Güvenlik Politikasında Ortadoğu”, **Ortadoğu yılı 2005**, Editörler: Kemal İnat ve A. Balcı, Nobel Yayın, Ankara, 2006, s.407.

²⁶⁶ Yasemin Çongar, “Amerikan Merceğinde İran”, (Erişim)<http://www.milliyet.com.tr/2002/02/25/yazar/congar.html>, 08 Nisan 2009.

²⁶⁷ Arif Keskin(2004), a.g.e., s.59.

belirleyeceğini açıklamıştı. Bu amaçlarının arasında Irak'taki farklı etnik grupları, özellikle Arapları ve Kürtleri tanıyacak federal bir hükümet sistemi aracılığı ile Irak'ı demokratikleştirmek de vardı. Bu açıklamaya rağmen, potansiyel zorlukları ve tehlikeleri düşünen İran ve Türkiye, bunun ABD'nin gerçek amacı olup olmadığı konusunda emin değillerdi. İki ülke de, ABD'nin, açıkladığının dışında, Amerikan iç politikasına yönelik başka amaçları olduğunu düşünmüştü. Bunlar: ABD'nin İran Körfezi ve Hazar Denizi arasındaki petrol ve gaz yataklarını kontrol etmek; Irak, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve bütün Orta Doğu dünyasını, özellikle İsrail'e zarar verebilecek güçleri silahsızlandırmaktı. Bir diğer amacı da İsrail'in, Batı Şeria'ya ve Gazze'ye doğru genişlerken, bir misilleme ile karşılığasını engellemek ve İsrail'i ciddi görüşmelere katılmaktan kurtarmaktı.²⁶⁸

2003 Irak Savası, Irak'ın etnik ve mezhepsel kimliğini değiştiren ve bölgede jeopolitik değişimin başlangıcı olan en önemli olgudur. Böylece, Ortadoğu yeni bir döneme girmiştir. Karmaşık, çelişkili ve kimin nerede olacağı zor kestirilen yeni bir güvenlik ortamı oluşmuş, eski dostluklar ve düşmanlıklar değişmeye başlamıştır. Dünya kamuoyunda, 11 Eylül saldırılarının ABD tarafından sadece ulusal güvenliği sağlamak açısından değerlendirilmediği, Ortadoğu'yu da kapsayacak şekilde bir planın var olduğu konusunda tartışmalar yaşanmaya başlanmıştır. Amerikan hegemonyasını sürdürmeyi ve ekonomik çıkarlarını maksimize etmeyi hedefleyen bu saldırılar, daha sonraki süreçte ilk başlarda ABD'yi bu konuda destekleyen uluslararası aktörler arasında bölünmelere sebep olmuştur. Bu şartlar altında, ABD'nin yeniden şekillendirmeye çalıştığı Ortadoğu coğrafyasında, 1990 öncesi politikaları sürdürmek ve bu politikaların devamını sağlamaya yönelik çabalar içerisinde olmak, real-politik şartlara uygun değildir.²⁶⁹

Suriye ve İran da, Türkiye gibi Irak'ın toprak bütünlüğünü bozacak gelişmelere karşı olmakla birlikte, bunun ötesinde ABD'nin kendi güdümünde

²⁶⁸ Robert Olson, a.g.e., s.153.

²⁶⁹ Giray S. Bozkurt, a.g.e., s.409.

bir Irak devleti inşa ederek burada uzun süre kalmasından da endişeliydiler. Çünkü bu iki ülkenin ABD ile ilişkileri son derece bozuktu ve ABD'nin buradaki varlığı her iki ülkenin de rejimine tehdit etmekteydi. Bu iki ülke ABD tarafından şer ekseninde sayıldığı için Irak'tan sonraki hedefler arasında yer aldığı ve rejimlerinin bir biçimde değiştirilmek istendiği söylenmekteydi.²⁷⁰

Türkiye'nin ilişkileri iki taraflı baskı altında kalmıştı. ABD'nin tehdit edip ilişkilerini gerdiği İran ve Suriye ile Türkiye'nin çok yakın bir işbirliğine girmesi mümkün değildi. Nitekim Ankara, İran-Suriye ile birlikte üçlü bir blok görüntüsü vermemeye özen göstermiş, İran ve Suriye ile temasları ikili yürütmüştü.²⁷¹ Irak'taki bu gelişmeler İran-Türkiye yakınlaşmasını tetiklemişti. Saddam'ın yakalanmasının ardından Iraklı Kürtler federatif bir yapılanma doğrultusunda harekete geçmişler, onların bu hareketlenmeleri ve ABD'nin belirsiz politikaları, Irak'ın parçalanması korkusunu ve endişesini doğurmuştu. Irak'ın komsuları içinde Kuzey Irak konusunda en çok endişe duyduğunu belirten ve bu sorunu çözmeye çalışan ülke Türkiye idi. Irak'ın içyapısı, bölge devletlerinin farklı çıkar arayışları ve ABD'nin Irak politikası, Türkiye'nin Irak politikasını çıkmaza sokmuş, Türkiye'nin bu çıkmazı, Türk dış politikasında belirleyici unsurlar arasına girmişti.²⁷² Kuzey Irak'ta Kürtlerin faaliyetleri, İsrail ve ABD'nin Irak toprak bütünlüğü konusunda açık ve şeffaf bir politika takip etmemeleri, Türkiye basta olmak üzere bütün Orta Doğu devletlerini endişe ve kaygıya sevk etmiştir. Değişen Ortadoğu güvenlik sistemi içinde, İran'ın Türkiye ile işbirliğine ihtiyacı da giderek artmıştı.²⁷³

Bu nedenlerden dolayı Türkiye en kısa sürede, Irak'ta, toprak bütünlüğünü koruyacak, mümkünse üniter, değilse özerkliğe imkân tanımakla beraber güçlü bir merkezi otoritenin kurulmasını, Irak'ın kuzeyinin güçlü bir biçimde merkeze bağlanmasını ve etnik temelde federasyonun önlenmesini

²⁷⁰ Erol Kurubaş, "Türkiye-Suriye-İran Arasında ki İşbirliği Çabalarının Analizi ve Ortadoğu'da ki Güç Dengelerine Etkisi", **Stratejik Analiz**, Cilt:9, Sayı:4, s.208.

²⁷¹ Fikret Bila, "Türkiye, Suriye, İran", **Milliyet**, 8 Nisan, 2003d, s.19.

²⁷² Arif Keskin(2004), a.g.e., s.26.

²⁷³ Arif Keskin(2004), a.g.e., s.26.

istemekteydi. Ayrıca, Kerkük'ün ve doğal zenginliklerinin, etnik bir grubun yani Kürtlerin eline geçmesinin engellenmesi ve bu zenginliklerin bütün Irak halkının hizmetine sunulması taraftarıydı. Bunun yanında Türkiye, Irak'ın kuzeyinde PKK'nın varlığına son verilmesi için gerekli önlemlerin alınmasını istemekte, ama tüm bu hedeflerine ulaşırken Kürtlerle işbirliği yapan ve Irak'ı tek başına biçimlendirmek isteyen ABD ile ilişkilerini de bozmamaya çalışmaktaydı.²⁷⁴

3.4.2.2. 1 Mart 2003 Tezkeresi ve İki Ülke İlişkilerindeki Yakınlaştırıcı Rolü

Bu kararın alınmasının asıl nedeni Türkiye halkının kamuoyundaki ABD ve Batı karşıtı tepkileriydi. “Biz bu bölgede kalacağız”, “bu bölge ve komşular bize aittir” sözleri ve Türk halkının ABD'nin Kürt politikasını niçin desteklediğine verdiği cevap ve bölgenin yeni siyasi coğrafyasına dair ABD planlarının Türkiye'nin toprak bütünlüğüne karşı olacağı artık Türkiye'nin tüm dış politikasını değiştirecek noktaya gelmiştir. Yani tüm bu değişimler bir parti kararı değil bir halkın tepkisini yansıtıyordu. Bunu fark eden komşu devletler ve halklar artık yeni bir Türkiye'yle taraf olacaklarını iyice sezmeye başladılar. Son gelişmelerle Türkiye'de demokratikleşme sürecinin ilerlemesi bu komşuları ve özellikle İran Devletini bundan sonra hangi parti iktidara gelirse bu sürecin devam edeceğine inandırdı.

PKK terör örgütünün lideri Öcalan'ın yakalanması ve 10.Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Hafız Esad'ın cenazesinde bulunması ile Suriye'yle başlayan diyalog sürdürülmüştür. ABD'nin Irak işgali öncesinde Türkiye, savaşın önlenmesi için bölge ülkeleri arasında yoğun bir diplomasi yürütmüştür. Amerikan birliklerinin Türkiye üzerinden Kuzey Irak'a girmesini sağlayacak 1 Mart tezkeresinin reddedilmesi ise özellikle Arap

²⁷⁴ Erol Kurubaş, a.g.e., s.205.

halkları nezdinde Ankara'nın itibarını yükseltmiştir. İsmail Cem'in özellikle İran ve Yunanistan örneklerinde geliştirdiği iyi komşuluk ilişkileri, Türk dış politikasında yer etmiş ve çeşitlendirilerek devam ettirilmiştir.²⁷⁵

AK Parti iktidarı döneminde Türk dış politikasının bir sıçrama yaşadığı, korumacı bir dış politika çizgisinden aktif bir çizgiye, “dört tarafı düşmanlarla çevrili Türkiye” söyleminden, “komşularla sıfır problem” siyasetini üretir hale geldiği aşîkârdır. Nitekim AK Parti'nin önemli avantajı, kendine mahsus bir dış politika dili geliştirebilmiş olmasındadır. 1 Mart tezkeresi ile başlayan ve ağırlıklı olarak tenkit üzerine kurulu değerlendirmeler, Davos'la birlikte takdir noktasına gelmiş bulunmaktadır.²⁷⁶

1 Mart Tezkeresi'nin reddedilmesi sonrasında olduğu gibi, ABD ile arasında bir gerginliğin oluşmasını istemeyen Ankara, bir yandan da yeni dış politika anlayışı çerçevesinde çok önem verdiği ülkelerden biri olan İran'ı kaybetmek istemiyordu. Yani, Washington tarafından, Türkiye'nin, izlemeye çalıştığı “çok boyutlu” dış politikanın, “boyut”larından birini diğerine tercih etmeye zorlanması, ciddi bir huzursuzluğa yol açmaktaydı. Diğer taraftan, Irak'ın ardından, ikinci kez İran konusunda da “müttefik ABD'yi yüzüstü bırakan” bir ülke durumuna düşerek, “ya bizimlesiniz ya da karşımızda” anlayışıyla hareket eden ABD'nin karşısındaymış gibi algılanmaktan endişe duyuyordu.²⁷⁷

İran ve Türkiye arasında gelişen bu ilişkiler ABD'yi oldukça rahatsız etmekte, İran'ın Nükleer silah elde etmek istediğine yönelik suçlamalarını gündeme getirerek, bu konuda önleyici tedbirler alınması hususunda, kendisine destek vermesi için Türkiye'ye baskı yapmaktadır. Bu baskılar karşısında Ankara yönetimi, İran'ın, komşu bir ülke olarak Türkiye ile çok önemli ekonomik ve güvenlik ilişkilerine sahip olduğunu ve bu ilişkilerin tehlikeye atılmak istenmediğini ifade etmiştir. Ankara, Irak'taki istikrarsızlık

²⁷⁵ Erdem kayma, “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem”, (Erişim)<http://www.bilgestrateji.com/store/dergi2/Erdem.pdf>, 04 Mart, 2010, s.4.

²⁷⁶ Fahrettin Altun, a.g.e., s.19.

²⁷⁷ Kemal İnat, “Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2005”, **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Nobel Yayın, Ankara, 2006, s.34–35.

nedeni ile Türkiye'nin yaşadığı büyük ekonomik kayıpları ve güvenlik riskini, İran yüzünden de yaşamak istemediğini vurgulayarak, bu nedenle İran'da istikrarsızlığa yol açacak gelişmelere karşı olduğunu belirtmiş ve sorunların diplomatik yollarla halledilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Özellikle askeri yetkililer, güvenlik konusunda İran'ın kendileri ile ABD'den daha çok işbirliği yaptığını ifade etmişlerdir.²⁷⁸

Irak'tan sonra, ABD'nin Suriye ve İran'a yöneleceği beklentisi ve bu beklentiyi güçlendiren açıklamalar,²⁷⁹ nedeniyle Türkiye ile İran arasında son dönemde artan işbirliği, özellikle güvenlik ve ekonomi alanlarında yoğunlaşmaktadır. Türkiye ile İran arasında PKK/PJAK terörüne karşı bir fiili stratejik ittifak bulunmaktadır.²⁸⁰

3.4.2.3. AK Parti İktidarının Ardından İki Ülke İlişkilerinde Meydana Gelen Gelişmeler

1979 İran İslam Devrimi sonrasında Türkiye ve İran kendi rejimlerine duydukları bağlılık ve buna karşı olan tehdit algılamaları ekseninde çatışma ve işbirliği dönemleri yaşamışlardır. Hem İran hem de Türkiye'nin temsil ettikleri ideoloji ile ilgili karşılıklı problemleri olmuştur. Her iki ülkedeki etnik azınlıkların yarattığı sorunlara, ideolojik rekabet eklendiğinde siyasi ilişkiler gerilmiştir. Öte yandan, 11 Eylül 2001 sonrasında uluslararası güçlerin bölgeye girişi ve mikro-milliyetçi hareketlerin yükselmesiyle İran ve Türkiye dış tehditlere karşı, bölgesel istikrarı sağlamak adına denge politikaları yürütmüşlerdir.²⁸¹ ABD'nin Irak'a karşı savaşa hazırlandığı dönemde, 3 Kasım 2002'de, Türkiye'de seçimler gerçekleşmiş ve AKP tek başına iktidara

²⁷⁸ Kemal İnat(2006), a.g.e., s.37.

²⁷⁹ Fikret Bila(2003b), a.g.e., s.19.

²⁸⁰ Kemal İnat(2006), a.g.e., s.19.

²⁸¹ T.C. Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi(BUSAM), "Obama Dönemi Amerikan Dış Politikasında Bölgesel Yaklaşımlar", **Analiz**, İstanbul, Şubat 2009, s.26.

gelmişti. AKP iktidarı, komşularıyla ilişkilerini “çok boyutlu” dış politika anlayışı çerçevesinde şekillendirmeye çalışsa da, İran’la ilişkilerinde ABD’nin temel belirleyici faktör olduğu görülmüştür.²⁸²

2002 yılının sonunda iktidara geldiğinden beri AKP siyasetinin temel karakteristiği, Türkiye’nin etrafındaki tüm devletlerle ve uluslararası güçlerle ilişkilerini en iyi seviyeye taşıyarak, mümkünse sorunları “sıfırlamak”; yani bunları köklü biçimde yok etmek suretiyle “çok yönlü” bir siyaset izlemektir, denilebilir.²⁸³

Türkiye, bu dönemde güvenlik merkezli dış siyasetten ziyade karşılıklı çıkarların ön plana çıkarıldığı ikili ilişkilere odaklanmaya çalışmıştır. Böylece Ankara, Soğuk Savaş sonrası dönemde çevresindeki ülkelerle arasındaki problemleri daha olumlu bir havaya dönüştürebilmiştir. Türkiye bu kapsamda Rusya Federasyonu ile ilişkilerini, Orta Asya ve Orta Doğu siyasetini romantik algılardan, pragmatik bir zemine taşıyabilmiştir. Son yıllarda Kazakistan, Rusya, Irak ve Suriye ile geliştirilen “stratejik” ilişkiler bu değişen anlayışın neticesi olarak değerlendirilebilir.²⁸⁴

Bu siyaset, kutuplar arasında bir taraf sayıldığı Soğuk Savaş dönemi ve onu takip eden 1990’lı yıllar boyunca Türkiye’nin elli yıldır süregelen eski politikalarına köklü biçimde ters düşüyordu. Kuşkusuz AKP, Türkiye’yi taraf ülke konumundan merkez ülke konumuna taşıyarak, taraflara karşı eşit mesafede durma siyasetini izlemekte büyük oranda başarılı oldu. Türkiye’nin, bir taraftan Arap-İslam dünyası ile ilişkiler kurması, diğer taraftan İsrail’in Arap-İslam devletleri ile olan düşük seviyedeki ilişkilerini iyileştirmeye çalışması, bölgedeki rolüne karşı zararlı sonuçlar vermeye başlayan kötü ilişkilere doğal bir boyut kazandırması izlediği bu siyasetin en önemli karşılıklarıdır. Gerçekte Türkiye, hassas ve objektif bir biçimde, ulusalcı ve mezhepsel bakış açılarının dışında kalarak; tarihî, medenî ve coğrafi

²⁸² Kemal İnat(2006), a.g.e., s.34.

²⁸³ Muhammed Nureddin, **Türk-Arap İlişkilerinde Değişmeler, (Erişim)** <http://nesimdoru.com/turkarapiliskileri.pdf>, 08 Şubat 2010.

²⁸⁴ Erdem kayma, a.g.e., s.4.

derinliğinde mevcut bulunan saygınlığını yeniden elde etmek konusunda bir başlangıç yaptı. İki yakın komşusu Suriye ve İran ile (Irak'ın özel bir konumu var) en yüksek düzeyde ilişkiler geliştirdi ve bu ilişkilere Suudi Arabistan, körfez ülkeleri ve Mısır gibi diğer ülkeleri de katarak ekonomik ve tarihsel ilişkilerle güçlü bir bağ kurdu.²⁸⁵

Duygusal faktörler bir tarafa, bu ilişkileri kuvvetlendirmek Türkiye'nin sosyal, ekonomik, güvenlik, siyasî ve askerî meselelerdeki çıkarlarına da uygundur. AKP, bu siyasetlerin temsilcisi ve uygulayıcısı olarak iktidara geldiğinde, bu gerçeği zaten önceden fark etmiş bulunuyordu. Özellikle Suriye ile olan ilişkilerde, Ankara'daki siyasi otoriteden bağımsız olarak AKP, Müslümanlar ve Araplarla iyi ilişki kurmanın önemini Türklere kavratmanın bir inanç (dava) yaratmıştı.²⁸⁶ Türkiye'nin İran'la ilişkilerindeki hızlı gelişmede Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun, "çok boyutluluk" ve "sıfır problem"i ilke edinen dış politika anlayışının büyük payı olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun, bakanlık görevine atanmasının ardından yapılan devir teslim töreninde yaptığı konuşmadaki "komşular arası sıfır problem ilişkisini, maksimum çıkar ilişkisine dönüştürme gayreti içinde olmalıyız" şeklindeki ifadelerinin pratiğe döküldüğü en iyi alanın Türk-İran ilişkileri olduğu söylenebilir. İran'la ilişkilerde yaşanan sorunların "sıfır problem" politikasıyla aşılmasının ardından, bu ülkeyle, özellikle ekonomik alanda geliştirilen ilişkilerin yoğunluğu "maksimum çıkar"ın sağlanması konusunda önemli yol kat edildiğinin göstergesidir. "Sıfır problem" politikasının mahsulü olarak tanımlanabilecek olan "maksimum çıkar"a ulaşmak konusunda Türk-İran ilişkilerinde son yıllarda çok önemli adımlar atılmıştır.²⁸⁷

Oluşan özgüven, Türkiye'nin yakın kriz bölgelerine bölgesel bir güç olarak doğrudan müdahil olmasının da önünü açmıştır. Filistin'de seçimler sonrası Hamas'ın davet edilmesi, Suriye-İsrail görüşmelerine aracılık

²⁸⁵ Muhammed Nureddin, a.g.e.,

²⁸⁶ Muhammed Nureddin, a.g.e..

²⁸⁷ Kemal İnat, "Dünyanın Gündemindeki Ülke: İran", **Ortadoğu Analiz**, Cilt:1, Sayı:10, Ekim 2009, s.9.

edilmesi, AB-İran buluşmalarına önyak olunması, Kafkasya'da bütün tarafları içine alan Kafkasya Platformu önerisinin getirilmesi gibi gelişmeler, Türk dış politikasında bir insicamın yakalandığının işaretlerini oluşturmaktadır. İsrail'in Gazze'ye saldırmasının ardından, Türkiye'nin en aktif bölge ülkesi konumuna gelmesi de, yine daha önceki yoğun dış politika açılımlarının doğal bir sonucu olarak gelişmiştir.²⁸⁸

1990'lı yıllarda Türkiye ve İran'ın güvenlik açısından birbirlerinin politikalarını tehdit unsuru olarak görüp karşılıklı suçlamalar yönelttikleri hatırlanırsa, son dönemde iki ülkenin bu konuda önemli ilerlemeler kaydettikleri görülür. Tahran yönetiminin PKK'yı desteklediği yönünde Ankara'dan 1990'lı yıllarda yükselen seslerin yerini, PKK ve PJAK'a karşı eşzamanlı operasyonlar ve istihbarat paylaşımına yönelik övgü dolu açıklamalar almıştır.²⁸⁹

Irak Savaşı ve özellikle Kuzey Irak'taki gelişmeler, Türkiye, İran ve Suriye arasında bir yakınlaşma sağlamıştı. İran ve Suriye, ABD'nin izole etmeye çalıştığı ülkeler olduğu halde, Türkiye bu iki komşusuyla da bağlarını güçlendirmeye yönelik bir strateji izlemiştir. ABD-Türkiye ilişkisinde de önemli sorun olan PKK terör örgütü konusunda ABD, net bir politika üretememiştir. ABD, PKK sorununu çözme konusunda Türk yetkililere söz vermişse de, bu sorunu nasıl çözeceği konusunda şeffaf olmamıştır. Söz konusu durum İran'ı da ciddi şekilde endişeye sokmuştur. Çünkü ABD, PKK'yı İran sınırına yerleştirme ve İran karşısında kullanma eğiliminde de olmuştur. Bu durum İran'ı harekete geçirmiştir.²⁹⁰

Türkiye 2007'den bu yana üçlü zirvelere ev sahipliği yapmaktadır. Ankara, Washington-Tahran arasındaki İran'ın nükleer enerji programından dolayı başlayan gerilimin diplomatik yollarla çözümüne dönük politikalar

²⁸⁸ Fahrettin Altun, "22 Temmuz'dan 29 Mart'a Siyasal Partiler: Değişim ve Statüko Kısacasında AK Parti", **Seta Analiz**, Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Sayı:6, Mart 2009.

²⁸⁹ Kemal İnat, a.g.e.,s.9.

²⁹⁰ Arif Keskin(2004a), s.28.

tasarlamaktadır.²⁹¹ Türkiye'nin "komşularla sıfır problem" ve "çok boyutluluğu" ilke edinen yeni dış politikasına rağmen, "Soğuk Savaş" döneminden kalma düşünce kalıplarına uygun olarak İran'ın bir "öteki" olarak inşa edilme çabasına destek vermesi ve bu ülkeyi kendisine tehdit olarak görmeye devam etmesi anlaşılabilir bir tavır olurdu. Ancak son dönemde Türkiye yönetimi NATO'daki müttefiklerinin tersine, İran'ı "sıfır problem"e sahip olunacak bir komşu olarak ve İran'la ilişkilerini "maksimum çıkarı" getirmesi beklenen ilişkiler olarak algıladı. Aslında ABD dışındaki NATO ülkelerinin neredeyse tamamı da, bir yandan rejimi ve nükleer çalışmaları nedeniyle Tahran'ı eleştirirken, diğer yandan İran'la kendi çıkarlarının gerektirdiği her türlü ekonomik ortaklığı kurmaktan geri durmamaktadır. Türkiye'nin onlardan farkı, İran'ın, rejimi ve nükleer çalışmalarıyla uluslararası barışı tehlikeye atan bir ülke olduğu yönündeki fikirlere katılmamasıdır.²⁹²

Bu iki unsurdan önce İran'ın rejimi meselesine değinmek gerekirse, bu konunun seksenli ve özellikle doksanlı yıllarda Türkiye'nin iç politikasında bir araç olarak kullanılması iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesinin önünde önemli bir engel olarak durmaktaydı. Türkiye'deki bazı kesimlerin, İran'ın teokratik rejimini Türkiye'ye ihraç etmeye çalıştığı iddiası ilk zamanlarda kısmen, İran'ın 1979 devriminin hemen ardından izlemiş olduğu "devrim ihracı" politikasından besleniyordu. Bu çerçevede İran rejiminin sürekli olarak gündeme gelmesi ve eleştirilmesi, İran'daki teokratik sistemin, Batılı ülkeler gibi, Türkiye tarafından da bir güvenlik tehdidi olarak görülmesine yol açmıştı. Ancak geldiğimiz noktada devrim ihracı politikasının Türkiye için tehdit olmaktan çıkması, İran rejiminin, eskisi gibi iki ülke ilişkilerini olumsuz etkileyecek kadar Türkiye'nin siyaset gündemine girmesini engellemiştir. Artık İran, ideolojik açıdan potansiyel bir tehdit olarak algılanmamaktadır.²⁹³ İran'ın nükleer faaliyetleri konusunun ise Türkiye tarafından Batılı ülkeler gibi değerlendirilmediği görülmektedir. Bu ülkelere farklı olarak, İran'ın en ö

²⁹¹ Erdem kayma, a.g.e., s.6.

²⁹² Kemal İnat, a.g.e.,s.11.

²⁹³ Kemal İnat, a.g.e.,s.12.

nemli komşusu olduğunun bilincinde olan Türkiye, sorunun uluslararası alanda bir çatışmaya dönüşmemesi için gerek Tahran yönetimine gerekse ABD ve diğer Batılı ülkelere diplomatik yöntemlerle çözüm telkin etmiştir. İran'ı hedef alacak muhtemel bir ABD veya İsrail saldırısına yönelik uluslararası medyada çıkan haberler, istikrar arayışı içinde olan Türkiye'yi rahatsız etmiş ve bu yönde olumsuz bir gelişmenin yaşanmaması için elinden gelen çabayı sarf etmesi sonucunu doğurmuştur.²⁹⁴

Türkiye'de 2007 yılında yapılan seçimleri muhafazakâr eğilimli olarak kabul edilen AKP kazanmış, bu durum, İran'daki basın organlarında iki temel bakış açısının doğmasına neden olmuştur. İran'da muhafazakâr kimlikli basın organları "Keyhan" ve "Resalat", anılan seçim sonuçlarının Türkiye'nin laik yapısını zayıflatarak İran düzlemine yakınlaştırdığını düşünmektedirler.²⁹⁵

Bush yönetiminin İran konusundaki sert politikası ve bölge ülkelerinin bu politikaya ayak uydurmaları yönündeki baskıları göz önünde bulundurulursa, Türkiye'nin diyalog ve uzlaşmayı öne çıkaran politikasını uygulamasının kolay olmadığını da belirtmek gerekir. Bush yönetiminin bütün temsilcileri son dönemde Türk muhataplarıyla yaptıkları görüşmelerde, Ankara'yı İran konusunda daha sert politika izlemeye çağırmış ve Türk-İran ilişkilerinde gerek güvenlik, gerekse ekonomik alanda yaşanan olumlu gelişmeleri eleştirmiştir. Özellikle 2007 ve 2008 yıllarında iç politikada cumhurbaşkanlığı seçimleri ve AKP'ye karşı açılan kapatma davası çerçevesinde yaşanan gerginlikler ve aynı dönemde PKK tarafından gerçekleştirilen Aktütün ve Dağlica saldırılarında verilen kayıpların kamuoyunda oluşturduğu tepki dönemlerinde hükümetin ABD'den İran konusunda gelen bu baskılara direnmesi oldukça güç olmuştur. Ancak hükümet, dış politikasında belirlemiş olduğu işbirliğini esas alan ilkelerinden taviz vermemiş ve İran nükleer sorunu konusunda kuvvet kullanmaya karşı çıkarak diplomatik yöntemlere dayalı bir çözümü savunan politikasını devam ettirmiştir. Bu çerçevede iki ülke, bir yandan PKK/PJAK terörüne karşı

²⁹⁴ Kemal İnat, a.g.e.,s.12.

²⁹⁵ BUSAM, a.g.e., s.27.

mücadelede işbirliğini artırırken diğer yandan, doğalgaz alanında işbirliği başta olmak üzere ekonomik ilişkileri pekiştirmektedirler. 2008 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacminin 10,2 milyar dolara çıkması, 1998 yılındaki 627 milyon dolarlık düzeyle karşılaştırılınca, Türkiye ile İran arasındaki ekonomik ilişkilerin son yıllarda nasıl bir yoğunluk kazandığını göstermektedir.²⁹⁶

Ankara, yeni dış politika vizyonu dâhilinde bölgedeki çıkarlarını denge siyaseti izleyerek artıracığını değerlendirmektedir. Türkiye'nin bölgedeki diğer ülkelere yakınlaşarak gerçekleştirdiği denge politikası ise Ankara'nın İsrail'in tehdit algıladığı ülkelerle ittifak yaptığı algısına sebep olabilir.²⁹⁷

²⁹⁶ Kemal İnat, a.g.e.,s.12.

²⁹⁷ Erdem kayma, a.g.e., s.7.

SONUÇ

Türk-İran ilişkilerinde dinin rolünü üç dönem kapsamında incelemeye çalıştığımızda ilginç sonuçlar elde edebiliyoruz. Birinci dönem Pehlevi öncesi dönemi başlığı altında daha çok Osmamlı-Safevi ilişkilerinde din unsurundan etkilendiğine şahidiz. Bu dönem Osmanlı Safevi mezhep çatışmalarının tam tesiri altındadır. Bütün İslam dünyasında azınlık ve dağınık halde yaşayan Şiiler ve Şii düşünce merkezlerinin Kızılbaş'ların himayesi altında ilk resmi Şii devletini kurmayı başarıyorlar. Şii düşünce ve inançları Safevi hanedanının tasavvuf ve tarikat düşünceleriyle birleşerek Osmanlının doğu sınırlarında Osmanlıyla çatışma esasında bir devlet ortaya çıkmaktadır. Çoğunlukla Doğu Anadolu'da yaşayan Kızılbaş Türk kabileleri Şah İsmail'in liderliği altında toplanarak Şii-Sünni çatışmasını Osmanlının bir iç meselesi ve büyük güvensizlik sorunu haline getirmişler. İran'daki Türk varlığı Doğu Anadolu'yla çok önemli bağlarının mevcut olması, çoğunlukla Doğu Anadolu'da yaşayan Kızılbaş kabilelerin varlığıyla pekişmiştir. Sadece Safeviler değil ardından İran'da hâkimiyet kuran Safevi sonrası Avşar ve Kaçar hanedanıda bu Kızılbaş kabilelerini oluşturan üyelerinden sayılmaktalar. Doğu Anadolu'da Safevi devletinin kuruluşuna temel desteklerin sağlanması, Kızılbaş kabilelerinin desteği ile gelişen yeni devlet ideolojisi ve Osmanlı tarafından Kızılbaşların ve Şiilerin kafir ve rafizi olmalarına dair fetvanın mevcudiyeti, Kızılbaş kabilelerinin Şah İsmail'e tanrı gibi tapınmaları, Sünnilere aynı şekilde kafir ve rafizi lakabı takmaları, iki tarafında kafirlerin katlinin bir din yolunda cihat olarak kabul edilmesi, Osmanlının iç sorunları, Osmanlı'ya karşı bir meşruiyet kaybı kaynağı olarak Safeviler tarafından propaganda halinde kullanmaları Osmanlı-Safevi çatışmasını her şeyden çok Osmanlı sınırlarında bir Türk kavgası halinde gerçekleşmesini ortaya koymaktadır.

Safevi devletinin meşruiyet kaynağı ve ya varlığını gerektiren soyut nedenlerin önemli bir kısmı Osmanlı'ya karşı gelmekle oluşmuş ve pekişmiştir. Bu husumetler Safevi devletini Avrupa devletleriyle yakın ilişkiler kurmasına ve Osmanlı İmparatorluğunu doğusundan zayıflatma politikasına

ve işbirliğine sokmuştur. Safevi devletine Hristiyan devletler Sünni-Osmanlı devletinden daha yakın ve işbirliği seviyesinde olmuştur.

Osmanlı-Safevi dönemi iki devletin birbirine karşı şiddetli propaganda gerekmesinin esasına dikkat edince ideolojik çelişkilerin bir ince tel üzerinde kurulduğu ve siyasi nedenlerle pekiştirildiğinin farkına varmaktayız. Bu da yüzyıllar boyunca İran coğrafyasına bölge dışı halkların hükmetmesinin ardından yaranan güç boşluğunun ve bu boşluğu doldurulması gereken ideolojik ve siyasi malzemenin ortaya koyuşudur. Bu hareketler bugünkü İran jeopolitiğinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır.

İki devlet ilişkilerinde Sünni-Şii çatışmasının siyasi boyutunun inanç ve ideolojik boyutuna göre daha fazla önem taşıdığını daha belirgin ortaya çıkaran gelişmelerden biride Safevi devletinin çöküşünün ardından İran coğrafyasında kurulan Afşariye devletinin ilk padişahı Nadir Şah tarafından İran-Osmanlı ilişkilerinde güdülen politikadır. Kızılbaş kabilelerinin önemli üyesi olan Afşarların kurdukları Afşariye devletinin stratejisi Batı sınırlarında Osmanlıyla barışmaya ve ilişkileri normalleştirmeye çalışarak Doğu'ya yönelerek Hindistan fethini düşünmek olmuştur.

Hindistan'ın fethiyle sonuçlanan Afşariye devlet stratejisi İran'da Şii mezhebini resmiyetten kaldırması, ve başka önemli Sünni mezheplerinde resmiyete tanınması ve Osmanlı devletinden Şiiliği de bir resmi mezhep olarak tanınmasını istemesi Safevi devletinin ardından kurulan bağımsız İran devletinin sebat ve istikrara kavuşturma politikasını takip etme siyasetini göstermektedir.

Her ne kadar Avşar Şahı mezhep çatışmasına son vermek ve ilişkileri Osmanlıyla normalleştirmek istese de, Safevi döneminde İran'da oluşan Şii çoğunluğu İran'da Şii Ulemanın rolünü artırmaya ve toplumsal ve siyasi değişim ve dönüşümlerde önemli bir mevkiye sahip olmalarına sebep olmuştur. Şii Ulemanın İran'da bu nüfuz ve gücünün asıl kaynağı Şii inanışına göre on ikinci Şii imamının gizlilik döneminin ardından ulemanın, tanrı ve gizli imamın tek aracıları olarak toplumda bulunduklarından dolayı

artan görevleri ve sorumlulukları düşüncesi yatmaktadır. Safevi ile başlayan İran'da ki Şii ulemanın nüfuzunun artışı Kacar döneminde "İçtihadıyun" kesiminin galip gelmesiyle ve içtihat gücüne sahip olmalarıyla bütünleşerek, ulemayı kacar döneminde önemli siyasi hareketlerin temel direklerinden biri haline getirmiştir. Kacar devletinde sömürgeci devletlerin İran'da elde ettikleri İktisadi ve siyasi imtiyazlara karşı, devleti baskı altına alma ve içtihat fetvalarıyla, savaşlarda halkı devletin yanında yer alarak yabancı devletlere karşı isyana çağırma, ulemanın İran devletinin dış ilişkilere yansıyan boyutları olarak değerlendirebiliriz.

İran'da ardı ardına kurulan Safeviye, Afşariye ve Kaçariye devletlerinin Osmanlı'yla dış ilişkilerini değerlendirirsek, son dönemlerde yumuşamasına rağmen din, mezhepsel çatışmalar, ilişkileri etkileyen en önemli unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu da 16. yüzyılın başlarından 20. Yüzyılın başlarına kadar yaklaşık dört yüzyılı kapsayan araştırmamızın pehlevi öncesi dönemine tekabül etmektedir.

Osmanlı imparatorluğu her zaman güçlü ve iktidarlı değildir. Zaaf ve sarsıntı 16.yüzyılın ortalarından kendini göstermeye başlamıştır. Bu zaafılar yabancıların ara sıra saldırıları ve özellikle I. Dünya Savaşında ki yenilgi bu imparatorluğun sonunu getirdi. Onun yerine 1923'de Atatürk eliyle laik ve seküler Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. İki yıl sonra İran'da da gelişmeler baş verdi ve 1925 yılında Rıza Şah Pehlevi, Pehlevi Saltanat Rejimini kurdu. İki ülkede kurulan yeni siyasi sistemler bu iki ülkenin sadece siyasi yapılarının değişime uğraması değil dış politikada da tam bir değişim ortaya koymuşlardır.

Din ve din adamlarının iki ülkenin de idaresinde önemini kaybetmesiyle beraber ikili ilişkilerde de artık bir çatışma sebebi değildir. Pehlevi döneminde iki ülkede milliyetçi ve anti Rus ve anti komünizm düşüncesi hakim olmuş, sınır problemleri ve iki ülkenin sınırlarında yaşayan aşiretlerden kaynaklanan sorunlarda çözüme yönelerek işbirliği hakim olmuş iki ülke dostluk ve güvenlik anlaşmalarına yönelerek tüm husumetleri ortadan kaldırmışlar ve iki ülke ilişkilerinde hiç benzeri olmayan yakınlık ve barış ve

işbirliğine şahit olmuşlar. Sadabat ve Bağdat Paktları bu yakınlık ve işbirliğinin bariz göstergeleridir.

Rıza Şah'ın 1934 yılında Türkiye'ye gerçekleştirdiği resmi seferinde Türkiye Cumhuriyet'i Cumhur Başkanı Atatürk'le görüştüğünde iki ülkenin tüm sınır sorunlarını çözerek iktisadi, ticari, gümrük, deniz ve sınırlar konusunda işbirliğine zemin oluşturmuştur. Ayrıca Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti ve Atatürk'le görüşmeleri İran şahı'nı ciddi şekilde etkilemiş ve bu Pehlevi rejiminin iç politikalarında ağır şekilde kendini göstermiştir. Bu etkilenmeler İran'da din ve din adamlarının siyasi ve toplumsal rolünü azaltma ve baskı uygulama, kadınların çadra ve çarşaf gibi giysilerine karşı durma, takvim değişikliği, eski elbiselerden arındırma ve zorla Atatürk'ün Şapo şapkasını halka giydirme emrine kadar geniş biçimde kendini göstermektedir. İran'da bu dönem aşırı zor ve baskıyla üstten uygulanan modernizasyon politikaları İran İslam devriminin esas nedenlerinden birini oluşturmaktadır.

21 Nisan 1937 tarihinde Türkiye, Irak, İran ve Afganistan ile Sadabat ya da Tahran Paktı imzalanmıştır. Pakt, bölgesel barışı korumak için ülkelerin aralarındaki diyalogu geliştirmeyi amaçlayan çok taraflı bölgesel bir antlaşma sayılmaktaydı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran'la Türkiye arasında ki ilişkiler Rıza Şah ve Atatürk'ün attığı temellerle Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkilerden çok farklı ve yeni bir şekilde iki taraflı anlaşmalarda, CENTO çerçevesinde ve Bölgesel iktisadi işbirliği çerçevesinde kendine daha geniş bir kapsam bulmuştur.

CENTO İşbirliği Paktı'nın kuruluş esaslarında bir değerlendirme yaparsak İran ve Türkiye CENTO ittifakına, Bölgesel Kalkınma Örgütü (RCD)'ne üye oldukları ve aynı zamanda Amerika dış politikasından yüksek derecede etkilendikleri için ortak politika izlemek zorunlulukları vardı veya en azından küresel ve bölgesel politikalarında birbiri ile uyum sağlamaları gerekmektedir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda İran ve Türkiye Amerika'nın küresel politikasından etkilenecek ilişkilerini yüksek derecede genişleterek kendi aralarında onlarca kültürel ve ticari anlaşma imzalamışlar.

1938’de Atatürk’ün ölümüyle Türkiye’nin siyaset sahnesinde İslami ideolojiyi benimseyen hareketler gittikçe kendini göstermeye başladı. Bunun ilk bariz yüze çıkışı ve ilişkilere yansımaları yıllar sonra ve 1996 da Refah Partisinin Meclis seçimlerini kazanarak hükümet kurmasıyla oldu.

Türkiye’de gittikçe yükselme eğilimi gösteren İslami ideolojiler ve hareketlerin farklı sebepleri olabilir. Osmanlı uzun zaman farklı Müslüman ve Türk toplulukları tarafından ve hatta yabancılar tarafından İslam’ın merkezi ve çoğu Müslümanlar tarafından umut kaynağıydı. Osmanlı imparatorluğunun gittikçe zaafa uğraması, yenilgileri ve içinde ayrılımlarla bölünüp dağılması bu topluluğun merkezi kavimi olan Türkler üzerinde yücelikten ve yücelik umutlarından çöküşe ve Osmanlı İmparatorluğunun içten ve görünüşten (şekil olarak) yüzde yüz değişime uğraması çoğu ve özellikle geleneksel kesimler tarafından kavranılmamıştır. Böyle bir durum Roma imparatorluğunun çöküşünde ve yeni asırda Sovyetler Birliğinin kalıntıları da görülmektedir.

Türkiye’yi Ortadoğu’ya bağlayan en önemli faktör olarak ülke nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olması ve Türkiye’nin ABD, İsrail ve Batı eksenli bir dış politikaya sahip olması, Türk dış politikasının Türkiye içinde tepkilere yol açmasına sebep olmuştur.

bölge halkları ve Türk kamuoyunu meşgul eden en önemli meselelerden biri de İsrail-Filistin çatışmasıdır. Türkiye’nin İsrail’le kurduğu sıcak ilişkiler ve bölgenin İslami problemlerine dönük çözüm üretmemesi, aynı anda Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyeliğinin olağan üstü uzun sürmesinin kamuoyunda ki yorgunluk ve olumsuz etkileri Türkiye içinde bir tepki olarak İslami hareketleri ve ideolojileri körüklemiştir.

1923’te Batılı güçlere karşı savaşılmamasına rağmen yeni kurulan cumhuriyet her fırsatta Batı ile yakınlaşmayı sağlayacak bir yol izlemiştir. Dış politikada bu doğrultuda Batı ülkeleriyle ilişkileri geliştirmek esas olarak benimsenmiştir. Bu yaklaşık 85 yılın içinde Türkiye’nin daima Batıya dönük politika izlemesi Türk dış politikasına büyük bir dengesizliği beraberinde

getirmiştir. Ne olursa olsun bu siyasetin bir ana ilke haline gelmesi dış politikayı uzun yıllarca tek boyutlu bir politika haline sokmuştur. Türk dış politikasında geniş anlamda denge politikasının izlenmemesi Türkiye'yi uzun bir süre Orta Doğu'dan kopuşunu sağlamıştır. Oysa uzun yıllar Türkiye'nin Orta Doğu siyasetinde en önemli payı Batı tarafından Orta Doğu'ya yamalanmış İsrail almıştır. Türkiye'nin Avrupa Birliğine olan yolculuğunun bu kadar uzun sürmesinin ve Avrupa Birliğinin bu konuda ağır oturmasının en önemli nedeni ise Avrupa Birliği'nce Türkiye'nin kendine başka seçenek bırakmadığı ve her zaman ısrarcı ve tüm koşulları kabul etmesinden dolayıdır. Başka bir deyişle Türkiye Avrupa Birliğine üye olarak alınmasına hiçbir neden bırakmamıştır ve üye olmadan yüzde yüz uyum sağlayan bir ülke pozisyonunu almıştır.

Türkiye-İran ilişkilerine baktığımızda Türkiye, Batıya karşı İran ile kurduğu yeni ve yakın ilişkilerle Batı'da büyük bir Müslüman ve bölgesel bir birleşmenin korkusunu uyandırarak Batıyı kendine yaklaştırmaya mecbur kılmıştır. Bu ise Türkiye'nin Jeostratejik öneminin artışına neden olmuştur. Türk dış politikasının bölgeye dönüş stratejisini izleyerek dış politikada bir dengenin sağlanması ve büyümesi ile beraber tüm denklem tersine dönerek ve Türkiye Batı ve ABD ile ilişkilerinde de daha önemli bir ülke haline gelmektedir.

1970 sonrası Türk-İran ilişkilerinde yaşanan rekabet ortamında ABD, bir denge politikası çerçevesinde Türkiye ve İran arasında zıt bir politika izlemiştir. Türkiye, Amerika'nın müttefikliği politikası çerçevesinde AB'ye üyeliğe ve Batı dengeleri içerisine alınmaya çalışılmıştır. Türkiye'nin kaderi Orta Doğu devletlerinin kaderinden ayrı tutularak Türkiye bölgede Batı politikalarını temsil etmiştir. Bu çerçevede Türkiye, İran'dan farklı olarak laik, seküler ve özgül bir model ülke haline gelmiştir. Bu politikalar çerçevesinde İran rejiminin çöküşünü isteyen ABD daima Türkiye rejiminin ayakta kalma politikasını benimsemiştir. ABD'nin müdahaleci politikalarının Türkiye kamuoyundaki etkileri ve İslami ideolojilerin yükselişi, Türkiye'nin Amerika'nın son saldırı ve müdahale amacı olan Irak ve İran'la komşuluğu ve bundan

doğan güvenlik sorununa birde Kürt meselesi eklendiğinde 2003 yılında Türkiye-ABD stratejik ortaklığında büyük bir kırılma noktası ortaya çıkmıştır. 1 Mart 2003 tezkeresinin TBMM’de onaylanmamasıyla Amerika buna karşılık Kürtleri Türkiye’ye karşı bir cezalandırma politikası olarak bölgedeki tüm devletlere karşı kullanma stratejisi seçimine yönelmiştir. Bunun anlamı, Amerika, Türkiye ile değil Kürtlerle oyunu devam etme istişaresinde bulunmasıdır. Buna karşılık Türkiye geri çekilmeyerek ve bu dönem ABD’nin genel bölgesel politikalarından tam güvensizlik duyan Türkiye bu sefer İran kartını oynamaya karar vererek bölgedeki devletleri ve komşularını aynı sorunları yaşama nedenleriyle daha yakın his etmeye başlamıştır. ABD’nin 2003 sonrası yıllarda Kürt terörist örgütlerini tam desteklemesi ve İran’da PEJAK’ın İran’a yönelik saldırılarını güçlendirmesi, İran’ında Türkiye ile birlikte bu gruplara karşı tam bir işbirliğine yönelmesine neden olmuştur. Türkiye’nin uyguladığı bu politika ve İran ile daha yakın ilişkiler eğilimine girmesi Amerika bölgeye uyguladığı yeni müdahaleci stratejisinin en hassas döneminde, Türkiye’nin değil Amerika’nın geri çekilmesine ve Türk devletine saygı duymasına neden olarak Kürt meselesinde de nispi bir geri çekilme ve kilitlenme ile karşı karşıya kalmıştır. Türk-İran ilişkilerinin her adım daha yakınlaşmaya gidildiğinde Kürt terör örgütleri de tekrar bir baskı aracı olarak ABD ve İsrail tarafından kullanmaya çalışılmıştır. Bu olaylar İran ile Türkiye arasındaki ilişkileri tarihte hiç olmadığı bir yakınlığa ve işbirliğine sevk etmiştir. Bu birlik Türkiye ve İran’ın iç dinamiklerinden kaynaklanarak ve bölgedeki hayati çıkarlarını ve güvenliğini denge politikasının etkisiyle temin ederek Türkiye’nin dış politikada bölgeye dönüşü ve tarihi yer boşluğunu doldurmaya yönelik atılan kalıcı bir adım olmuştur.

Burada önemli olan Türk dış politikasında Refah Partisiyle başlayan ve AK parti ile devam eden İslami muhafazakâr ideolojisinin ikili ilişkilerdeki olumlu etkisidir. Bu partiler dışında Türkiye’de İktidar olan partiler ABD ve İsrail’in baskıları ve etkisiyle İran’ı, Türkiye’nin siyasi sistemine ve laikliğe tehlike ürettiğine, içerideki İslami akımları ve aşırı grupları desteklemesi ve çıkarlarının İran’a karşı gelmesinde olduğu esasında ilişkiler sürekli gerginlik

ve güvensizlikle devam etmiştir. İran ise Batı baskısının arttığı bu dönemde Türkiye'ye büyük bir güven duyarak bölgede önem açısından Rusya ile denk gelebilecek bir müttefik bulmuştur.

1 Mart 2003 tezkeresinin TBMM'de onaylanmamasıyla bölgede Müslüman kamuoyunda olumlu yer edinen Türkiye Batıya dönük geleneksel siyasetinden her gün geçtikçe bölgeye dönük geniş çapta politikalar izlemeye başlamıştır. Bu stratejinin Türk dış politikasında uygulamaya koyulmasında Türkiye içinde muhafazakâr İslami hareketlerin büyük çapta etkisi bulunmaktadır. Nitekim Türkiye'de bu siyasi değişim ortaya çıkmasaydı bölgede ve küresel çap da özellikle 11 Eylül 2001 sonrası ortaya çıkan değişimler Türk-İran ilişkilerinde tam farklı bir sürecin ortaya çıkışı ve devamına şahit olabilirdik.

Bu denge politikası Türkiye ve aynı zamanda İran için çok büyük önem ve hatta hayati önem taşımaktadır. Nitekim Türkiye'nin 50 yıla yakın Avrupa Birliği yolculuğunun başarısız olması bir denge politikasını yani dış politikasında Doğuya ve bölgeye ve kendi mirasına yönelik politika izlememesinden dolayı kaynaklana bilmektedir. Denge Politikası dış politikanın olur olmaz meselesi değildir. Dış politikası Denge politikası sistemi çerçevesinde başarılı olabilir. Yani bir bakımdan dış politikası denge politikası demektir. Türkiye'nin yıllardır sadece Batı kolunun açık olduğu her ne kadar bu yolda ısrarlıysa da Batının tüm koşullarını kabul etmekle ve her alanda büyük stratejik ortaklık siyasetiyle hareket etmesi Türkiye'nin büyük potansiyelleri çapında bir güç olmasını derinden etkileyerek Batı Devletlerinin bitmeyen beklentilerine maruz bırakmıştır. Oysa siyaset, iç ve dış alanda anlayıp yapmak değil yaptırtmayı anlatmaktır. 1 Mart tezkeresi ile Türkiye ilk defa Batı süper gücünün isteğine dünyanın en önemli gündeminde dünyanın dikkat merkezi olarak TBMM'nin Tezkereye hayır cevabıyla her zaman elverişli olmadığını göstererek Kürt sorunuyla ABD'nin cezalandırılma politikasına uğramıştır. Türkiye ise bu yeni durumda Amerika'nın beklemediği ve politikalarına ters düşen ve çürüten bir yolu izlemiştir. ABD ile müzakereleri sürdürerek Büyük Denge politikasını izleyerek ABD'nin tüm

Orta Doğu politikasının son basamağı ve en önemli noktasını teşkil eden İran'la ilişkileri iki ülke ilişkileri tarihinde sabıkasız biçimde iyileştirmeye ve derinleştirmeye çalışmıştır. Bu sefer ABD'nin Türkiye konusunda tahminlerinin yanlış olduğu ortaya çıkarak Kürt meselesinde avantajlar sağlamaya yönelmiştir.

İslami kimlik, geleneksel İslami liderliğin devletsel temsilciliği, Batı siyasetlerine karşı uyanan tepkiler ve kamuoyunda ki izleri, iki ülkenin saygın ve derin uygarlık geçmişi, her iki ülkedeki Türklüğün milli kimlikteki yankısı, silahlı Kürt hareketlerinin probleminde ki ortaklığı ve güvenlik tehdidi, Batının bölgeye dönük dikte edici siyasetleri ve rolleri, Büyük devlet gelenekleri ve karakteri vb. iki ülkeni geçmişte her ne kadar gergin ilişkiler yaşasalar da bir araya getiren faktörler olmuştur. Bu faktörlerin içinde din başat bir etken olarak tüm dönemlerde ikili ilişkilere etkisini büyük ölçüde bırakmıştır. Pehlevi öncesi dönemde Din bir çatışma unsuru olarak ilişkileri şekillendirmekte birinci faktör olarak belirgin bir konuma sahiptir. Bunun aksine Pehlevi döneminde(1925-1970) iki ülkede din faktörünün ülkelerin iç ve dış politikada rolünün kısıtlandırılması her iki devletinde bariz özelliği olarak geçmişte hiç görülmediği yakınlık ve işbirliğini de beraberinde getirmiştir. Pehlevi öncesi din faktörünün ilişkilerde rolünün artışı çatışmayı beraberinde getirdiyse Pehlevi sonrası da din rolünün ilişkilerde tekrar değer kazanmasıyla ikili ilişkiler iyileşmeye yönelmiştir. Bu doğrusal olmayan bağlantının İran devrimi ve ardından Türkiye'de İslami muhafazakâr partilerin iktidarının ikili ilişkilere yansısıyla apaçık ortaya çıkmaktadır.

Genel bir değerlendirmede dinin daima iki ülke ilişkilerinde etkili olduğu ve büyük önem taşıdığı belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. Türk-İran ilişkilerinde bir savaş ve çatışma sebebi olarak ilişkileri etkileyebilen din faktörü başka bir dönemde iki devletin yakınlığı ve işbirliğine yönelmelerinin de sebebi olabilmektedir. Bu iki devletin Batı ve bölge dışı devletlerle ilişkileri tarihsel oluşumları sürecinde ve bu tez kapsamında incelenen üç dönem içinde en etkin faktör olarak, din faktörünün de ilişkilere nasıl tezahür edeceğini belirlemekte önemli derece de etkili olduğu görülmektedir. Pehlevi

öncesi dönemde İran devletini Batı devletleriyle işbirliği yaparak Osmanlı'yı sarsma politikaları gütmeleri, Pehlevi döneminde ABD ve Batı politikaları ekseninde yakın ilişkiler ve ittifaklara girmeleri ve Devrim sonrası dönemde (Pehlevi sonrası) Batı ve ABD'nin yarattığı güvensizlik ve tehdidi esasında yaranan derin güvensizlik sorunları ve iki devletin hayati çıkarlarının tehlikeye düşmesi, görüldüğü gibi araştırma kapsamında ele alınan tüm dönemlerde dinin bir etkin faktör olarak daima değişik şekilde rol almasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- AKARLI, Engin, **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşa'ların Siyasi Vasiyetnameleri**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- AKDOĞAN, Yalçın, **AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004.
- AMİRARJOMAND, Said, **The Shadow of god and the hidden imam: religion, political order, and societal change in shiite iran from the beginning to 1890**, The University of Chicago press, Chicago, 1984.
- BAL, İdris, **Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası İçin Türk Cumhuriyetleri'nin Önemi**, Nobel Yayınları, Ankara, 2004.
- BEHNAM, Cemşid, **İraniyan ve Endişeye Tacaddod**, Farzan yay., Tahran, 2004.
- BERKE, Hasan, **Türkiye'nin Dış Politikası 1923–1939**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1998.
- BLEDA, Tanışuğ, **Maskeli Balo**, Doğan yay., İstanbul, 2000.
- BURUCERDİ, Mehrzad, **Roşanfekrane İrani ve Ğarb**, Aftabe Ruz, Tehran, 1999.
- CANBOLAT, İbrahim S., **Gelişmekte Olan Ülkeler ve Dış Politika**, Alfa Yayınevi, Bursa, 1999.
- CANKARA, Yavuz, **Yeni Oyun İran'ın Nükleer Politikası**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005.

- ÇAMURCU, Kenan, **Firuze Köprüsünden Üçüncü Cumhuriyet, Velayet Demokrasisinden Demokratik Cumhuriyete İran**, Şehir Yayınları, İstanbul, 2000.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, **Türk-İran İlişkileri 1945-1997 Türk Dış Politikası Analizi**, Der.: Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul, 1998.
- DAVIDSON, Lawrence, **Islamic Fundamentalism**, Westport CT: Greenwood Pres, 1988.
- DİLİP, Hiro, **Neighbours, Not Friends: Iraq and Iran after the Gulf Wars**, Routledge UK, London, 2001.
- DUMAN, Doğan, **Çok Partili Dönemde Türkiye’de İslamcılık**, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Dokuz Eylül Üniversitesi Doktora Tezi, İzmir, 1996.
- ELGAR, Hamed, **Din ve Dolat dar İran: Nagşe Olama dar Doreye Gacar**, Tus Yayınevi, Çev.: Abulgasem Setri, Tahran, 1990.
- EZĞENDİ, Alireza, **Ravabete Hareciye İran 1320–1357**, Gomes Yay. , Tahran, 2002.
- Ezğendi, Alireza, **Tarihe Tahavvolate Siyasi ve Ectemaiye İran, Celde Avval, Tahavvolate Ectemai 1320-1357**, Samt Yayınevi, Tahran, 2000.
- FIRAT, Melek, **İran İslam Devrimi ve Türk İran İlişkileri 1979–1987**, Ankara Üniversitesi yayınlamamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989.
- FİŞHER, Michael, **From Religious Dispute to Revolution**, Cambridge Harvard University Press Mass. London, 1980.
- GAHRAMANPUR, Reza , **İyalate Mottahedeye Amrika**, Markaze Motaleat ve Tahgigate Vezarate Omure Harece, Tahran, 2002.
- GAHRAMANPUR, Reza, **Roşde Eslam Gerai Dar Torkiye**, Gomes Yay., Tahran, 2002.

- GÖLPINARLI, Abdülbaki, **Melâmîlik ve Melâmîler**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1931.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, **Mevlana'dan Sonra Mevlevîlik**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası(1919-1938)**, Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1990.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.
- HEINZ, Kramer, **Changing Turkey: Challenges to Europe & The United States**, USA: Brookings Institution Press, Washington, 2000.
- HEŞMATZADE, Mohammed B., **Tasire Engelabe Eslamiye İran bar Keşvarhaye Eslami**, Pajuheşgahe Farhang va Andişeye Eslami, Baskı:2, Tahran, 2007.
- JA'FARPUR, A., **Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri**, İstanbul Üniv. Tarih Bölümü, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1977.
- JAFARİYAN, Rasul ve Abdulrasul Heyrandiş, **Tarihe Eslam va Dolathaye Mosalman**, Entesharate Ansariyan, Baskı:2, Gom, 2003.
- KARPAT, Kemal H., **Studies on Turkish Politics and Society**, KONINKLIJKE Brill NV Leiden, Boston, 2004.
- KEYOSTOVAN, Hoseyn, **Siyasate Movazeneye Manfi dar Maclese çahardahom**, Mosaddeg Yayınevi, cilt:1, Tahran, 1976.
- KILIÇ, Remzi, **XVI. Ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.
- KODAMAN, Timuçin, **Dağlık Karabağ Olayları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Akçağ Yayınları, Baskı:9, Ankara, 2004.

- LEKZAİ, Najaf, **Zaminehaye Engelay**, Moasseseye Farhangi Entesharatiye Aemme, Gom, 1998.
- LESANOLMOLK, Mohammed Tagi, **Nasehottavarih**, Der.: Cemşid Kiyanfer, Asatir Yay., Tahrán, 1998.
- MEKKİ, Hossein, **Tarihe Bist Saleye İran**, Naşre Naşer, cilt: 6, baskı: 4, Tahrán, 1996.
- MİRAHMADİ, Meryem, **pajuheşi dar Tarihe Moasere İran: Barhorde Şarg o Ğarb dar İran 1950–1980**, Entesharate Astane Godse Razavi, Baskı: 2, Meşhed, 1989.
- MOTAZED, Khosro, **Reza Shah az Alasht ta Afrika**, Baskı: 2, Naşre Alborz, Tahrán, 1997.
- NİYAZMAND, Seyyed Reza, **Reza Şah az Sogut ta Marg**, Hekayate Galame Novin, Tahrán, 1997.
- OLSON, Robert, **Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004**, Çev.: Kezban Acar, Babil Yayınları, Ankara, 2005.
- ORAN, Baskın, **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, cilt:2, İstanbul. 2003.
- PESYAN, Necefgoli, **Az Savadkuh ta Johannesburg**, Naşre Sales, Tahrán, 1998.
- RUMLU, İskender Beyg, **Ahsanottavarih**, Abdulhoseyn Nevai, Babak, Tahrán, 1978.
- SACCADPUR, S. M. Kazem, “Sarneveste Mahare İran dar Dorane Hatemi; Darshayi baraye Siyasate Hareciye İran”, **Siyasete Hareciye İran az Manzare Sahebnazaran**, Der.: Mehdi Zakeriyan, Hamşahri Yayınevi, Tahrán, 2000.
- SARAY, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
- SEDİĞ, M. Ebrahim, **Ravabete İran ba Cumhurihaye Gafgaz**, Naşre Dadgostar, Tahrán, 2004.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt:2, Ankara, 1991.

ŞİHALİYEV, EMİN ARİFOĞLU, **TÜRKİYE VE AZERBAYCAN AÇISINDAN ERMENİ SORUNU**, Türk Kültür Ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı, Ankara, 2002.

TOGAN, Z. Velidi, **Umûmi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Baskı:2, İstanbul, 1970.

TUĞLACI, Pars, **Çağdaş Türkiye**, Cem Yayınevi, Cilt 1, İstanbul, 1987.

TUNAYA, Tarık Zafer, **İslamcılık Akımı**, Simavi Yayınlar, İstanbul, 1991.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler:1859-1952**, Araba Yayınları, İstanbul, 1995.

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi III-Yeni Türkiye'nin Oluşumu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.

VAHEDNAVAN, Aref, **Siyasate Hareciye İran**, roşd Yayınevi, Tahran, 1998.

YARAŞIR, Volkan ve Tarık Aygün, **Siyasal İslam ve AKP**, Akyüz Yay., İstanbul, 2002.

YAZAR, Şengül, **1979 Sonrası Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.

ZEBİH, Sepehr, **İran Dar Doreye Doktor Mosaddeg**, Çev.: M. Rafii Mehrabadi, Atai Yayınevi, Tahran, 1991.

ZENGİN, İsmail, **İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri**, Milliyet yay., İstanbul, 1991.

ZİBAKALAM, Sadeg, **Sonnat va Modernite**, Rozane Yayınevi, Tahran, 1999.

MAKALELER

AKDEVELİOĞLU, Atay, “İran’ın Orta Asya, Afganistan ve Azerbaycan Politikası”, **Stradigma Dergisi**, Sayı:10, 2003, s.1-25.

AKGÜL, L. Hilal, “Rıza Han’ın Türkiye Ziyareti”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Sayı:7, 2005, s.1-45.

ALTAFİ, Ramazan, “Tahavvolate Cadid dar Havarmiyane”, **Hoguge Beynalmelal**, Hoguggostar Yayınevi, Sayı:12, Tahran, 2000.

ALTUN, Fahrettin, “22 TEMMUZ’DAN 29 MART’A SİYASAL PARTİLER: DEĞİŞİM VE STATÜKO KISKACINDA AK Parti”, Seta Analiz, Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Sayı:6, Mart 2009.

ANBARCIOĞLU, Meliha, “Atatürk ve İran’da Reformlar ”, **Doğu Dilleri**, Cilt: 3, Sayı:4, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1983, s. 5–38.

Ayin Tarihi, Sayı: 60, 1-30 II. Teşrin, Ankara, Basın Genel Direktörlüğü, 1938.

Ayin Tarihi, Sayı:6, 1-31 Mayıs 1934, Ankara, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1934.

AZARŞAB, Mohammed A., “Caygahe Arab va İraniyan dar Cahane Eslam”, **Faslnameye Motaleate Havermiyane**, yıl:4, 1997.

BAYCAN, Suale, “Orta Asya ve Özbekistan’da İslam ve Köktendincilik”, **Avrasya Dosyası**, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001.

BAYIR, Emre ve Araz Aslanlı, “Tehdit Merkezli bir Dış Politika: İran’ın Azerbaycan Politikası”, **Stratejik Analiz**, cilt:2, sayı:18, 2001, s.47-56.

BİLA, Fikret, “İran’dan Önemli Mesajlar”, **Milliyet**, 30 Ocak, 2003a, s.19.

BİLA, Fikret, “Türkiye’nin Yeri ve Rolü”, **Milliyet**, 4 Nisan, 2003b, s.19.

- BOZKURT, Giray Saynur, "11 Eylül Sonrasında ABD'nin Yeni Güvenlik Politikasında Ortadoğu", **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Editörler: İnât, Kemal ve A. Balcı, Nobel Yayın, Ankara, 2006, s.405-417.
- Chubin Shahram "*Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era*", **Santa Monica**, CA, USA: Rand Corporation, 2001.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926–1938", **Avrasya Dosyası**, cilt:5, sayı:3, 1999, 134-162.
- ÇOLAK, İhsan, "Değişen Stratejiler Işığında İran-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Yeni Gelişmeler", **Avrasya Dosyası**, Cilt:5, Sayı:3, 1999, s.205-223.
- DEMİRAĞ, Yelda, "Soğuk savaş sonrası Türkiye'nin Orta Asya siyasetinde gelinen nokta ve Gelecekte Bölgeye İlişkin İzlenmesi Gereken Dış Politika Stratejisi", **Jeopolitik, Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, Sayı:5, 2003, s.76-84.
- ERDEM, Mustafa, "Orta Asya Güvenliğinde Radikal Dini Hareketler Sorunu", **Stratejik Analiz**, Cilt: 4, Sayı: 46, Şubat 2004.
- EROL, Mehmet S., "Türkiye ile Bağımsız Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Entegrasyona Doğru Başlıca Engeller ve Çözüm Önerileri", **Avrasya Etütleri**, T.C. Başbakanlık TİKA, Sayı:18, Ankara, 2000.
- HALE, William, "Türk Dış Politikasındaki Ekonomik Sorunlar", **Türkiye'nin Yeni Dünyası**, Alfa Yayınları, Bursa, 2002.
- Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, **Türk-İran İlişkileri'nin Dünü, Bugünü Yarını**, Ankara, 1994.
- HASANİ, Ataullah, "İranlı Tarihçilerine Göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu, 16 -17 Aralık 2002**, Konya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Yirmi Altıncı Dizi, Ankara, 2003.
- İNAT, Kemal, "Dünyanın Gündemindeki Ülke: İran", **Ortadoğu Analiz**, Cilt:1, Sayı:10, Ekim 2009, s.8-16.

- İNAT, Kemal, “Türkiye’nin Ortadoğu Politikası 2005”, **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Nobel Yayın, Ankara, 2006, s.1–35.
- KARDAŞ, Tuncay, “Türkiye-İsrail İlişkilerinin ‘Analiz Düzeyi’ Kapsamında Değerlendirilmesi”, **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Der.: Kemal İnât ve A. Balcı, Nobel Yayın, Ankara, 2006, s.333-353.
- KESKİN, Arif, “İran- Suudi Arabistan İlişkileri ve Şii Jeopolitiği”, **Stratejik Analiz**, Cilt:8, Sayı:85, Mayıs, 2007.
- KESKİN, Arif, “Tüm Boyutları İle Türkiye-İran İlişkileri”, **Stratejik Analiz**, cilt:5, sayı:53, 2004, s.22-30.
- KİRİŞÇİ, Kemal, “Türkiye’nin Ortadoğu Politikası’nın Geleceği”, **Günümüzde Türkiye’nin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002, s.154-171.
- KURUBAŞ, Erol, “Türkiye-Suriye-İran Arasında ki İşbirliği Çabalarının Analizi ve Ortadoğu’da ki Güç Dengelerine Etkisi”, **Stratejik Analiz**, Cilt:9, Sayı:4, s. 204-219.
- MOCTAHEDZADE, Piruz, “Negahi Jeopoletik be Zirbanaye Tahavvolat dar Siyasate Daheli ve Hareciye İran”, **Siyasate Hareciye Hatemi az Manzare Sahebnazaran**, Der.: Mahdi Zakeriyan, Hamşahri Yayınevi, Tahran, 2000.
- NAİMNEJAD, Mohammadreza, “Mirase Baradarane Şerli”, **İran**, Sayı: 3670, 04.04.1383, 2007.
- REZAZADE, Sehavet, “Estratejiye havarmiyaneie Torkiye ve Mahdudiyatha va Matlubiyathaye İran”, **Siyasete harejiye Hezbe Adalet ve Toseeye Torkiye**, Moavenate Pajuheşhaye Siyasate Hareci, Sayı:19, Tahran, 2008.
- SARI, Nesrin ve Ahmet Karagür, “Dağlık Karabağ Sorununda Sona Kadar Muhtariyet mi? Mustakillikmi?”, **Avrasya Etüdleri**, İlkbahar-yaz, 2004.

Sasley Brent, "XIII. 1990'larda Türkiye'nin Enerji Politikaları", **Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 312-346.

Şahin, Mehmet, "İran Dış Politikasının Dini Retoriği", **Orta Doğu**, Cilt:2, Sayı:2, 2008.

T.C. Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi(BUSAM), "Obama Dönemi Amerikan Dış Politikasında Bölgesel Yaklaşımlar", **Anaiz**, İstanbul, Şubat 2009.

TÜR, Özlem, "Türkiye İsrail ilişkileri: Yakın İşbirliğinden gerilime?", **Ortadoğu Analiz**, Cilt:1, Sayı:4, Nisan 2009, s.23-29.

WINROW, Gareth, "Türkiye, Orta Asya'da Bağımsızlığını Yeni Kazanmış Devletler ve Trans-Kafkasya", **Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s.262-288.

YILMAZ, Türel, "İran İslam Devrimi ve Stratejisi", **Strateji**, sayı: 10, Ankara,1997.

İNTERNET

http://www.aftab.ir/articles/politics/plitical_history/c1c1212645125_king_reza_p1.php, (Erişim): 07 Aralık 2009.

<http://www.aliadabi.blogfa.com/post-6.aspx>, (Erişim): 05 Nisan 2009.

<http://www.bashgah.net/pages-39269.html>, (Erişim): 08 Haziran 2010.

<http://www.bilgestrategi.com/store/dergi2/Erdem.pdf>, (Erişim): 04 Mart, 2010, s.3.

<http://www.busam.bahcesehir.edu.tr/rapordosya/irani-anlamak.pdf>, (Erişim): 12 Mayıs 2010.

<http://www.e-tarih.org/makaleler.php.sayfa=makaledetay&makaleno>, (Erişim): 12 Mayıs 2010.

<http://www.forum.emreydin.org/index.php?topic=14540.475;wap2>, (Erişim): 07 Mart 2010.

<http://www.forumti.com/tarih/25858-19-yuzyil-da-baslayan-buyuk-oyun-un-odagi-ingilizlerin-afganistan-kabusu.html>, (**Erişim**): 30 Mart 2008.

<http://www.irankulturevi.com/lang-tr-TrkiyeranDiniilikileri.cgi>, (Erişim): 9 Nisan, 2009.

<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa>, (Erişim): 05 aralık, 2009.

<http://www.milliyet.com.tr/2002/02/25/yazar/congar.html>, (Erişim): 08 Nisan 2009.

<http://www.nesimdoru.com/turkarapiliskileri.pdf>, (Erişim): 08 Şubat 2010.

<http://www.stradigma.com/index.php?sayfa=makale&no=60>, (Erişim): 05 Şubat, 2010.

<http://www.suriye.ihh.org.tr/turkiye/soguksavas/soguksavas>, (Erişim) 24 Mart, 2008.

<http://www.tayyarari.com/download/eskiyazi/911oncesi.doc>, **(Erişim):** 18 Nisan 2009.

<http://www.tebyan.net/index.aspx?pid=98782>, (Erişim): 08 Mart 210.

<http://www.timeturk.com/Sadabad-anlasmasi-ve-Riza-Sah-14519-haberi.htm>, (Erişim): 23 Haziran 2008.

<http://www.turksam.org/tr/a216.html>, (Erişim): 12 Ocak, 2010.

<http://www.tebyan.net/index.aspx?pid=19667&BookID=58409&Language=1>, (Erişim): 03 Mart 2010.

ÖZET

Safari, Mahmoud, Türk-İran İlişkilerinde Dinin Rolü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.

16. asrın başlarında ilk resmi Şii devlet kimliği ile ortaya çıkan Safevi devleti ile Osmanlı devleti arasında ki ilişkiler daima çatışmaya sahne olmuştur. 1923 Türkiye cumhuriyeti ve İran'da Pehlevi rejimi kurulduğunda ilişkiler tamamen iyileşmeye başlamış ve tüm problemler ortadan kalkmıştır. Bu dönem mezhep faktörü ikili ilişkilerde önemini kaybetmiştir. İran'da İslami devrimiyle beraber iki ülkenin siyasi sistem farkından oluşan güvensizlik ilişkileri tekrar olumsuz etkilemiştir. Türkiye'de iktidara yükselen muhafazakâr İslami partilerle 1996'dan günümüze ilişkiler daima yükselme eğilimi göstermiştir. Bu dönem ilişkiler dinin, Osmanlı döneminin tersine yakınlaştıracı bir faktör olduğuna delalet etmektedir. Osmanlı dönemi ve İran İslam devrimi sonrası ikili ilişkilerde din ve bölgesel etkenler ilişkileri bölge dışı etkenlere göre daha fazla etkilemiştir. Pehlevi döneminde iki devletin dış politikası Batı ekseninde ve küresel denge politikası çerçevesinde şekillenmişse günümüzde Türkiye ve İran'ın dış politikaları bölgeye dönük denge politikası izleme stratejisi esasında görünmektedir. İki devletin ikili ilişkilerinde din faktörü daima dolaylı veya dolaysız şekilde etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler:

- 1) İlk resmi Şii Devleti
- 2) Çatışma
- 3) Mezhep
- 4) Safevi
- 5) Muhafazakâr İslami partiler

6) Küresel Güç Dengesi

7) Bölgeye dönüş stratejisi

ABSTRACT

Safari, Mahmoud, The Role of Religion in the Turkish-Iranian Relations, Master Thesis, Ankara, 2011.

The Safavid State, who had made its appearance as the first official Shiite State at the beginning of 16th century, and its Relations with the Ottoman State had full of disputes. When the Turkish Republic and the Pehlevi regime in Iran has established in 1923, the Relations had begun to improve and all of the disputes had disappeared. During this period, the problems related with the sect factor had lost its importance. After the Islamic Revolution had occurred in Iran, good Relations between the two countries began to deteriorate due to the political system differences. The Relations after 1996 and afterwards had the tendency to improve while the conservative Islamic Parties in Turkey had risen to power. This period shows that the religion has a positive impact on the Relations unlike the Ottoman Period. After the Ottoman State and the Iran Islamic Revolution, religion and the regional factors had affected the Relations more than the factors which are outside the region. Although the foreign policies of the two countries seemed to be West oriented and the global balance politics in the Pehlevi period, the foreign policies of Iran and Turkey pursue nowadays involve strategies to follow balance politics that are related with the region. The religion factor has somehow, directly or indirectly, affected the Relations between Iran and Turkey.

Key Words:

- 1) The First Official Shiite State
- 2) Dispute
- 3) Sect
- 4) Safavid

- 5) Conservative Islamic Parties
- 6) Global Stability
- 7) Strategy to return to the region